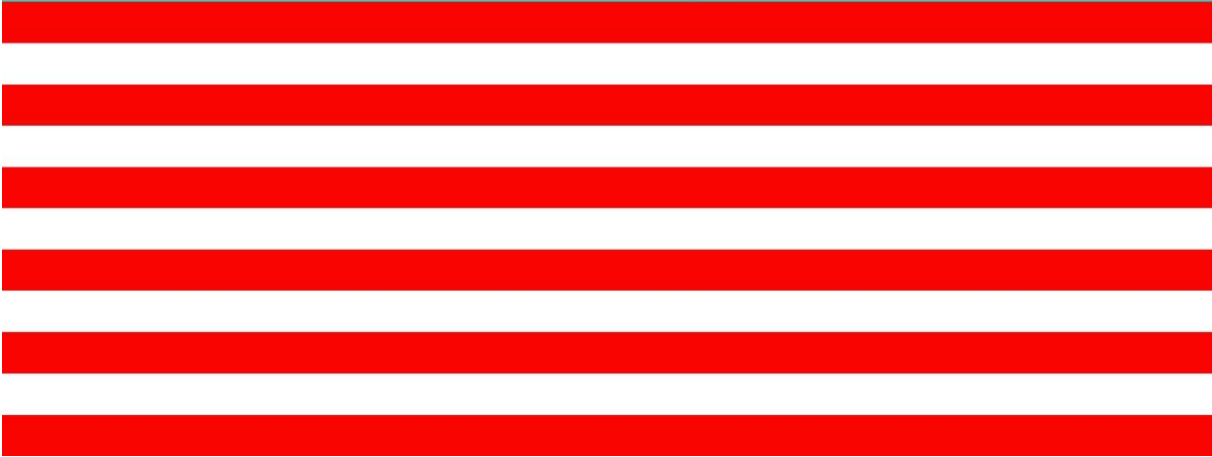

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl: 2019 Cilt: 1 Sayı: 2

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner And Managing Editor

Dr. Gökçe Yükselen PELER

Editörler / Editors

Dr. Selahittin TOLKUN - Dr. Gökçe Yükselen PELER

Yazı İşleri / Secretarial Work

Saffet YILMAZ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. Abdürreşit Celil KARLUK / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Andas Biro ZSOLT / Macar Turan Vakfı / Macaristan

Dr. Aziz ŞAKİR / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan

Dr. Elvira LATİFOVA / Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Dr. Ercan ALKAYA / Fırat Üniversitesi / Türkiye

Dr. Erkin EMET / Ankara Üniversitesi / Türkiye

Dr. Feride TAGİROVA / Tataristan Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /
Tataristan – Rusya Federasyonu

Dr. Feyzi ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Gülnür NABIULLİNA / Akmolla Başkırt Devlet Üniversitesi / Başkurdistan – Rusya
Federasyonu

Dr. Joliboy ELTAZAROV / Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Kayırbek KEMENGER / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Maral TAGANOVA / Türkmenistan İlimler Akademisi Milli Elyazmalar Enstitüsü /
Türkmenistan

Dr. Nazim MURADOV / Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC

Dr. Nurdin USEEV / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zeynep ELBASAN / Indiana Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri

İdare Merkezi / Adress Yenidoğan Mahallesi, Alperen Caddesi, Köşker Konağı, Bina No: 11, Kat 13, Daire 40,
Talas-Kayseri, Tel: +90 507 041 54 09ijvuts.org / ijvuts@gmail.com**Yayın Türü / Type of the Periodical**

Altı aylık, uluslararası hakemli dergi / Biannually, international refereed journal

İçindekiler / Context

- 136-157** Güney Türkistanlı (Afganistan) Ana Dili Şairi: Muhammad Hâşim Hemdem
Selahittin TOLKUN
- 158-176** Aşık Oyununda Kemik Yüzlerinin Adlarının Kökeni Üzerine
Rysbek ALIMOV
- 177-207** Kazakistan'da 2019 Cumhurbaşkanı Erken Seçimi ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler
Hayrettin SAĞDIÇ
- 208-240** Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Kazak Türkçesindeki İzleri
Saffet YILMAZ
- 241-253** Kırgız Atasözlerinde Molla (Moldo) Karakteri
Hilal ÇAĞLAR
- 254-268** Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Geçen Dinî Terimlerin Karşılaştırılması
Tuğçe Burcu DEMİR
- Aktarma / Translation*
- 269-276** Kodeks Kumanikus'ta Dinî Söz Varlığı
İmanyar Guliyev
(Akt. Hilal Çağlar)
- Kitap İncelemesi / Book Review*
- 277-284** Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi
Beytullah KOCABAŞ

Bilim Kurulu / Scientific Board

- Dr. Abdumurat TİLAVOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
 Dr. Abid Nazar MAHDUM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Adnan R. KARABEYOĞLU / Kocaeli Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Ahmet ALBAYRAK / Erciyes Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Alimcan İNAYET / Ege Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Almira Kayırtaykızı KALİYEVA / M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /
 Kazakistan
 Dr. Anarkul SALKYNBAY / Al-Farabi Ul'tyq Üniversitesi / Kazakistan
 Dr. Assem KASSYMOVA / Kazak Yenilikçi Beşeri Bilimler ve Hukuk Üniversitesi /
 Kazakistan
 Dr. Bahadır KERİMOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
 Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Bilge Özkan NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Birsal ORUÇ ASLAN / Balıkesir Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Bülent BAYRAM / Kırklareli Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Cemile KINACI / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Danagül MAHAT / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
 Dr. Dilnavoz YUSUPOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
 Dr. Ebubekir GÜNGÖR / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Elçin İBRAHİMOV / Azerbaycan Milli İlimler Akademisi / Azerbaycan
 Dr. Gaybullah BABAYAR / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
 Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi /
 Türkiye
 Dr. Güven ARIKLI / Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
 Dr. Habibe Yazıcı ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
 Dr. Hamidulla DADABAYEV / Ali Şir Nevai Üniveritesi / Özbekistan
 Dr. Ibodat BOZOROVA / Nevai Devlet Pedagoji Enstitüsü / Özbekistan
 Dr. İlham SAYİTQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
 Dr. İlseyar ZAKİROVA / Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan,
 Rusya / Tataristan – Rusya Federasyonu
 Dr. Jañagül Serdalıkızı SULTANOVA / Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi /
 Kazakistan
 Dr. Kalamkas KALIBAYEVA / Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Kayrat BELEK / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Konuralp ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Kutluk Kağan SÜMER / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Kürşat YILDIRIM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Maktagül Sotsialkızı ORAZBEK / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi /
Kazakistan

Dr. Mehmet Mâhur TULUM / Anadolu Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mehmet Vefa NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mukaddes ABDURAHMONOVA / Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi /
Özbekistan

Dr. Murat CERİTOĞLU / Ankara Üniversitesi / Türkiye

Dr. Murat ÖZŞAHİN / Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mustafa ARGUNŞAH / Erciyes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mustafa ÖNER / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Nergis BİRAY / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

Dr. Nevzat ÖZKAN / Erciyes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Oxana MANOLOVA YALÇIN / Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC

Dr. Özkan ÖZTEKTEN / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Qiyas ŞÜKÜROV / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye

Dr. Rita Bekjankızı SULTANGALIYEVA / Mahambet Ötemisov Batı Kazakistan Devlet
Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Rysbek ALİMOV / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye

Dr. Rysgul Abilkhamitkyzy / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Sabahat BAZAROVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Sagymbai ZHUMAGULOV / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Sarvinaz SOTİBOLDİYEVA / Ali Şir Nevai Üniveristesi / Özbekistan

Dr. Sevinj AKHUNDOVA / Hitit Üniversitesi / Türkiye

Dr. Sinan GÜZEL / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye

Dr. Stoyan DİNKOV / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan

Dr. Şamil SADİQ / AMEA Huseyn Cavid Ev Müzesi / Azerbaycan

Dr. Uzak JORAQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Yasin KAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Yıldız KOCASAVAŞ / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Yılmaz ÖZKAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Zaynabidin ABDİRASHİDOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Zuhra ALTYMYSHOVA / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zuhra Usmanbekkızı İSLAMBAYEVA / T. K. Jürgenov Kazak Sanat Akademisi /
Kazakistan

Dr. Zulhumar HOLMANOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Bu Sayıdaki Hakemler / Reviewers In This Issue

Prof. Dr. Adnan Rüştü KARABEYOĞLU	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Cemile KINACI	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek ERENOĞLU ATAİZİ	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Rysbek ALİMOV	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrah BOZOK	Millî Savunma Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ergün ACAR	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gatibe Vakıfkızı GULİYEVA	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü
Dr. Öğr. Üyesi Halit BİLTEKİN	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mayrambek OROZBAYEV	Ardahan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARATAŞ Üniversitesi	Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Levent YENER	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nabi KOBOTARIAN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinan Güzel	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Gürhan ÇOPUR	Ardahan Üniversitesi

Editör Notu / Editorial Note**2. Sayımızı Sunarken**

İdil-Ural ve Türkistan bölgesine yönelik konuların yer almasını amaçladığımız dergimizin ikinci sayısını bilgilerinize sunmanın sevinci içerisindeyiz. Bu sayımızda ağırlıklı olarak dil ve edebiyat yazıları bulunmaktadır. Gelecek sayılarımızda bölgeye yönelik farklı alanlardan yazıların yer alacağını umuyoruz.

Dergimizin ikinci sayısında -alfabetik soyadı sırasına göre- Rysbek ALIMOV'un "**Aşık Oyununda Kemik Yüzlerinin Adlarının Kökeni Üzerine**", Hilal ÇAĞLAR'ın "**Kırgız Atasözlerinde Molla (Moldo) Karakteri**", Tuğçe Burcu DEMİR'in "**Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Geçen Dinî Terimlerin Karşılaştırılması**", İmanyar GULIYEV'in (Akt. Hilal ÇAĞLAR) "**Codex Cumanicus'ta Dinî Söz Varlığı**", Hayrettin SAĞDIÇ'ın "**Kazakistan'da 2019 Cumhurbaşkanı Erken Seçimi ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler**", Selahittin TOLKUN'un "**Güney Türkistanlı (Afganistan) Ana dili Şairi: Muhammad Hâşim Hemdem**" ile Saffet YILMAZ'ın "**Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Kazak Türkçesindeki İzleri**" makalelerine ek olarak "**Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi**" adlı kitabın Beytullah KOCABAŞ tarafından hazırlanan tanıtım yazısı bulunmaktadır.

Bu sayımızda da bizlere gerek çalışmalarıyla gerekse bu çalışmalarını değerlendirmedeki hakemlikleriyle katkıda bulunan bütün akademisyen dostlara teşekkürlerimizi bildirmek istiyorum. Aynı şekilde derginin yayım aşamasında emeği geçen özellikle Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER ile Saffet YILMAZ'a burada şükranlarımı arz etmek istiyorum.

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 05-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 25-08-2019

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 136 - 157.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 136 - 157.

GÜNEY TÜRKİSTANLI (AFGANİSTAN) ANA DİLİ ŞAIRİ: MUHAMMAD HÂŞİM HEMDEM

Selahittin TOLKUN*

Özet

Hâlihazırda Afganistan hudutları içinde bulunan Güney Türkistan'da ağırlıklı olarak Özbek ve Türkmen Türkleri yaşamaktadır. Uzun asırlar bölgede hâkim olan Türkler, hâkimiyetleri süresince diğer halkların dillerine saygı göstermişler; hatta bölgede kurulan Türk devletlerinin desteğiyle hâkim konuma getirilen Farsçayla eserler yazan Türk aydınları bu dilin etkinliğini ve hükümlerini kollamışlardır. Ne yazık ki idare Türklerden Peştulara geçince ne Türkler ne de Türkçe aynı hoşgörü ve desteği görememiştir. Ülkede - ilginç biçimde soyca anadili olarak konuşuru olmamasına karşılık - Fars-Deri dili Peştuca yanında resmî dildir. Türklere yakın zamana kadar eğitim ve yayın hakkı ya hiç verilmiyor yahut da oldukça kısıtlı tanınıyordu. Birçok ülkedeki azınlıklar hak mücadelesinde teröre başvururken azınlık olarak yaşayan bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Güney Türkistan (Afganistan) Türkleri hak arayışlarını daima ülkenin bütünlüğü içerisinde demokratik ve barışçı yollara yürütmüşlerdir. Ne var ki hâkim güçler Türklere haklarını vermedikleri gibi zaman zaman Türkleri aşağılayan ifadeler sarf etmekten geri durmamışlardır. Bu tip ülkelerde Türklüğün müdafası aydınlara düşmüştür. İşte Güney Türkistanlı genç şair Muhammed Hâşim Hemdem de bunlardan birisidir. 2015'de Afganistan'daki kimi idarecilerin Türklere yönelik aşağılayıcı ırkçı söylemleri şairin "Bu Kimning Tili!" (Bu Kimin Dili!) şiirini yazmasına sebep olmuştur. Şair, bu şiirinde geçmişten bugüne, Doğu'dan Batı'ya Türklüğün değerlerini sıralamış; ancak bunu karşı tarafa değil, çarpıcı biçimde aşağılık duygusuna kapılması ve bu yolla ruhen çözülmesi hedeflenen kendi halkına hitaben yazmıştır. Şairin 2016'da Kâbil'de yayımlanan *Sévdim vä Sévdim* adlı kitabında yer alan Özbek Türkçesiyle kaleme aldığı şiirleri incelendiğinde başta anadili -kendi ifadesiyle *Özbek-Türk tili*- olmak üzere Türk tarihi, edebiyatı, gençleri mücadeleye çağırma, mücadeleden yılmama, ülkedeki ayrımcılık siyaseti gibi meseleleri konu edindiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Güney Türkistan Özbek Edebiyatı, Afganistan'da Türk Azınlığı, Muhammed Hâşim Hemdem.

MOTHER TONGUE POET OF SOUTH TURKESTAN (AFGHANİSTAN): MOHAMMAD HASHİM HAMDAM

Abstract

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: stolkun@anadolu.edu.tr.

In South Turkestan, which is currently within the borders of Afghanistan, mainly Uzbek and Turkmen Turks live. The Turks, who had been dominant in the region for many centuries, respected the languages of other peoples during their rule. The Turks even wrote works with Persian, the dominant language of the region, so that they maintained the effectiveness and sovereignty of Persian language. Unfortunately, when the state administration passed from the Turks to the Pashtuns, both Turks and Turkish did not see the same tolerance and support. The interesting part is that the Dari Persian language is the official language of the state, although it is not spoken as a native language. In Afghanistan, until recently, Turks have not been given the right to education and publication, or have been given extensive restrictions on the exercise of these rights. While minorities in many countries resort to terror in the struggle for rights, the Turks of South Turkestan (Afghanistan), like all other Turkish communities living as minorities, have sought their rights within the territorial integrity of the country in which they live. They have used only democratic and peaceful means in their rights struggle. The dominant forces did not give the Turks their rights. Moreover, they did not refrain from making statements that from time to time insulted the Turks. In such countries, the defence of Turkishness has been a duty of the intellectuals. The young poet Mohammed Hashim Hamdam from South Turkestan is one of them. In 2015, the humiliating and racist rhetoric of some government administrators in Afghanistan directed against the Turks led the poet to write the poem "Bu Kimning Tili!" (Whose language is this?). In this poem, the poet listed the values of Turkishness from East to West from past to present. This poem is not addressed to the government managers. On the contrary, the poet addresses the people who are tried to be condemned to cultural deprivation by the administrators of the state through the inferiority complex. The poet's book *Sézdım vâ Sévdim*, published in Kabul in 2016, consists of poems written in Uzbek Turkish. In this book, the poet especially focuses on mother tongue which he personally calls as Uzbek Turkish language. Turkish history, literature, inviting young people to struggle, non-deterrence from struggle, discriminatory politics in the country are the other important issues in the poet's poems.

Keywords: South Turkestan Uzbek Literature, Turkish Minority in Afghanistan, Mohammed Hashim Hamdam.

Giriş

Hâlihazırda Afganistan hudutları içinde bulunan Güney Türkistan'da ağırlıklı olarak Özbek ve Türkmen Türkleri yaşamaktadır. Uzun asırlar bölgede hâkim olan Türkler, hâkimiyetleri süresince diğer halkların dillerine saygı göstermişler; hatta bölgenin hâkim dili olan Farsçayla eserler yazarak bu dilin etkinliğini ve hükümlerliğini kollamışlardır. Mesela Türklüğün büyük şairi ve savunucusu Ali Şîr Nevâî bile *Fânî* mahlasıyla Farsça divan yazmıştır. Ne yazık ki devlet idaresi Türklerden Peştulara geçince ne Türkler ne de Türkçe aynı hoşgörü ve desteği görmüştür.

Afganistan'da Peştuca yanında -ilginç biçimde soyca ana dili olarak konuşuru olmamasına karşılık- Fars-Deri dili de resmî dildir. Türklere yakın zamana kadar eğitim ve yayın hakkı ya hiç tanınmamış yahut da Türkler bu haklardan katı kısıtlamalar yoluyla mahrum bırakılmaya çalışılmıştır. Birçok ülkedeki azınlıklar hak mücadelelerinde teröre başvururken azınlık olarak yaşayan bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Güney Türkistan (Afganistan) Türkleri de hak arayışlarını daima ülkenin bütünlüğü içerisinde demokratik ve barışçı yollarla yürütmüşlerdir. Ne var ki hâkim güçler, Türklere haklarını vermedikleri gibi zaman zaman Türkleri aşağılayan ifadeler sarf etmekten geri durmamışlardır.

Mesela, yine asırlarca Türk idaresinde kimliğini kaybetmeden yaşayan Farslar, İran'da idareye geçince aynı hoşgörüyü -üstelik azınlık değil, ülkenin neredeyse yarı nüfusunu oluşturan- Türklere göstermemiştir. Farslar, Türklere kültürel haklar tanımadıkları gibi 2006'da İran'da

yayımlanan bir karikatür veya 2015 yılında gösterime giren bir çizgi film vasıtasıyla Türkleri aşağılayıcı söylemler serdetmekten çekinmemişlerdir, utanmamışlardır (bk. İpek, 2016). Bu tip ülkelerde Türklüğün müdafaası elbette öncelikle aydınlara düşmüştür.

Benzer durumu biz Güney Türkistan aydınlarda da görüyoruz. Bölgedeki Türk aydınları millî kimliklerini hem Türkmenlik ve Özbeklik olarak boy, hem de Türklük olarak korumaya ve savunmaya çalışmaktadırlar.

Önce Çar döneminde başlayıp Sovyetler Birliği tarafından devam ettirilen işgâl sürecinde 1924 sonrasında gelindiğinde Batı Türkistan parçalanmış; beş cumhuriyet ve beş ayrı halk hâline getirilen Batı Türkistan Türklüğünden Türklük bilinci yok edilmeye çalışılmıştır. Türklük bilincindeki aydınlr sonraki yıllarda ölüm, değilse sürgünlere mahkûm edilmiştir. Bu tarihten itibaren Türklük bilinci olan herkes *pantürkist* ve *panturanist* olarak suçlanmıştır. Artık bu sistem içinde insanlar ancak asıl olarak Türklük, nispeten de olsa İslamlığını reddederek hayatta kalabilmişlerdir.

İşte bu süreçte Türkistan'ın güney bölgelerinde yaşayan, büyük ölçüde şehirli olan ve eski Çağatay Türkçesi devamı sayılabilecek lehçeyle konuşanlara Özbek adı verilmiştir. Bu addan önce bu bölgelerde yaşayanların kendilerini Türk olarak adlandırdıklarını biz gerek tarihî gerekse günümüz yazarlarından anlıyoruz. Mesela, adını *Evril Turân* olarak değiştiren Mâmädâli Mähmudov, “Benliğini Unutma Halkım!” adlı yazısında bu durumu vurgulamaktadır.

Stalin'in uyguladığı siyaset yüzünden Türkistan'ın en önemli zenginliği talan edildi. Stalin, geçmişi zengin Türkistan'ın büyüyerek gelişmesinden korktu. Bunun için bir bütün olan Türkistan'ı parçalara böldü. Bir bütün TÜRK milletini Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tacik gibi milletlere ayırdı (Mähmudov: 55).

Özbekler, Özbekistan ve Sovyet hâkimiyetinden kurtulan diğer Batı Türkistan cumhuriyetleri dışında Çin hâkimiyetindeki Doğu Türkistan ile Afganistan hâkimiyetindeki Güney Türkistan'da da bölgenin tabii sâkini olarak yaşamaktadırlar. İlaveten - Özbekistan'ın istiklali sonrası çıkanlar hariç - Sovyetler Birliği'nin kurulma sürecindeki zulümlerinden kaçarak Pakistan, Suudî Arabistan, Türkiye, ABD gibi ülkelere sığınmak zorunda kalan Özbekler bulunmaktadır. Sovyet eğitiminden geçmeyen Afganistan ve diğer ülkelerdeki Özbeklerin önde gelenlerinin Özbeklik duygusunu, Türklük duygusunun bir parçası olarak tasavvur ettikleri gerçekleştirdikleri yayın ve diğer etkinliklerden anlaşılmaktadır.

Biz, bu öncü kişilerden Afganistan hâkimiyetindeki Güney Türkistanlı büyük âlim ve şair Üstad Metin Andhoyî'deki Türklük duygusunu daha önceki çalışmamızda ortaya koymuştuk (Tolkun, 2019).

Bu yazımızda ise Güney Türkistan'da bir başka Türklük ve *Özbek Türk tili* âşığı ancak bu defa oldukça genç bir şairi, *Muhämmäd Hâşim Hämädäm*'i (محمد هاشم همدم فاریابی) tanıtacağız. (Şairin adı bundan sonra Muhammad Hâşim Hemdem olarak yazılacaktır.)

Bizim *Muhammad Hâşim Hemdem* için *anadili şairi* dememizin sebebi, şairin *Sézdım vä Sévdim* (سېزدیم و سېودیم) adlı ilk şiir kitabının başında, sayfa numarası olmayan bölümde kitabı kime ithaf ettiğini şiir tarzındaki bildirgesiyle ifade edişinden kaynaklanmaktadır:

Özimni,	Özüümü,
Sözimni,	Sözümü,
Közimni,	Gözümü,
Ésimni,	Aklımı,
Säsımni,	Sesimi,
Yâşımni,	Yaşımı,
Bârımni,	Varımı,
Yâğımni,	Yoğumu,
Qolımni,	Elimi,
Yolımni,	Yolumu,
Sévgimni,	Sevgimi,
Sévgimni ... ânâ şu ânâ tilimgä bağışlaymân.	Sevgimi ... işte bu ana dilime bağışlıyorum.

Bizce bölgedeki bütün Türk şairlerinde olduğu gibi, Hâşim Hemdem'deki bu duygunun gelişmesinde ecdadı ve yurttaşları olan Türklük âleminin ulu şair Ali Şîr Nevâî'nin etkisi büyüktür. Zaten şair, kitabının girişine Nevâî'nin *Hayretü'l-Ebrâr* adlı mesnevisinin ilk beytini yerleştirmiştir:

بِسْمِ اَلِهٖ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
رَشْتِغَهٗ چِیْکَتِی نِیْچَهٗ دُرُّ یَتِیْمِ

Bismi İlahî'r-Rahimâni'r-Rahîm

Riştəğa çékti néçe dürr-i yetim (Eckmann, 1967, s. 17)

Keza şair şiirlerinde değişik vesilelerle Nevâî'den söz eder, hatta onun *Ġarā'ibü's-Şıġar*'da yer alan aşağıda ilk beyti verilen gazelden yararlanarak *müsemmen* yazmıştır.

Alsa cānımnı lebing devrān tōküp ƣān yaşını

Taġ imes ol yaş ile laŖl itse ƣabrim taşını (Kut, 2003, s. 468)

Şair, burada ilginç biçimde bir uygulamada bulunmuş ve *müsemmenin* her kıtasının son mısraı olarak Nevâî'nin gazelindeki her beytin ikinci mısraını kullanmıştır. Keza Nevâî'nin gazeli aruz vezninde iken Hâşim Hemdem'in müsemmeni millî vezin olan heceyledir. Müsemmenin ilk kıtası şöyledir:

Not: Hâşim Hemdem'in yayımlanan şiir kitabından yapılan alıntılarda künye belirtilmeden sadece sayfa numarası gösterilecektir.

Közləri ortāndırīb öldirsä bé-bāşını,

Yä öläŖ ƣāġımdā körsä bir kēlib sirdāşını,

İkki zulf ärqānı dāstidān körālmäy ƣāşını,

Körsätär bolsä bērärdim Färyāb Lāvlāşını

Yüz ƣirāyı birlä kēlgändä körib quyāşını

Yārdın äyrı kimsäġä āqızmäġin köz yaşını

Tāng émäs ul yāş ilä läŖl ätsä ƣäbrim tāşını (s. 77-80)

Muhammad Hâşim Hemdem-i Färyâbî (محمد هاشم همدم فاريابى)

Şairle 06.07.2019 tarihinde Bilecik'te yaptığımız sohbet esnasında kendisiyle ilgili verdiği bilgileri aynen aktarıyoruz.

Kimlik bilgileri

Xâcı Mullâ Muhämmäd Eslām “Toprâxtu” oġlı Muhammed Hâşim Hamdem Faryâbî, 13 Mart 1990 tarihinde Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Güney Türkistan bölgesinin Faryab ilinin merkez ilçesi olan Meymene'ye baġlı Toprâxtu nahiyesi Yāngiqışlâq köyünde dünyaya geldi.

Hâşim Hemdem'in belirttiġine göre, Taliban işgali döneminde asıl adı Türkçe *topraxtu* (< *toprak+tu* < **toprak +lı*) olan nahiyenin adı, Peştu dilinde “Kara Peştular” anlamına gelen *Turpâhtun*'a çevrilmiştir. Bu, bölgenin Türk kimliğinin silme, ismen Peştulaştırma ameliyesidir. Hemdem, iddiasını ispat için bölgedeki *çeçektu*, *şibaqtu* (< *şubaqtu* “sıvalı) köy adlarını örnek vermektedir. Kıpçak kökenli Özbeklerin devamı olan kimi C'leyici Özbek ağızlarında benzer ses deġişmesinin bulunması Hemdem'in

görüşünü desteklemektedir. Aynı şekilde Özbekistan ölçünlü dilinde *tupraq* kelimesi Hemdem'in belirttiğine göre bölgede *topraq* olarak telaffuz edilmektedir.

Şairin doğum tarihi *Sézdım vä Sévdim* (سىز ديم و سېو ديم) adlı kitabının başında yer alan *qısqa biyografi* bölümünde h.ş. 1365 olarak verilmiştir. Oysa bu tarih miladî 1986'ya denk gelmektedir. Bu bilgi yanlış kitabı yayıma hazırlayan kişiden kaynaklanmaktadır.

Şiir kitabının başında şairin adı محمد هاشم همدم فاريابی "*Muhammed Hâşim Hemdem Fâryâbî*" olarak yazılmıştır. Güney Türkistanlı aydınların isimlerini - dâhilinde buldukları Afganistan'ın geleneklerinden dolayı - kimi zaman tam olarak tespit etmek güç olmaktadır. Şairin isim kısmında yer alan *Muhammed Hâşim* asıl ismi, *Hemdem* mahlası, *Faryâbî* ise geldiği şehri bildirmektedir.

Son olarak şair evli olup Emir Yasukay ve Emir Toragay adlarında iki oğlu bulunmaktadır.

Eğitim Hayatı

Hâşim Hemdem, ilkokulu Toprâxtu köyünde okumuş; ortaokulu ise günümüzdeki adıyla Arabxâna Lisesinde görmüştür. Lise eğitimini ise Mezârîşerif'teki Daqiqî-Belhî Yüksek Lisesinde tamlayarak 1387 (2008) senesinde Belh Üniversitesi'nin Dil ve Beşerî bilimler Fakültesinin Özbek Bölümü'ne kaydını yaptırmış ve buradan 1390'da (2011) mezun olmuştur.

İş Hayatı ve Kültürel Faaliyetler

1384-1388 (2005-2009) arasında *Afgânistân Cünbüş Yâşları Bâlx Vilâyati Kéngâşi*'nin (Başkanı Raşit Dostum olan partinin Belh şehri gençlik kolu) kültürel işler bölümünün başkanı, ayrıca çok dilli yayın yapan *Nihad* özel radyosunun Özbek Türkçesi bölümünde program ve haber sunucusu olarak çalışmıştır.

Afganistan Eğitim Bakanlığına bağlı olarak 2007'de Mezârîşerif'te düzenlenen Farsça *Teksevar-i Şe'r* şiir yarışmasına katılmıştır. Bu yarışmada adaylara 20 hafta boyunca her hafta bir konu verilmiş; bu konu hakkında şiir yazmaları istenmiştir. Toplamda 80 genç şair arasında dereceye girerek 3. olmuştur.

Güney Türkistan illerinden katılan öğrencilere yönelik 1388'de (2009) içinde Hemdem'in de bulunduğu yaklaşık 15-16 genç tarafından Güney Türkistanlı büyük edebiyatçı Mevlânâ Anber adına *Mävlânâ Änbär Färhângiy Bunyâdı* (Mevlânâ Anber Kültür Encümeni) kurulmuştur. Hemdem, bu encümen vasıtasıyla aynı yıl içinde, daha çok Güney Türkistan bölgesine yönelik yayın yapan çok dilli özel *Arzu TV*'de Özbekçe haberler müdürü ve Çağdaş adlı edebiyat programının yürütücüsü olarak 5 yıl boyunca görev yapmıştır.

Güney Türkistan'da uzun yıllardır faaliyette bulunan ve kısaltması kuruluşun Farsça *Federasyon-ı Ferheng-i Turkan-ı Afganistan* (Özbek Türkçesiyle *Āfġānistān Türkləri Mādāniy Cāmġārmāsı*, Türkiye Türkçesiyle *Afganistan Türkleri Kültürel Vakfı*) isminin ilk harflerinden oluşturulan FFTA'nın 1390'da (2011) henüz 4. sınıf talebesi iken başkanı olmuştur. Bu süreçte *Arzu TV*'den ayrılarak 1392'de (2013) Özbek ve Türkmen lehçelerinde yayın yapan *Batur TV*'nin Belh temsilcisi olarak 14 ay çalışmıştır.

2014 Aralık'ta *Selam Afganistan Media Organization*'a bağlı Farsça, Peştuca, İngilizce ve Özbek Türkçesinde yayın yapan *Selam Vatandar* sanal ağ sitesinde ve bu kurumun yine *Selam Vatandar* adlı radyosunda Özbek Türkçesi servisinde bölüm başkanı olarak 2017 sonuna kadar çalışmıştır.

Şair daha sonra 27 Aralık 2017 tarihinde Afganistan'dan ayrılarak Türkiye'ye gelmiş, bir süre Ankara'da bulunmuş, sonra BM'lerin *Mülteciler İdaresi*'nde tercüman olarak 2008'de Bilecik Göç İdaresi'nde göreve başlamıştır (06.07.2019, Bilecik).

Yayınları

Muhammed Hâşim Hemdem, şiirlerini esasen hece vezni ve çok defa beyitler hâlinde yazmaktadır. Özbek Türkçesiyle yazdığı şiirleri *Sézdım vâ Sévdim* (سبزدیم و سبزدیم) adlı kitapta 1395'te (2016) Kâbil'de basılmıştır. Özbek Türkçesiyle kaleme aldığı şiirleri ayrıca değişik dergilerin yanında Güney Türkistan'da özellikle Özbek-Türk edebiyatı üzerine önemli yayınları bulunan Dr. Şefika Yarkın tarafından hazırlanarak Kâbil'de neşredilen *Yulduzlär İzidän - Āfġānistān Bärkāmāl Türk Yâşlär Şé'rləri* "Yıldızların İzinden - Afganistan'daki Yetişmiş Türk Gençlerinin Şiirleri" adlı antolojide basılmıştır.

Burada yeri gelmişken bir meseleyi sorgulamak lazımdır. Sovyet ve Çin idareleri yanında özellikle yaklaşık yarım yüzyıldır Batılı bilim insanlarınca Türkiye dışındaki Türk toplulukları için *Turkic* ve deġişkeleri, bunların etkisindeki Türkiyeli bilim insanlarınca Türkî kelimesi kullanılmasının yaygınlaştığı görülmektedir.

Ancak özellikle Sovyet ve Çin eğitiminden geçmeyen Afganistan, İran, Irak gibi ülkelerdeki deġişik boylara mensup Türkler boy adları yanında kendilerini Türk olarak adlandırmaktadırlar.

Mesela, yukarıda zikredilen Dr. Şefika Yarkın'ın hazırladığı *Yulduzlär İzidän - Āfġānistān Bärkāmāl Türk Yâşlär Şé'rləri* "Yıldızların İzinden - Afganistan'daki Yetişmiş Türk Gençlerinin Şiirleri" antolojisindeki veya *Āfġānistān Türkləri Mādāniy Cāmġārmāsı* Farsça adıyla *Federasyon-ı Ferheng-i Turkan-ı Afganistan* (Afganistan Türkleri Kültürel Vakfı) kurumundaki *Türk* kelimeleriyle Türkiye Türkleri deġil, doğrudan Özbek ve Türkmenler kastedilmektedir. Biz aynı durumu İran'da yaşayan Azerbaycan ve Türkmen topluluklarında da görüyoruz. Türkiyeli

Türkler olarak biz Güney Azerbaycanlılara *Azeri* dediğimizde onlar bizim bu adlandırmamıza haklı olarak kızmaktalar ve kendilerini Türk olarak adlandırmaktadırlar.

Bu bilim insanlarına şunu sormak lâzım: Türkiye dışındaki Türkler kendilerini *Türk* diye nitelendirdiklerinde ne diyecekler? Mesela Güney Türkistanlı (Afganistan) Dr. Şefika Yarkın'a, Hâşim Hemdem'e, Üstad Metin'e "Hayır, sizler Türk değilsiniz! Türkîsiniz!" mi diyecekler? Kendisini Türk diye adlandıran atalarının bu adlandırmasını reddederek emperyalistlerin uygulamalarını kabulünü mü isteyecekler?

Hâşim Hemdem, günümüz Özbek edebiyatının büyük şairlerinden *Erkin Vâhid*'in (1936-2016) ölüm yıl dönümü münasebetiyle 2017'de Kâbil'de *Tärixingdir Ming Äsrlär İçrä Pinxân Özbégim* "Ey Özbek'im! Tarihin binlerce asırların içinde saklıdır!" (Not: Bu aslında Erkin Vâhid'in *Özbekim* adlı meşhur kasidesinin ilk beytidir.) adlı antolojiyi yayımlamıştır. Bu eserde Güney Türkistanlı (Afganistan) Özbek edebiyatçılarının *Erkin Vâhid* üzerine yazdıkları şiir ve nesirleri bulunmaktadır.

Öte yandan Hâşim Hemdem'in hazırladığı Güney Türkistan (Afganistan) ve Özbekistan'dan 60 genç şairin şiirlerinden oluşan *İkki Bağdan Bir Gül* adlı antolojisi yayımlanmayı beklemektedir.

Şair, ülkedeki resmi dil olan Fars-Deri dilinde de şiir yazmaktadır. Farsça şiirlerinden birkaçı Mezarîşerif'te basılan *درنگ در رنگ Dereng der-reng* "renklere bakış" adlı güldestede basılmıştır. Bu güldestede Mezarîşerif'te yetişen ve Farsça yazan yaklaşık yirmi kadar başka genç şairin de eserleri yer almaktadır.

Bunların dışında Özbekistan'daki mevcut Latin alfabesiyle Hâşim Hemdem'in *Bu kimning Tili*, *Erkin Vâhidov Şagirdlärigä Mäktub* ve *Qân Xislätig* adlı şiirleri kısa bir hayat hikâyesiyle birlikte Azerbaycan'da basılan *Türk Dünyası Şairleri Almanax Buta-2* kitabında basılmıştır (*Türk Dünyası Şairleri Almanax*, 2017, s. 156).

"Bu Kimning Tili" (Bu Kimin Dili?) adlı şiiri

Muhammed Hâşim Hemdem'in *Bu Kimning Tili* (Bu Kimin Dili?) adlı şiiri herhalde dil üzerine en çarpıcı eseridir. Bu şiir, şairin *Sézdım vä Sévdim* adlı kitabının 5-8. sayfalarında ve 2. şiir olarak basılmıştır. Aşağıda bu şiirin özgün ve Türkiye Türkçesine çevirisi verilecek; ardından şiirin dil ve yazım özellikleri üzerinde kısaca durulacaktır. Ancak öncelikle bu çarpıcı şiirin hangi saiklerle yazıldığına açıklık getirmek gerekir.

Hâşim Hemdem ile yukarıda belirtilen sohbetimizdeki mevzulardan biri de şairin özellikle bu şiiri hangi saiklerle yazdığı ve sonrasındaki etkisi olmuştu. Şimdi şairin konuyla ilgili söylediklerini bizzat kendi ağzından aktarıyoruz:

Afganistan Türkleri (Özbek, Türkmen vd) taassubun ağır yükü ve aşağılanmanın siyah libasını başlarından alıp atmak için uzun zamandan beri mücadele etmektedirler. Ben, bu şiiri ayı ve gününü tam olarak hatırlamadığım 2015 yılının ilk aylarında yazmıştım. O sırada her zamanki gibi milletimize karşı özellikle tarih üzerinde fikrî saldırılar düzenlenmişti. O süreçte bir dizi Peştü ve Tacik kökenli kişiler tarafından Afganistan devletindeki değişik idarî makamda bulunan Türklere karşı, özellikle parlamento başkanlığını yürüten şahıs ve ona benzer Kadınlar Bakanı ve Hava Yolları Bakanlığı öncülüğündeki faşistler tarafından şerefimize saldırı olmuştu. Bu süreçte Türk asıllı Üstad Rahmanoğlu gibi bir âlim ve siyasetçinin bakanlık makamına layık olamayacağına gerekçe olarak bu fanatikler tarafından saçma sözler söylenmeye başlanmıştı.

İşte böyle bir dönemde, bir yazar ve şair olarak milletimizin geçmişteki varlığını ve zenginliğini yabancılara değil, tersine öz milletimize bildirmek maksadıyla “Bu Kimning Tili?” adlı 22 beyitten oluşan bir şiiri kaleme almıştım. Bu şiirle milletimizin tarihinde hangi büyük kişilerin bulunduğu göstermek, dilimizin ve tarihimizin değerini anlatmak, faşistlerin *şirin* (!) sözlerine aldanmamak gerektiğini ifade için mezkûr şiirimde feryadımı haykırmıştım. Bu şiiri, “Tarihî şahsiyetlerin ve medeniyetimizin altın yaprağının başlığı olur mu acaba?” diyerek yazmıştım.

(Not: Şairin, “faşistlerin şirin sözleri” ifadesindeki şirin “tatlı, şekerli, hoş, sevimli” kelimesi Afganistan’da diğer halkları aşağılamak için kullanılan *Arabî asel-est, Fârsî şeker-est* “Arapça baldır, Farsça şekerdir.” deyişine gönderme yapmaktadır. Çünkü Türklüğe Farsçayla saldırmaktadırlar. Hemen ekleyelim ülkedeki Türkler deyişe üçüncü bir mısra ekleyerek şöyle söylemektedirler: *Arabî asel-est, Fârsî şeker-est, Türkî hüner-est* (Arapça baldır, Farsça şekerdir, Türkçe hünerdir!).

Mezkûr şiir, Aralık 2016’da Türkiye’de ilk defa Sakarya Üniversitesinde, Afganistan’daki Özel Reşâd Üniversitesi tarafından düzenlenen tanıtım toplantısında Afganistan Parlamentosu eski azası Serdâr Muhammad Rahmanoğlu ve BBC’nin muhabiri Veli Muhammad Hadid tarafından takdim edildi. 2018’de Afganistan Devleti tarafından Türk milletine karşı bile bile yeni bir adaletsiz ve geriye dönüş niteliğinde uygulamalar yürürlüğe konduğunda bu duruma dur demek ve haklarını almak amacıyla Güney Türkistan’ın 9’dan fazla vilayetinde sivil halk sokaklara dökülmüştü. İşte bu dönemde Güney Türkistanlı hanımların gösterisinde *Tübässüm Cäsür* adında genç bir kızımız benim bu şiirimi okuyunca şiir yeniden ve özellikle sanal dünyada gündeme geldi.

Şairin sözlerine biz de *Tübässüm Cäsür*’un okumasının ardından bu şiirin sanal ağda *Bu Kimning Tili* yanında *Bu Mening Tilim* (Bu Benim Dilim!) olarak da tanındığını ve sanal ağda aradığımızda yerli yabancı birçok sayfada karşımıza çıktığını ekleyelim. Aşağıda şiirin özgün ve Türkiye Türkçesi çevirisi birlikte verilmiştir. Burada geçen şahıs, eser ve devlet adları Türk tarihi ve medeniyetiyle ilgilenenlerin bildiği düşüncesiyle açıklama yapılmamıştır.

Not: Şairin Arap alfabesiyle yazdığı şiirleri, ölçünlü Özbekistan yazı diline uydurulmuş ve metinlerin çeviri yazısında 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabeti kullanılmıştır.

BU KİMNİNG TİLİ

BU KİMİN DİLİ

Bu méning tilim, Türk-Özbékçesi, Turánlár tili,

Bu benim dilim, Özbek Türkçesi, Turanlıların dilidir,

Táglárnı égirib, éркин yaşáğán, boránlar tili

Dağları eğirerek hür yaşayan boranların dilidir.

Bu méning tilim, méning huccätim, fáxr kánidir,

Bu benim dilim, benim delilim, iftihar kaynağımdır.

Báburlár tili, şáirlár tili, devánlar tili

Babürlerin dili, şairlerin dili, divanların dilidir.

Qutädgu Bilig yárátgán, Yusuf Xás Háciblardek

Kutadgu Bilig'i yaratan Yusuf Has Hacib gibi Divân u

Lugátu't-Türk sáhibi, Máhmud-ı Kâş, şáhánlar tili

Lugati't-Türk sahibi Kaşgarlı Mahmud'un, şahların dilidir.

Xár bolmägäysiz, izzätin qıling, bu tilni ulus!

Hakir olmazsınız, saygı gösterin bu dile ey ulus!

Negä ki bu til, Sümárlár tili, Kuşánlar tili

Çünkü bu dil Sümerlerin, Kuşanların dilidir.

Bizgä şán bergán, bizgä cân bergán, bizgä iftixár

Bize şan veren, bize can veren, bizim için iftihar,

Nävâiy sözin, çirâyántirgán, insánlar tili

Nevai sözünü güzelleştiren insanların dilidir.

Tämáddunlárni qozgálántirgán, yéryüzidä bütün

Yeryüzündeki bütün medeniyetleri kaldıran

Hämdä Şárq tili, hämdä Ğárb tili, Íránlár tili.

Hem Şarkın hem Garbın hem İran'ın dilidir.

Bizgä kán bergán, bizgä nán bergán, bizgä bärlik şu

Bize cevher veren, bize ekmek veren, bizim varlık sebebi o,

Tomáris tili, Hárázm tili, zámánlar tili

Tomaris'in, Harezmi'nin, (bütün) zamanların dilidir.

Ğáználik Máhmud, qılmadı xızmat, bizlar üçün bu

Gazneli Mahmud etmedi hizmet, bizler için

Şáhnámä ibrät, ulus tili, cäyránlar tili.

Şehnâme ibrettir, (bu) ulusun dilidir, ceylanların dilidir.

Bu Ádám tili, átám tili, sevgilim tili,

Bu Hz. Âdem'in dili, atamın dili, sevgilimin dili,

Behiştän çıqıb, yerläşib qâ[l]gán, ğılmánlar tili.

Cennetten çıkıp yerleşen Gilmânların dilidir.

Bu kimning tili? Bu méning tilim, eskirip yátgán

Bu kimin dilidir? Bu benim dilim kocayıp giden

Tárixning tili, Témuriylár tili, romanlar tili

tarihin dili, Timurluların dili, edebî eserlerin dilidir.

Bu tilni bilgänlär körkäm yaşar, mäddählik qılmäs	<i>Bu dili bilenler güzel yaşar, yalakalık etmez</i>
Yürüb eşiklär, bu til äslidä xâkänlär tili	<i>dolaşarak kapılarda. Bu aslında hakanların dilidir.</i>
İddiâ bilmäng méning sözimni! Duşmânlik qılmäng!	<i>Bu sözüümü iddia sanmayın! Düşmanlık etmeyin!</i>
Bu til siyâsätidä bây, ildizdän, Usmânlar tili.	<i>Bu dil siyasette zengin, köklüdür. (Bu) Osmanlıların dilidir.</i>
Qâcârlar tili, Tâtârlar tili, Sämârqänd tili	<i>Kaçarların, Tatarların, Semerkant'ın dilidir,</i>
Tämuçin tili vä Hunlar tili, Türkänlär tili.	<i>Temuçin'in ve Hunların Türklerin dilidir.</i>
Xudâning lutfi, Sulâyman tili, Tiyanşân tili	<i>Allah'ın lutfuyla bu Süleyman'ın, Tiyanşan'ın,</i>
Bäysunqâr tili, Bâyqarâ tili, Şâybânlar tili	<i>Baysungur'un, Baykara'nın, Şeybanlıların dilidir.</i>
Âtilâ tili, Säyhunlar tili, Cäyhunlar tili	<i>Atilla'nın dili, Seyhunların dili, Ceyhunların dili,</i>
Gävherşâd Begimning, ânâcânımız degänlär tili	<i>Gevherşad Hanım'ın "Anacânım!" diyenlerin dili.</i>
Âtätürk tili, Cähângir tili, bähâdur tili,	<i>Atatürk'ün dili, Cihangir'in dili, bahadurların dili,</i>
Ulus ğämining Nâdirâ birlä yegänlär tili	<i>Halkın derdiyle Nadire ile birlikte dertlenenlerin dili.</i>
Témur merâsın östirgän Şährux, insäniyätni	<i>Timur'un mirasını geliştirmiş Şahrux Mirza, insanlığı</i>
Çoqqisigäçä, Buxârânı cännät qılgänlär tili	<i>Zirveye kadar Buhara'yı cennet kılanların dili.</i>
Sâkälär tili, Sälcuqlär tili, bäturlär tili,	<i>Sakaların dili, Selçukluların dili, baturların dili,</i>
Bâyäzid İldirimning kezdirgän – ormanlär tili	<i>Beyazıt Yıldırım'ı gezdiren ormanların dili.</i>
Yâfäs ävlâdı Türkdän örgän[gän]miz, til özak bizä	<i>Hız. Yafes'in Türk'ten öğrendim. Dil özümüzdür bize,</i>
Bu Râyhân, İbni Sinâdeğk méhribânlar tili	<i>Ebu Reyhân, İbni Sinâ gibi mihribanların dili.</i>
Yäsukây tili, Çığätây tili, Torägây tili	<i>Yesukay'ın dili, Çağatay'ın dili, Toragay'ın dili</i>

Yäsâqlâr tili yäsâb devândân ötsâk, cävânlar tili	<i>Divanlar bir kenara bu kanunlar yapan dil, gençlerin dili</i>
Yâftâlilâr, Uvâysiy ânâ hâmdâ yüzlârçâ uluğ	<i>Eftalitlerin dili, Üveysî ana yanında yüzlerce ulu kimse</i>
Cân bérîb kélgân şu yoldâ, bu qâdrânlar tili,	<i>Can vere gelen bu yolda bu kadirbilenlerin dili.</i>
Bu Âltây tili, bu Urâz tili, bu Ârâl tili,	<i>Bu Altayların dili, bu Urazların dili, bu Aral'ın dili,</i>
Cännâtni yergâ Sâmrâqând degân, ğulmânlar tili.	<i>Yeryüzündeki cennet diye Semerkant diyen ğulmânların dili.</i>

Bizce şairin bu şiirinde günümüz Özbek edebiyatının büyük şairlerinden Erkin Vâhid'in özellikle de "Özbekim" kasidesinin önemli etkisi bulunmaktadır (Vâhidov, 1991, s. 23-25). Çünkü Erkin Vâhid bu kasidesinde Türkistan Türklüğünün bütün değerlerini bir bir sıralar. Ancak Hâşim Hemdem bir adım öteye giderek *Osmanlı, Kaçar, Tatar, Atatürk, Yıldırım Bayezid* gibi diğer Türk topluluklarına ait değerleri de sıralar. Biz, benzer durumu daha önce bir başka Güney Türkistanlı şair Üstad Metin'in 78 beyitlik *Qwânc Ävi* adlı kasidesinde de görmüştük (Mâtîn-i Ändxôyi, 1379, 205-213; Tolkun, 2019, 318-325)

Şairdeki Anadili ve Türklük Bilincini Gösteren Başka Örnekler

Şair, bu kitabındaki şiirlerde defalarca ana dili sevgisi ilaveten Türklük duygusu vurgusunda bulunur. Mesela söz konusu kitabın ilk şiiri olan *Mânzumâ* şöyle başlar.

Qârârım ânâ tildâ sözlâşişdir	<i>Kararım ana dilimde konuşmaktır.</i>
Bu yétti puştimiz irsî u kişdir.(s.1)	<i>Bu (bize) yedi neslimizden miras ve âdettir.</i>

Kitaptaki 6. Şiir olan *Sirli Söz* (s. 15-17) ana dili meselesinde Afganistan devletinin Türklere verdiği sözleri yerine getirmemesi üzerine yazılmıştır.

Séndân ayrı yâxtu dünyâ kéçâdir	<i>Senden ayrı aydınlık dünya gecedir,</i>
Kéçâlâr hâr lâxzâsı ming yılçâdir	<i>Gecelerin her anı bin yıl kadardır.</i>
/.../	/.../
Közlâgân yolım üzildi dâdlâr	<i>Gözlediğim yolum kesildi, feryat ki feryat!</i>
Til üçün récâ buzıldı dâdlâr	<i>Dil için (yapılan) planlar bozuldu, feryat ki feryat!</i>

Séngä umrimdän birâr kün qâlsä häm	<i>Sana ömrümden bir gün kalsa bile</i>
Özgälär xäncärini qolgä âlsä häm	<i>Yabancılar hançerlerini ellerine alsa bile</i>
Tikläni közyaşın aqızmaqçımän	<i>Ayağa kalkarak gözyaşını akıtacağım,</i>
Éski üyni qäytädän tuzmaqçımän (s. 15-16)	<i>Eski evi yeniden kuracağım.</i>

Kitaptaki 12. isimsiz (s. 28-30) şiirinde şair Türk dünyasını göz önüne almıştır.

Änä yurtım tinçligi könglimdä bär ärmänläri	<i>Ana yurdumun huzuru, bütün ukdeleri gönümdedir</i>
Yäxtılıq tāmān kētiş äsli niyät bundän näri	<i>Işığa doğru gitmek bundan böyle asıl niyettir</i>
Änä yurtımni buzıb öz ätigä qoymaqçılär	<i>Ana yurdumu bozup kendi adlarının altına almak isterler,</i>
Qäytädän ätngni äsräb Türk bolgin sängäri (s. 29)	<i>Yeniden Türk adını koruyarak onun askeri ol.</i>

Şair, Afganistan'da Türklere karşı yürütülen kötü propagandaya karşı kitaptaki 16. (s. 37-40) şiirini yazmıştır.

Bir qätär insän-sıfätlä it bolıb tişläydilär.	Bir grup insan görünüşlüler it olup ısırırlar,
Yä ki itlä örgätib xälqimgä kişkişläydilär. (s. 37)	Veya itleri öğreterek halkıma kışkırtırlar.

Kitaptaki 26. *Änä Yurtım* (s. 28-29) şiirinde şair, Ana Türkistan'dan söz etmektedir. Bunu yaparken doğrudan Türkistan ismini zikretmez; ancak bu durum Batı Türkistan'dan Buhara ve Doğu Türkistan'dan Hoten şehirlerini zikretmesinden anlaşılmaktadır.

Sén yüräkning tuygusisän sen gözälsän sevämän	<i>Sen yüreğin duygususun, sen güzelsin, seviyorum.</i>
Kämbäğällärning quvânçi çöldägilärgä çämän	<i>Yoksulların kıvancı, çöllerdeki çiçek bahçesisin.</i>
Yävlär içrä ildirim bolgän yäräğimsän özing	<i>Düşmanlar içinde yıldırım olan silahımsın sen,</i>
Häm Buxâräsän bütünläy ölkädäşlärgä Xotän. (s. 28)	<i>Hem Buhara'sın tamamen ülkedaşlara hem Hoten.</i>

Muhammes tarzında kaleme alınan kitaptaki isimsiz 34. şiirin (s.73-74) bir bölümünde şöyle söyler:

Til dédim, fârhäng dédim, yurtım dedim qânım qurib	<i>Kanımın son damlasına kadar dil dedim, kültür dedim,</i>
Çärçämây yürdim ulusım yurtdâ dâvrân sürüb	<i>yurdum dedim,</i>
Kökkä çıqqân bâbälär, äcdâdımızdék êskürüb	<i>Ulusumun yurdunda devran sürüp yorulmadan yaşadım.</i>
Hâr biri âltın üze yâtgânligin kördim yürüb	<i>Göge çıkan atalarımız gibi eskiyerek</i>
Bé-kérek mısra bile yânınıznı süpürmäqçimân (s. 74)	<i>Her bir altın üzerinde yattığını gezerken gördüm</i>
	<i>Değersiz mısralarımla çevrenizi süpürmek isterim!</i>

Şairin Türklük şuuruna son örnek olarak Azerbaycan'da basılan *Türk Dünyası Şairleri* kitabında yer alan *Qân Xıslätینگ* adlı şiirinden bir bölüm vermek istiyoruz.

Tärixing birlä yäşäb, sën oylâvgä yétgän Türksän,	<i>Tarihinle yaşayıp sen tefekküre yeten Türksün,</i>
Mingläb yillärdän bəri, sën él birlä kétégän Türksän,	<i>Binlerce yıldan beri sen halkla giden Türksün,</i>
Häm tamäddun häm séviş, sën ädäbiy bitgän Türksän,	<i>Hem medeniyet hem sevgi üstüne edebiyat yazan Türksün</i>
Yéryüzini qämragän sën Qur'an eşitgän Türksän,	<i>Sen, yeryüzünü kaplayan Kur'an'ı dinleyen Türksün.</i>
Mängü qâldı bizlärä, qolyäzmä bitgän Türksän.	<i>Ebedi kaldı bizlere, el yazmaları yazan Türksün.</i>

(*Türk Dünyası Şairleri Almanax Buta-2 s. 156*)

Hâşim Hemdem, bunun dışında özellikle halkı bilinçlendirmeye, mücadeleden yılmamaya, gençleri birlik içinde mücadeleye çağırmaya yönelik şiirleri bulunmaktadır. Değişik şiirlerinden beyitler aşağıdadır.

Kél inâğäm âpä-singil	<i>Gel dostum, ablam, bacım,</i>
Ölkäni âbâd qil (s. 11)	<i>Ülkeyi bayındır et!</i>
Bâşing kétégändä häm cânibni tänişgä täfäsil qil	<i>Başın bile gitse karşı tarafı tanımaya gayret sarf et!</i>
Çiyänlär dummini késib çäqışh bérmâgil (s. 20)	<i>Çıyanların kuyruğunu kesip sokmasına fırsat verme!</i>
İkki qäşşâq bir bolıb bây bolmalı	<i>İki yoksul bir olup zenginleşmeli,</i>
Tâmçı tâmçı yağıbân lây bolmalı (s. 26-27)	<i>Damla damla yağarak çamur olmalı.</i>
Ölkämizni qâqqârângü äyläbân kélđi gänim	<i>Düşmanlar ülkemizi kapkaranlık eyleyerek geldi,</i>
Bâşımızdän âldi-yu başlığlarımız immi-sim (s. 22)	<i>Başımızdan önderlerimizi hiç bahanesiz aldı.</i>

Xudâ-yâ sên târâhhum qıl ulusım hâli âbtârdır	<i>Ey Allah'ım! Sen merhamet et, ulusumun hâli perişandır.</i>
Bugünkü câhl birlâ örâlib qâlgânlar râhbârdır	<i>Bugünkü cehalet ile sarmalananlar bize yöneticidir.</i>
Vâtânning tâğ u tâşidâ ölib nâbud bolâtgânlar	<i>Vatanın dağında taşında ölüp gitmekte olanlar</i>
Bizing qâşşâq élning bâlâsi hâmdâ âskârdır. (s. 41-42)	<i>Bizim fukara halkın çocuğu hem de askerdir.</i>

Son dönemde Batılı güçlerin Orta Doğu halklarına demokrasi getireceğiz derken masum insanların kanını dökmesi şairin 25. *Dimokrasi* (s. 56-57) adlı şiirinde ele alınmıştır. Şiirin ilk beyti aşağıdadır:

Kâfir bizâ örgätti hâqq-i bâşârni	Kâfir bize insan haklarını öğretti,
Pârtlândi bâşâr âqdi qânı bâşârni. (s. 56)	İnsanlık bombalandı, insanlığın kanı aktı.

Şairin, kitaptaki 28. (s. 62-63) isimsiz şiirin konusu hayli acıdır. Bu şiir, Faryab şehrinde bayram namazı sonrasında Taliban'ın üstlendiği intihar saldırısı üzerine yazılmış, ülkedeki hayatın güçlüğü ve duruma isyan dile getirilmiştir.

Çâqnâtiş éркиn yâşâş boldı vâtândâ kâttâ iş	Gelişme ve hür yaşamak vatanda zor iş oldu,
Boldı fârz u vâcib éndi ölkâmizni çâqnâtiş	Artık ülkemizi geliştirmek farz ve vacip oldu.
Birbirâv qolın tutib yârqın tâmân kâtmâq üçün	Birbirinin elini tutarak aydınlığa gitmek için
Âl-hâzâr bizlârgâdir ötgân urış âtiş tutiş. (s. 62)	Ne hazin! Bizlere savaşmak, atışma, çarpışma yerleşmiş.

Şairin Dil Özellikleri

Hâşim Hemdem'in şiirlerinde ülkedeki diğer kimi şairlere nazaran Farsça kelime ve terkipler daha azdır. Şiirleri, bölge halkı tarafından kolayca anlaşılabilir niteliktedir. Şair, mümkün mertebe ölçünlü Özbekistan dilini kullanmaya çalışmaktadır; ancak tabii olarak farklı olduğu noktalar vardır. İlk olarak şairin yetiştiği bölgenin şive özellikleri zaman zaman şiire aksetmektedir. Aşağıda şairin şiirlerinde geçen bölge kelimelerinden örnekler verilmiştir. Yeri gelmişken belirtelim ki Güney Türkistanlı Özbeklerin kullandıkları bu şekillerin hemen hepsi Özbekistan ağızlarında da görülebilmektedir.

Sézdım vâ Sévdim	Ölçünlü Özbekistan Yazı Dili	Türkiye Türkçesi
âyâğ (s. 24)	âyâq	ayak
bolätgänlär (s.41)	bolâyâtgänlär	olmakta olanlar
ötgining (s. 9)	ötgin	(sen) geç
ötkäzmäli (s. 9)	ötkäziş këräk	geçmeli
säğrä (s. 24)	songrä	sonra
yâğ (s. 24)	yoq	yok, hayır

İkincisi ise Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin telaffuzu ve anlamındaki farklılıklardır. Şairin dilindeki bu tipten alıntı kelimeler; Özbekistan yazı dilinde ya tamamen bulunmaz yahut farklı telaffuzla yahut da farklı anlamda mevcuttur. Bu da şairin yetiştiği coğrafyanın dile tabii bir etkisidir. Mesela, Güney Türkistan edebiyatında aydınlardan söz edildiğinde başına çok zaman *ustâd* sıfatı eklenir. Ölçünlü Özbekistan dilinde ise bu amaçla çok defa kelimenin *ustâz* şekli kullanılır. *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*'de *ustâd* biçimi *eski* açıklamasıyla verilmektedir. Dolayısıyla Güney Türkistan'da kullanılan Arapça ve Farsça asıllı birçok kelime Özbekistan yazı dilinden düşmüştür.

Sézdım vâ Sévdim	Ölçünlü Özbekistan Yazı Dili
äsâ (s. 24)	hässä “baston”
cânib “karşı taraf” (s. 20)	cânib “yan, taraf”
cävân “genç” (s. 8)	cuvân “yeni gelin; genç dul”
fârhäng “kültür” (s. 74)	kultur “kültür”
ğulmân “gilman” (s. 8)	ğilmân “gilman”
ispälâğ (s. 24)	ismälâq “ıspanak”
sängär “asker” (s. 29)	äskär, soldat “asker”
täfâsil qıl- “gayret sarf etmek” (s. 20)	häräkät qıl- “gayret sarf etmek”
tämâddun “medeniyet” (s. 6)	mädäniyät “medeniyet”

Şiirin Yazıldığı Kitapta Yazım Meselesi

Güney Türkistan’da Özbek Türkçesiyle yazan şairlerin basılan yayımlardaki yazım meselesini daha önce yayımladığımız “Afganistan Özbek Şiirinin Yazım Sorunları” adlı çalışmamızda ortaya koymuştuk (Tolkun, 2016). Mesela, mezkûr yazımızda Güney Türkistanlı aydınların dillerindeki kapalı /e/ sesini Arap alfabesine “ب” harfini ekleyerek göstermeye çalıştıklarını ancak bu uygulamanın tam olarak oturmamış olduğunu örneklere göstermiştik.

Benzer durumu Hâşim Hemdem’in kitabında da görüyoruz. Yukarıda şiirin özgün biçiminde altı çizili kelimeler aslında kapalı /e/ ile telaffuz edilmesine karşılık yazıda normal yâ yazılmıştır. Hâlbuki metinde geçen مېنىڭ *méning* örneğinde olduğu gibi *Özbék, égirib, éркиn, yér, Témur* gibi kelimeler hep kapalı /e/ ile gösterilmiştir. Buna mukabil كىزدىرگن *kézdîrgân* “gezdiren” örneğinde olduğu gibi *yé-, éskir-, éşik, bégim, kézdir-* kelimelerinde ise kapalı /e/ olması beklenirken normal yâ harfi kullanılmıştır.

Güney Türkistanlı Özbekler, Türkçenin geniş-yuvarlak /o, ö/ ünlüsünü Arap alfabesinde göstermek için و harfini kullanmaya gayret etmektedirler. Bu şiirde ve diğerlerinde Özbek kelimesi اوزبېك şeklinde yazılmıştır. Söz konusu şiirde *Özbék, borân, söz, bol- ôt-* “ؤ” ; ancak *qozgälántir-, çoqqı, ormân, yol, körkâm, östir-, özäk ve Torägây* kelimelerinde ise alışılmış yazımla و harfi kullanılmıştır. Keza, şiirde *ulus* kelimesi iki yerde *ulus*, bir yerde yanlış biçimde *olus* olarak yazılmıştır.

Güney Türkistan Özbeklerinde şiirde hâlen dahi klasik dönem gelenekleri sürdürülmektedir. Bu durum şiirde vezin ve kafiyeden dolayı Özbek ölçünlü ve konuşma diline aykırı kullanımları karşımıza çıkarmaktadır. Mesela şair, Özbek Türkçesinde sıfat-fiil ve çekim eki olarak kullanılan ve esasen *-gân* şeklinde telaffuz edilen eki kafiye gereği *yegân, degân, qı(l)gân* şeklinde kullanmıştır.

Özbek Türkçesinde özellikle günlük konuşmada işlek kullanılan *bol-, qâl-, qıl-, kel-, sâl-* fiilleri *-b, -gân, -sä* gibi kimi eklerle kullanıldığında çoklukla /l/ sesi düşer: *bolib > bop, qâlgân > qâgân, kelsä > kesä, sâlib > sâp* vb. İşte şair, ölçünlü dile aykırı bu biçimlerden *qâlgân > qâgân, qılgân > qıgân* kelimelerine şiirinde yer vermiştir. Bu durum köşeli ayraç ile düzeltilmiştir: *qâ[l]gân, qı[l]gânlär*.

Sonuç

Muhammed Hâşim Hemdem, genç bir şairdir. İdealisttir. Genç yaşına karşılık çalışma hayatına baktığımızda Güney Türkistan Türkleri için oldukça faal bir kültürel hayatı olmuştur. Ülkede karışık ve Türklere karşı olumsuz yaklaşımların hâkim olduğu bir ortamda genç şair, her türlü kültürel oluşumun içinde bulunmaya gayret göstermiştir.

Şairin, şiirlerinin edebî değeri meselesi edebiyatçıların ele alacağı ayrı bir yazı konusudur. Ancak bu şiirlerin tamamı incelendiğinde şairin esas konularının *ana dili*, Türk tarihi, Türk gençlerinde milli şuur uyandırma, yorulmama, mücadeleden kaçmama, birlik içinde hareket etme olduğu görülmektedir. Hâşim Hemdem'i Güney Türkistan (Afganistan) dışında tanınmasını sağlayan da zaten *Bu Kimning Tili* (Bu Kimin Dili?) adlı şiiri olmuştur. Öyle ki sanal ağdaki birçok adreste şairin bu şiiri bulunmaktadır. Şair, sırf bu şiirinden ötürü *ana dili şairi* olarak adlandırılmayı bizce hak etmektedir.

Muhammed Hâşim Hemdem bir Özbek-Türk milliyetçisidir; ancak şiirlerinde asla ırkçı bir söylem görülmez. Hiç kimse ve hiçbir halk için nefret söyleminde bulunmaz. Afganistan hudutları dâhilindeki Türkler için eşit ve âdil bir hayat; kültürlerinin devamının sağlanması yönünde uygulamaların hayata geçirilmesini istemektedir. Onun şiirinde, asla bölücü veya şiddeti onaylayan, şiddete çağıran bir unsur yoktur. Günümüzde pek çok ülkenin sorunu olan azınlıkların hak talebinde başvurdukları yollar neticesinde haklıyken haksız duruma düşme durumu, bütün Güney Türkistanlı şairlerde olduğu gibi, Hâşim Hemdem'de de görülmez.

KAYNAKÇA

Buta-2 Türk Dünyası Şairleri Almanax. Hazırlayan: Komisyon. 2017, Bakü: OL NPKT.

Hämädäm, Muhämmäd Hâşim (h.k. 1395 /m. 1014). سبزدیم و سبزدیم (Sézdım vä Sévdım). Kâbil: Hurâsân Mätbâası.

İbrâhimov, Äbduqâhhâr – Xäyridin SULTÂNNOV – Närzullä CÖRÄYEV (1996). *Vätän Tuyğusu*. Taşkent: Özbekistân Nâşriyatı.

İpek, Cemil Doğaç (2016). İran'da Türklere Hakaret Hadisesi Nasıl Değerlendirilmeli? *Gelecek Bir Tasarımdır 2013 Aylık Dergi*, Sayı: 177, Ocak 2016, s. 52-54.

Kut, G. (2003). *Ö. Ali Şir Nevâyi Ğarâ'ibü's-Şığar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: TDK.

Levent, Agâh Sırrı (1966). *Ali Şir Nevaî II. Cilt Divanlar 4 Türkçe, I Farsça Divan*. Ankara: TDK.

Tolkun, S.

Mähmudov, Mämädäli (1993). Özlilingni Unutmä Elim!. *Fitnä Sän'äti* (Haz.: Ähmädcän Melibâyev, Sä'dullä Ähmäd. Taşkent 1993, Fän Nâşriyâtı, s. 106-117

Mätfn-i Ändxôyî, M. Ä. (h.ş. 1379/m. 2000). باغ لاله پوش “*Bâğ-ı Lâlâ-pôş*” (Arap harfli). Peşaver: Märkâz Nâşriyâtı

Özbek Tilining İzâhli Luğäti 5 cilt. (2006-2008). Komisyon. Taşkent: Özbekistân Milliy Entsiklopediyasi.

Şämsiyev P. ve İbrâhimov S. (1972). *Nävâiy Äsârläri Luğäti Älişer Nävâiy Äsârlärining On Beş Tomligä İlâvä*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.

Tolkun, S. (2016). Afganistan Özbek Şiirinin Yazım Sorunları. *International Journal of Humanities and Education*, 2016, 1:2, s. 187-207.

Tolkun, S. (2019). Güney Türkistanlı (Afganistan) Şair Üstad Metin Andhoyî'de Türklük Şuuru. *IJHE*, cilt 5, sayı 10, s. 310-329.

Vâhidov, Erkin (1991). *Ortädä Begänä Yoq*. Taşkent: Yâzuvçı

EXTENDED SUMMARY

In South Turkestan, which is currently within the borders of Afghanistan, mainly Uzbek and Turkmen Turks live. The Turks, who had been dominant in the region for many centuries, respected the languages of other peoples during their rule. The Turks even wrote works with Persian, the dominant language of the region, so that they maintained the effectiveness and sovereignty of Persian language. Unfortunately, when the state administration passed from the Turks to the Pashtuns, both Turks and Turkish did not see the same tolerance and support. The interesting part is that the Dari-Persian language is the official language of the state, although it is not spoken as a native language. In Afghanistan, until recently, Turks have not been given the right to education and publication, or have been given extensive restrictions on the exercise of these rights. While minorities in many countries resort to terror in the struggle for rights, the Turks of South Turkestan (Afghanistan), like all other Turkish communities living as minorities, have sought their rights within the territorial integrity of the country in which they live. They have used only democratic and peaceful means in their rights struggle. The dominant forces did not give the Turks their rights. Moreover, they did not refrain from making statements that from time to time insulted the Turks. In such countries, the defense of Turkishness has been a duty of the intellectuals.

The young poet Mohammed Hashim Hamdam from South Turkestan is one of them. In 2015, the humiliating and racist rhetoric of some government administrators in Afghanistan directed against the Turks led the poet to write the poem “Bu Kimning Tili!” (Whose language is this?). In this poem, the poet listed the values of Turkishness from East to West from past to present. This poem is not addressed to the government managers. On the contrary, the poet addresses the people who are tried to be condemned to cultural deprivation by the administrators of the state through the inferiority complex.

The poet's book *Sézdīm va Sévdim* (سېزدېم و سېودېم), published in Kabul in 2016, consists of poems written in Uzbek Turkish. In this book, the poet especially focuses on mother tongue which he personally calls as Uzbek Turkish language. Turkish history, literature, inviting young people to struggle, non-deterrence from struggle, discriminatory politics in the country are the other important issues in the poet's poems.

The reason why Mohammed Hashim Hamdam was called the mother tongue poet in this article is related to the beginning part of his first poetry book *Sézdīm vā Sévdim*. Indeed, there

is no page number in this section. Here, the poet expresses what he devoted the book to in the form of poetry.

O‘zimni,	<i>Myself,</i>
So‘zimni,	<i>My word,</i>
Ko‘zimni,	<i>My eyes,</i>
Esimni,	<i>My mind,</i>
Sasimni,	<i>My voice,</i>
Yoshimni,	<i>My age,</i>
Borimni,	<i>My everything,</i>
Yog‘imni,	<i>My nothing,</i>
Qo‘limni,	<i>My hand,</i>
Yo‘limni,	<i>My way,</i>
Sezгимni,	<i>My intuition,</i>
Sevgimni ... ana shu ona tilimga bag‘ishlayman.	<i>My love... Here is, I am dedicating all them to my mother tongue.</i>

A short biography of the poet according to our conversation with him on the date of 06.07.2019 Turkey's in Bilecik are as follows:

ID Information

Haji Mulla Muhammad Eslam “Toprakhtu” o‘g‘li Mohammed Hashim Hamdam Faryabi was born on 13 March 1990 in Yangiqishloq village of Maymana which is the central district of Faryab province of South Turkestan region in northern Afghanistan. Also, Faryabi refer to the city he came from.

The poet studied primary school in the village of Topraxtu. He completed his middle school education at the school which currently known as the Arabkhana High School. He completed his high school education in Daqiqi-Balkh High School in Mazar-i-Sharif. In 1387 (2008), he enrolled in the Uzbek Language Department of the Faculty of Language and Humanities at the University of Balkh. He graduated from here in 1390 (2011).

Between 1384-1388 (2005-2009), he was the head of the cultural affairs department of the “Afg‘oniston Junbush Yoshlari Balx Viloyati Kengashi”. In 2009, Mohammed Hashim

Hamdam joined the establishment of *Mavlono Anbar Farhongiy Bunyodi* (Mavlānā Anbar Cultural Council) on behalf of the great literary writer Mavlānā Anbar. In 2011, when he was still a 4th grade student, he was elected as the president of the Afghan Turks Cultural Foundation (FFTA), which operates in South Turkestan and has the Persian name “Federation-i Farhang-i Turkan-i Afghanistan” (Uzbek Turkish: *Afg‘oniston Turklari Madaniy Jamg‘armasi*).

During his stay in Afghanistan, the poet worked mainly on televisions. He started his career as program and news presenter in the Uzbek Turkish section of private Nihad radio. Then he continued to his career as the news manager of Uzbek Turkish on Arzu TV and as the director of the literature program known as “Chaghdash”. After a while, he was also the Balkh representative in Batur TV as broadcasting in the Uzbek and Turkmen dialects. Finally, he took over administration of Uzbek Turkish language service department in radio and web site which known as Salam Vatandar, which broadcasts in Persian, Pashto, English and Uzbek Turkish, which is part of the “Salam Afghanistan Media Organization”.

In 2007, he participated in the Persian poetry competition called "Teksevar-i Şe'r" which was organized under the Ministry of Education in Mazar-i Sharif and lasted for 20 weeks. He was the third among the 80 young poets who participated in the competition.

The poet came to Turkey in 2017. In 2008, he joined Bilecik Migration Administration as an interpreter for the UN Refugee Administration.

The poem which known as “Bu Kimning Tili” (Whose Language Is This?) in the between pages 5 and 8 of Mohammed Hashim Hamdam’s book is literally a mother tongue defence. Below is the first couplet:

Bu mening tilim, Turk-O‘zbekchasi

Tog‘larni egirib, erkin yashagan bo‘ronlar tili

This is my language, Turk-Uzbek language, the language of the Turanians,

It is the language of the free thunderstorm which spins the mountains.

The poet wrote this poem to his people on the hostile attitude of some administrators in Afghanistan towards the Turks. With this poem, he aimed to increase the spirit of their struggle by reminding his past to his people who are in danger of being demolished spiritually.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 12-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 31-08-2019

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 158 - 176.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 158 - 176.

Aşık Oyununda Kemik Yüzlerinin Adlarının Kökeni Üzerine

Rysbek ALIMOV¹

Özet

Aşık kemiğiyle oynanan oyunların geçmişi Neolitik çağa kadar dayanır. Aşık oyunu Türk ve Moğol halklarında geleneksel oyunlardan ilk akla gelenlerindedir. Aşık kemiğinin dört yüzü vardır. Türk ve Moğol dillerinde birçok farklı ad taşımalarına rağmen, bunlardan *alçı*, *tava*, *bök* ve *çik* arketip olarak öne çıkmaktadır. Yazar makalede aşığın bu yüzlerinin kökeni ve anlamlarını irdelemektedir. Sözcüklerin etimolojik ve semantik tahlili sonucu aşık kemiğinin iki dikey yüzünün sırasıyla “at/eşek”, “öküz/dana”, yatay yüzlerinin ise “koyun” ve “keçi” anlamları taşıdıkları sonucuna varmıştır. Yazara göre, anlamları Moğolcadaki kullanımlarıyla da örtüşen ilgili sözcükler Türklerin aşık oyununda kemiğinin yüzleri için kullandıkları en eski sözcükler olmalıydı.

Anahtar sözcükler: aşık oyunu, Türk, Moğol, alçı, tava, bök, çik.

On the Origin of the Names of the Astragalus' Sides in the Aşık (Anklebone Flicking) Game

Abstract

The games using the anklebones (astragalus) of domestic animals date back to the Neolithic era. Such games are also known as one of the traditional games among the Turkic and Mongolian peoples. The anklebone used for games has four sides. Although it carries many different names in Turkic and Mongolian languages, *alçı*, *tava*, *bök* and *çik* stand out as archetypes. The author examines the origin and meaning of these words. Based on the etymological and semantic analysis of them, the author concludes that the two vertical sides of the bone had the meaning of “horse/donkey”, “ox/calf”, and the horizontal sides of “sheep” and “goat” respectively. The author also claims that these names, which matches with the names for the anklebone's sides in Mongolic languages, should have been the very ancient words used in Turkic for astragalus used in the ankle bone flicking game.

Key words: ankle bone game, Turkic, Mongolian, alçı, tava, bök, çik.

¹ Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi öğretim üyesi, rysbek.alimov@ikc.edu.tr, alimoff@gmail.com.

Giriş

Aşık kemiğiyle oynanan oyunların geçmişi çok eskiye dayanır. Söz gelimi, “Tarihin babası” olarak anılan Antik Yunan tarihçisi Herodotos’un (MÖ. 484-425) *Herodotos Tarihi* olarak da bilinen eserinde Lydialılardan söz edilirken onların aşık kemiği dahil birçok oyunu icat ettiği iddia edilir (bk. Herodotos 2012, s. 54-55). Birçok kaynak Avrupa ve Asya’da özellikle de Yakın Doğu’da aşık kemiğiyle oynanan oyunların henüz Neolitik çağda ortaya çıktığını arkeolojik verilerle ispatlar. Bu tür oyunlar halen Türk ve Moğol halklarında da çok iyi bilinir ve geleneksel çocuk oyunlarından en önemlisi kabul edilir. *Divanü Lügâti’it-Türk, Moğolların Gizli Tarihi* gibi XI-XIII yüzyıllara ait Türk ve Moğol yazılı kaynaklarında da geçen ve geçmişi şüphesiz çok daha eskilere dayanan bu oyun genellikle koyunun, bazen de keçi, sığır, at, yabanı domuz gibi diğer hayvanların arka ayak bileğinin alt kısmını oluşturan *tarsus* kemiklerinden biri olan *talus* veya *astragalus* kemiğiyle oynanır. *Aşık* sözcüğü ve kökteşlerinin oyun semantiği bağlamında Türk, Moğol, Mançu-Tunguz dilleri yanı sıra diğer çevre dillerde de kaydedilmiş olması Türk ve Moğollara ait bu oyunların Avrasya’nın tamamında çok eski zamanlardan beri oynandığına işaret eder.

Aşık kemiğinin bilindiği üzere dört yüzü vardır. Oyun kurallarına göre bunlardan kemiğin kulağa benzer dik yüzü en değerli olanıdır. Ardından onun nispeten düz olan karşı yüzü gelir. Bu sıralamayı önce kemiğin yatay yüzlerinden yumrulu, ardından ise oyuğu olan tarafı tamamlar. Moğol dillerinde bu yüzlerin adları hemen hemen ortaktır. Dikey yüzlerden ilki değerlilik sıralamasına göre HMoğ. *mori* “at”, diğeri ise *temee* “deve”, yatay yüzlerden yumru tarafı *honi* “koyun”, onun karşı tarafıysa *yamaa* “keçi” şeklindedir. Diğer Moğol dillerinde ise aşık kemiğinin dikey yüzlerine bazen *elciğe(n)* “eşek” ve *üher* “öküz” de denir. Türk dillerinden yalnızca Tuvacada aşık kemiğinin yüzlerinin adları tam olarak bellidir; dikey yüzlere sırasıyla *a’t* “at” ve *inek* “inek”, yatay yüzlere ise *hoy* “koyun” ve *öşkü* “keçi” denir. Bu kullanımlar muhtemelen Moğolcadan anlam ödünçlemesi yoluyla girmiş olmalıdır. Diğer Türk dillerinde ise aşağıdaki örneklerden daha iyi anlaşılacağı üzere aşık kemiğinin ilgili yüzlerine verilen adlar birbirinden oldukça farklıdır. Belki bu yüzden olsa gerek Erdal (1977, s. 116-117) “...yazık ki aşık kemiğinin Eski Orta Asya Türkçesindeki adları bilinmemektedir.” demiştir. Ancak benzerlik ilkesinden hareketle ilgili sözcüklerin elendiğinde aşık kemiğinin yüzlerine verilen adlar sırasıyla fonetik varyantlarıyla birlikte *alçı*, *tava*, *bök* ve *çik* şeklinde karşımıza çıkar. Nitekim *çik* ve *bök* yüzlerinden henüz Kaşgarlı Mahmut DLT’te de söz etmektedir (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 401 vd.). Bu çalışmada

sırasıyla söz konusu *alçı*, *tava*, *bök* ve *çik* adlarının kökeni üzerinde durulacak ve aşık kemiğinin Türkçedeki en eski adlarının semantiği aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Alçı

Alçı “aşık kemiğinin kulağa benzer dik yüzü”. Tarihî Türk dillerinden ÇağT. *alçi* (Kúnos 1902, s. 10), OsmT. *alçı*, *alığ* (Radloff 1893, s. 378); Çağdaş Türk dillerinden AzT. *alçı* (Orucov 2006, s. 95b), Hak. *alçı* (Butanayev 2013, s. 137), KarB. *alçü* (Tenişev ve Suyunçiyev 1989, s. 58b), Kırg. *alçı* (Yudahin 1965, s. 53), Trkm. *alçı* (Hamzayev 1962, s. 41a), TT. (ağız) *aşı*, *alçi*, Kaz. *alşı* (Januzakov 1999, s. 36a), KKİp. *alşı* (Baskakov 1958, s. 40), Kum. *alçı* (Bammatov 1969, s. 40b), Özb. *âlçi* (Magrufov 1981a, s. 535b), Tat. *alçu* (Budagov 1869, s. 82), Uyg. *alçi*, (Necip 1995, s. 8b), Çuv. *elççë ~ elçë* (Fedotov 1996, s. 77). Moğol dillerinden HMog., Kalm. *alts* (Muniyev 1977, s. 38a), Oyr. *altsa* (Todayeva 2001, s. 28). Mançu dilinde ise *alçu* (SSTMY 1975, s. 34a) şeklindedir. Aşık kemiğinin bu yüzü aynı zamanda TT. ağızlarında *kazak*, *zil*, *al*, *bey*, *kelle*, *kabak*, *say*, *mire* (bk. Bozbay, 2013, s. 155), *kör* (Karapapak-Terekeme, Aslan ve Aslan 2013, s. 102); *eşek*, *şek* (Erzurum, DS X s. 3757a), KarB. *aykur*, *eşek*, *han* (Akbayev 2012, s. 124-125), Kırg. *aykür*, *ayzı* (Mukambayev 2009, s. 87-88); Tuv. *inek* (Sambu 1992, s. 43), HMoğ. *üher* “öküz”, *temee* “deve, Ord. *elcige* “eşek” (Erdal, 1977, s.117) olarak da bilinir. Bazen *alçı* aşık kemiğinin tam tersi olan yüzüne de denir (bk. Çağbayır 2007, s. 197b).

Sözcüğün kökenine ilişkin farklı görüşler vardır, ancak çoğu araştırmacı onun < Moğ. *alçu ~ alçuk* olduğu konusunda hemfikirdir (bk. Poppe 1960, s. 86; Doerfer 1965, s. 531; Räsänen 1969, s. 16; Tuna 1972, s. 215; Gülensoy 2007, s. 65; Tietze I, s.338 vd.). Doerfer (1965, s. 115) ayrıca Moğ. *alçu* < İlkT. *al'çu* + *k* “küçültme eki” olabileceğini düşünmektedir. Tuna'nın (1972, s. 215)'te belirttiği gibi araştırmacıların çoğu aslında Alt. *-*l₂-* ses grubunun Moğ. *-lç- ~-lç-* ile T. *-ş-* ses denklinden hareketle sözcüğün T. *aşık* < Alt. **alçug* > Moğ. *alçu* şeklinde geliştiğini ve bu yüzden söz konusu *alçı*'nın Moğolcadan ödünçleme olduğunu düşünür. Benzer şekilde Starostin vd. (2003, s. 292) AMoğ. için “aşık kemiği” ve “aşık kemiğinin yüzlerinden birindeki çukur” anlamında ortak **(h)alçu*, AT. için **(i)al(ç)uk*, Alt. için de **ălčă* şeklini önerir. Tabii, iki sözcüğün de fonetik açıdan biri birine benzer olması ve en önemlisi onların Altay dilleri için önerilen yukarıdaki ses denklisine mükemmel şekilde uyması araştırmacılar için alternatif köken arayışına izin vermemiştir. Oysa Sevortyan'ın (1974, s. 217) da doğru işaret ettiği gibi taşıdıkları anlam dikkate alındığında *aşık* ve *alçı* sözcüklerinin kökteş olmaları oldukça kuşkuludur. Öncelikle *aşık* sözcüğünün (kronolojik açıdan bakıldığında da) birincil anlamı “topuk kemiği, aşık kemiği; ayak bileği kemiği”dir (bk.

Tenişev 2001, s. 288), halbuki *alçı*'nın birincil anlamı “aşık oyunu sırasında aşık kemiğinin yüzlerinden birine verilen ad”dır ve onun hiçbir şekilde “topuk kemiği, aşık kemiği vd.” gibi bir anlamı yoktur. Üstelik Moğolcadaki durum da benzerdir; *alçu* (başka bir varyantı *alçunggay*²) sözcüğünün anlamı “aşık kemiğinin yüzlerinden birindeki çukur”dur (bk. Lessing 1960, s. 29a), oysa “aşık kemiği vd.” anlamındaki sözcük Moğol dillerinde hep *şaga(n)*'dir. Bu duruma ilk dikkat çeken Ramstedt olmuş ve kendisi *aşık* sözcüğü ve varyantlarını < **al'* – *uq*,- diğer yandan *alçu* ve varyantlarını da < **al'* – *çu*'dan getirmiştir (Ramstedt 1957, s. 108-109, ayrıca bk. Doerfer 1965, s. 115). Ne var ki Hakasçada “topuk kemiği, aşık kemiği” anlamında *hazıh* yanısıra *alci* (bk. sırasıyla Baskakov – İngujekova-Grekul, s. 1953, s. 265a ve 24b) sözcüğünün de varlığı ve ilgili sözcüğün aşağıda örneklendirdiğimiz Mançu-Tunguz dillerindeki eşdeğerleriyle ilgili münasebeti yukarıdaki görüşleri destekler görünmektedir. Ancak *aşık*'ın h- ve (h- >) k- protezli örneklerinin Hakasça dışında AltT, ve Şor. *kaşık* (Baskakov 1964, s. 16a) ve Tuv. *kaşık* (Tenişev 1968, s. 218) şeklinde görülmesi bu iddiayı şüpheli yapmaktadır. Zikrolunan örneklerden hareketle Räsänen (1969, s. 217) söz konusu protezli örneklerin varsayımsal ilk şeklini *kāčuk olarak önerir, ancak onların birincil olmadığını düşünerek *āsuk* maddesine gönderme yapar. Tatarintsev'e (2004, s. 57-58) göre Räsänen haklıdır ve Tuvaca için *aşık* > *haşık* > *kaşık* silsilesi doğru olup, protezli varyant ikincildir ve o zamanla diğer komşu Türk dillerine de geçmiştir. Ancak Tuvacanın birçok ağzında yaygın görülen son örnekteki gibi h- protezi (örneğin, *arı* yerine *harı* “eşek arısı”, *een* yerine *heen* “boş, ıssız”, *örü* yerine *hörü* “yukarı”, *üğü* yerine *hüğü* “baykuş” vd.; örnekler için ayrıca bk. Seren 2006, s. 53-54) araştırmacıların çoğu tarafından yenicil bir fonetik olay olarak kabul edilmez, aksine dilin daha eski şekliyle ilişkilendirilir (Sat 1984, s. 190). Uyg. *hārrä* “arı”, Tkrn. *hügi* “baykuş”, SUyg. *yöri* (~*yori*) “yukarı” vb. gibi sözcükler de Tuvacadaki h- protezli ilgili örneklerin birincil olduğunu düşündürür. Buna ilaveten Tuvacada sıkça görülen ve son zamanlarda ortaya çıkan *h* > *k* değişimi (örnekler için bk. Tatarintsev 1976, s. 99) de son görüşün haklılığına işaret eder. Bununla birlikte Tatarintsev'in *kaşık* sözcüğünün Güney Sibiryaya Türk değişikliklerine Tuvaca üzerinden geçtiği görüşü kabul edilebilir, zira ilgili sözcüğün Hakasçadaki *hazıh* şekli bu dildeki yenicil *k* > *h* ses değişimini yansıtmaktadır. Öte yandan Dybo Tuvaca *kaşık* ve komşu dillerdeki varyantlarını Udeyce *guanşig'a* “aşık kemiği” ve Mançuca *gančuha* ~ *gačuha* “(oyun) aşık kemiği” sözcüklerine dayandırır, sonuncuları da ayrıca Çince alıntı olarak değerlendirir (bk. Tatarintsev 2004, s. 58). Ne var ki cazip görünmesine rağmen, bu iddia alıntının ilgili dillere uyarlanma sürecini

² Sözcüğün bu varyantı ikincil olup *alcu+nggay* yapısındadır. Moğolcada –qay/-key (–ğay/-gey) nitelikleri belirleyen isimler oluşturmaktadır. Örneğin, *bögüre-ngkey* “yuvarlak” < Mog. *bögüre* “böbrek” (bk. Ramstedt 1967, s. 100).

yansıtmadığından oldukça şüpheli görünmektedir. Mançu-Tunguz dillerindeki duruma baktığımızda, *aşık* “topuk kemiği, aşık kemiği vd.” sözcüğünün aynı anlamdaki eşdeğerlileri Evenkçe *ajúkan*, Solonca *ajuxā*, Negidalca *alécuxan*, Oroçça *akčuka* (-kč- < lč-), Ulçça *alčuan*, Nanayca *alčoā* olarak görülür (bk. Tenişev 2001, s. 288-289; SSTMY 1975, s. 23a). Bu örnekler ile tarihsel ses denklikleri dikkate aldığımızda *aşık*’ın (Türkçenin öz sözvarlığına ait bir sözcük olduğunu kabul etsek bile) varsayımsal ilk şeklinin Türkçe açısından **(h)alçuk* olması gerektiği ortaya çıkar. *Aşık*’ın Mançu-Tunguz dillerindeki kökteşlerinin hiçbirinde “aşık kemiğinin yüzlerinden biri” gibi bir anlamı kaydedilmediğini de dikkate aldığımızda Moğ. *alçu*’yu ya Moğolca arkaik bir sözcük ya da diğer komşu veya akraba dillerden bir alıntı olarak değerlendirmek gibi iki seçenek belirir. Moğ. *alçu*’nun sınırlı kullanımı ve spesifik anlamı bir yana, yalnızca Türk dillerine komşu Moğol dillerinde görülmesi onun eskiden bir kalıntı sözcük olmaktansa Türkçeden bir ödünçleme olarak değerlendirilmesini mantıklı kılmaktadır. Üstelik *-lç-* özelliği dikkate alındığında muhtemelen Türkçenin Eski Türkçe öncesi döneminden Moğolcaya geçmiş bir ödünçleme olma ihtimali daha da artar. İlgili sözcük Mançu-Tunguz dillerine bu yüzden ya doğrudan İlk Türkçeden ya da aynı anda her iki dil grubu (Türk ve Mançu-Tunguz) ile teması olan sınırdaki tarihî bir Moğol değişkesinden geçmiş olmalıdır. Anikin (2007, s. 182-183) Rusçada görülen *al’çik* ~ *al’ça* “aşık oyununda kullanılan aşık kemiği” sözcüğüyle ilgili “muhtemelen Eski Bulgarca kökenli ve Kuzey Kafkasya’da konuşulan Türk dilleri üzerinden Rusçaya girmiştir.”, yani Rus. *al’çik* < Balk. **alçik* < EBulg. **alçik* demektedir. Öyle olmasa bile ilgili sözcüğün İbnü Mühenna Sözlüğü’nde görülen *alçığ* şekli (bk. Battal 1934, s. 9) onun daha XI. yüzyılda DLT’de *aşuk* varyantının varlığına rağmen, XIV. yüzyılda hala *-lç-* şekliyle kalıntı bir sözcük olarak Türk dillerinde korunduğu gösterir. İT. *-lç-* >> ET. *-ş* denkliğinin her zaman tutarlı olmadığını kanıtlayan TT. *alçak* krş. TT. *aşağı*, T. *kılıç* (<< İT. **kılç* >>) = Çuv. *xěś*; Kırg. *ölçöm* “ölçü”, TT. *ölçek* krş. Çuv. *više* “terazi, kantar” vd. örnekler *aşık*’ın yanı sıra tarihî Türk dillerinde tam olarak kaydedilmemiş olan *alçuk* ~ *alçığ* ~ *alçu* şeklinde fonetik varyantlarının da olduğunu, sözcüğünün ilk şeklinin ise İT. **(h)alçuk* olması gerektiğini gösterir. Bu durumda *alçı* ile *aşık* arasında köken birliği olduğunu söylemek doğru olmaz.

Aşık oyununda kullanılan kemiğin yüzlerine verilen adlar dikkatle incelendiğinde yatay yüzlerinin hem Türk hem Moğol dillerinde hep küçük baş hayvanların, dikey yüzlerinin ise büyük baş hayvan adlarıyla isimlendirildiği görülür. Söz konusu yüz de Türk ve Moğol dillerinde at, deve, öküz, inek (örneğin, KarB., Kırg. *aykür*, TT. *kör* < Moğ. *üker* “inek”) ve eşek gibi büyükbaş hayvanların adlarını taşır. Bu yüzden *alçı* sözcüğünün de öncelikle bir

hayvan adı olduğu düşünülmelidir. Dolayısıyla Fedotov'un (1996, s.77) *alçı*'nın Çuvaşçadaki varyantları için Çuv. *elççĕ ~ elçĕ* < ET. *elçi* “elçi, sefir” önerisi kabul edilemez. Öte yandan Türk dillerinin birçoğunda aşık kemiğinin *alçı* pozisyonunun şans getirdiğiyle ilgili *aşığtı alçı otur-* (veya *dur-*) deyimini kullanılır (örneğin, bk. AzT için bk. Orucov 2006, s. 101, Kırg. için bk. Yudahin 1965, s. 53; TT. için Tietze I, s. 467), bu yüzden üzerinde durduğumuz sözcüğü DTS'deki (35a) *alıç* “baht, talih, kısmet” madde başına bağlamak ve sözcükle ilgili *alıç* > *alçı* değişimini kabul etmek hem semantik hem fonetik açıdan çok uygun görünmektedir, ancak ilgili çalışmada madde başı olarak gösterilen *alıç* gerçekte hayalet (var olmayan) bir sözcüktür ve sözlüğe alınması kaynak gösterilen E-48 (Abakan) yazıtının yanlış okunmasından kaynaklanmaktadır (doğru okuma için bk. Kormuşin 1997, s. 44-60).

Kanaatimizce, *alçı*'nın kökeni aşık kemiğinin bu yüzüyle ilgili KarB. ve TT. ağızlarında görülen *eşek*, *şek* (< *eşek*) ve Ordos Moğolcasında kaydedilen *elcige* “eşek” sözcüklerinde aranmalıdır. Türkçe *eşek*'in kökeniyle ilgili farklı görüşler vardır ve bunların çoğu fonetik olarak aslında *alçı* ile uyumlu değildir. Örneğin, Räsänen'e (1969, s.51) göre sözcüğün ilk yapısı *eş*+ *-ek* “küçültme eki”, fakat Erdal'a (1991, s. 395) göre böyle bir etimoloji kabul edilebilir değildir. Erdal (1991, s.395) ise Clauson'un (1972, s. 260) ardından eşeğin *eş*- “yavaş yavaş yürümek” + *gAk* ekinden oluştuğunu ve “yavaş yavaş yürüyen hayvan” anlamından geldiğini iddia eder. Şçerbak (1961, s.123) ise eşeğin taşımacılıkta kullanıldığı coğrafya ile eski Türklerin yaşadığı bölgelerin örtüşmediği iddiasından hareketle eşek için Schrader (ve ardından Pedersen'in) önerdiği Proto-Hint-Avrupacaya ait varsayımsal **asnas* kökünü ve onun Ermenice *êš* ve Sümerce *anšu*, *anši* ile bağlarını haklı bulur. Öte yandan Combocz (1905, s. 264), Poppe (1960, s. 86) ve Doerfer (1965, s. 65) ise T. *eşek* ile Moğ. *elcigen*'in kökteş olduğunu savunmuşlardır. Poppe Moğ. *elžigen* < * *elžiken* ve T. *üşäk* < *älžäk* gelişimini ileri sürerken Doerfer de *elcigen*'in Moğolcaya İlk Türkçenin bir lehçesinden geçmiş olabileceğini düşünerek İlk Türkçe şeklini **eld'ägĕn* olarak önerir. Sevortyan'a (1974, s. 318) göre son öneriden Moğ. *elcigen* türemiş olabilir, ancak Türkçe *eşek*'i aynı kökten getirmek mümkün değildir. Ancak şunu da dikkate almalıyız ki *elcigen* sözcüğünde Moğolca adlarda sıkça görülen ve -Ø ile nöbetleşen (*elciĕge ~ elcigen*, *mori ~ morin* vd.) sabit olmayan son ses (final) *-n* söz konusudur ve bu dil grubunda bu pozisyondaki sesin eskiden beri varlığı henüz ispat edilmiş değildir (Janhunen 2003, s. 10). Klasik Moğolcada nispeten daha düzenli görülen bu ses olayı yeni Moğol dillerinde genellikle düşürülür. Söz konusu *-n*'nin bir ek olabileceğini de düşünen Tishin (2019, s. 110) örneklerin bir kısmında onun etimolojik bir karaktere sahip olduğunu, diğer bir kısmında ise sonradan örneksime yoluyla ortaya çıktığını

belirtir. Moğ. *elcigen*'e baktığımızda ise onun ilk kayıtlarında (İbn Mühenna Sözlüğü, Huá-Yí Yiyü, Zhì-Yuán Yiyü vd.) *elcige* olarak, diğer bir deyişle KMoğ. *elcigen*, çağdaş dillerden HMoğ. *ilciġ* ~ *ilcgen*, Kalm. *elcgn*, Oyr. *eldžigin* ~ *ildžigin*, Bur. *elžege(n)* vd. (diğer örnekler için ayrıca bk. Starostin vd. 2003, s. 503; Sanjeyev vd. 2015, s. 210) örneklerinin aksine sondaki *-n* ünsüzü olmadan karşımıza çıkar. Bu durumda *elcigen*'deki *-n*'nin örneksene yoluyla ortaya çıktığı rahatlıkla söylenebilir. *Elcige* formunu morfolojik yönden tahlil ettiğimizde onun *elçi+ge* ekinden oluştuğu ve *+ge* ekinin Moğ. *botaga* (< T. *bota+ga*) “deve yavrusu”, (*h*)*ünü+ge* “tilki”, *göli+ge* “hayvan yavrusu”, *kurı+ga* “kuzu” vd. (bk. Ramstedt 1957, s. 100) örneklerinde görüldüğü gibi hayvan adları yapımında kullanılan bir ek olduğu ortaya çıkar. Sözcüğün kökü de bu durumda *elcü*'dir ve bu şekliyle bariz bir şekilde KarB. ve Tatarcadaki *alçü* ve *alçu* örneklerini anımsatmaktadır. Öte yandan Starostin vd.'nin (2005, s. 503) de sözcüğün Altayca prototipini benzer şekilde *elžü olarak önerdiğini de burada not etmekte yarar vardır. Moğ. *-lç-~-lç-* ile T. *-ş-* ses denkliliğini dikkate aldığımızda T. *eşek* için pekala *eşügek > *eşgek* ve iki ünlü arasındaki *-g-*'nin kayıcı ünsüze dönüşmesiyle³ *eşügek > *eş(i)yek* gelişimi önerilebilir. Bilindiği üzere her iki örnek de (*eşgek* ve *eşyek*) DLT'de geçmektedir (bk. Ercilasun – Akkoyunlu 2014, s. 54, 56, 113 vd.). Çuv. *aşāk* örneği dikkate alındığında sözcüğün kalın ünlülü varyantı da olmalıydı ki *alçı* ~ *alçu*'yu ve ET. birçok örneği de hesaba katarsak bu görüş gayet kabul edilebilir görünmektedir. Neticelendirmek gerekirse, *alçı*'nın İlk Türkçeden kalma bir sözcük olduğu, spesifik kullanımı (aşık oyunu) sebebiyle de fonetik açıdan pek değişmeden aynı kaldığı söylenebilir. Ancak aşık kemiğinin en kıymetli yüzüne Türklerin “eşek” denmesi birçok açıdan mantıklı görünmemektedir. Yakutçada *at* sözcüğünü hem “at” hem “eşek” (bk. Pekarskiy 182-183), “at” anlamındaki ET. *yunt* sözcüğünün TT. ağızlarında aynı zamanda “at, beygir” ve “damızlık eşek” (bk. DS XI, s. 4292; 4320), ayrıca DLT ve bugünkü Orta Asya Türk dillerinin çoğunda “yabani eşek” anlamındaki *kulan*'ın yine TT. ağızlarında “iki üç yaşında dişi tay, kısırak” (bk. DS VIII, s. 2995) için kullanılması gibi, muhtemelen, *elçü de geçmişte her iki binek hayvan için kullanılıyordu. Bu yüzden aşığın bu yüzünü “at/eşek” olarak birlikte anlamlandırmak daha doğru görünmektedir.

Tava

Tava “aşık kemiğinin düz dikey yüzü, alçı yüzünün karşıtı”. Çağdaş Türk dillerinden AzT. *tohan* (Orucov 2006, s. 95b), Çuv. *tuy* (Fedotov 1996, s. 77-78), Hak. *tah* (Baskakov & İnkujekova-Grekul 1953, s.221a), *taah* ve *taha* (Butanayev 2013, s. 137), Kaz. *taġan*, *tawa*,

³ Benzer örnekler için bk. Erdal 2004, s. 122-123.

täyke (Sarıbayev 2005, s. 653b), Kırg. *taa* (Abduldayev & İsayev 1969, s. 563a), *tava*, *tovka* (Mukambayev 2009, s. 845b; 909a), KKlp. *tavva* (Baskakov 1958, s. 627), Trkm. *tovha* (Hamzayev 1962, s. 651b), TT. *tohan*, *döve*, *düğe*, *döğe* (bk. Tietze II, s. 509-510), Özb. *távva* (Magrufov 1981b, s. 194c), Kum. *taḥan*, KarB. *taba*, *taban* (Salpagarov 2017; Akbayev 2012, s. 124-125) vd. Aşık kemiğinin bu yüzü aynı zamanda Trkm. *eşek* (Hamzayev 1962, s. 41a), KarB. *öküz* (Akbayev 2012, s. 124-125), TT. ağızlarında ise *dalak*, *talak*, *doka*, *doğa*, *dogga*, *dua*, *toğan*, *gayda*, *angi*, *taladı*, *şek* olarak da bilinir (bk. Bozbay 2013, s. 155). Moğol dillerinden HMoğ. *tuuhay* (Lessing 2003, s. 788), Kalm. *ta* (Muniyev 1977, s. 467ab), Oyr. *taa* (Todayeva 2001, s. 307) vd.şeklindedir.

Kökene konusunda çok fazla görüş yoktur. Seydakmatov ilgili sözcük ve varyantlarını ET. *täbä* “deve” ile ilişkilendirmektedir ve bu görüşü destekleyen Orozobayev de sözcüğün *taa*, *tava* gibi fonetik şekillerinin buna müsait olduğunu belirtmektedir (bk. Orozobayev 2018, s. 212). Öte yandan Fedotov (1996, s.77) Çuvaşçadaki *tuy* varyantının ET. *toy* “ordu karargâhı, şehir; ziyafet, yemekli eğlence” sözcüğünden geldiği görüşünde ısrarcıdır. Öncelikle, yukarıda da değindiğimiz gibi aşık kemiğinin yüzleri hayvan adları olması gerekir. Ayrıca Çuvaşçadaki bu sözcüğün dar ünlülü olması onun aşık kemiğinin diğer yüzlerinin adları gibi İdil-Ural Kıpçak dillerinden alıntı olduğunu göstermektedir ki bu sözcükler Çuvaşça değil, öncelikle sonuncu diller çerçevesinde ele alınmalıdır. Bununla birlikte diğer Türk dillerindeki kökteşlerinin fonetik görünümünü dikkate almadan, onlardan izole değerlendirdiği için Fedotov’un iddiası da kabul edilebilir olmaktan uzaktır. Kanaatimizce, ilgili sözcüklerde iki ünlü arasında -ğ-, -h-, -v- gibi seslerin bulunması onların arketipinin -b- değil, -g- olduğuna işaret eder, bu sebeple Seydakmatov ve Orozobayev’in görüşleri de haklı olamaz. Bu yüzden olsa gerek Tietze, sözlüğünün *tohan* maddesinde *döve/düğe/döğe* maddesine atıf yapar ve semantiğiyle ilgili şu bilgileri ekler: “boğaya gelmemiş iki üç yaşında dişi dana” < ET. *tüğe*. (bk. Tietze II, s. 509-510). TT. ağızlarında aşığın bu yüzü için kullanılan *doka*, *doğa*, *dogga*, *dua*, *toğan* gibi örnekler de *tava*’nın ET. *tüğe*’den geldiğini destekler niteliktedir. Son sesteki -n türemesi Moğolcada olduğu kadar Türk dillerinde de yaygın görülen bir ses türemesidir ve her iki dilde de henüz ikna edici bir izahata sahip değildir. Diğer yandan *tüğe* sözcüğü DLT’te şöyle açıklanmaktadır: “ineğin iki yaşına gelmiş erkek yavrusu. Dişisi (*tişi*) *tüğe* diye adlandırılır (Ercilasun – Akkoyunlu 2014, s. 446). Sözcüğün Özb. ve KKlp.daki varyantlarındaki /v/ ünsüzünün ikizleşmesi ile Kazakçadaki *täyke* örneğinde görülen -y- türemesi dikkate alındığında *tüğe*’nin arketipinin ilk hecesindeki ünlünün muhtemelen birincil uzunluğu sahip olduğu düşünülebilir. Aşık kemiğinin dikey yüzlerinin büyük baş hayvan

adları taşıdığını dikkate aldığımızda ilgili yüzünün ilk adının **tü:ge* olduğu daha doğru görünmektedir. Aşığının bu yüzüne KarB. *öküz*, Tuv.da ise *inek* denilmesi bu görüşe paraleldir. Moğol dillerinde kaydedilen *tuuḥay*, *ta*, *taa* gibi örnekler ilgili dillere muhtemelen en yakın komşu Türk dillerinden geçmiş olmalı, çünkü bu dillerdeki örnekler Moğ. *temeen* (< (ET. tebe) “deve” ile açıklanamaz.

Bök

Bök “aşık kemiğinin yumru, tümsek (dışbükey) tarafı, *çik* tarafının karşıtı”. Tarihî Türk dillerinden KrhT. *bök* (Akkoyunlu-Ercilasun 2014, s. 597), çağdaş Türk dillerinden Bşk. *bögä* (Ahmerov vd. 1958, s. 110b), Hak. *pöge*, *möge* (Butanayev 2013, s. 137), Kaz *bük*, *büge* (Januzakov 1999, s. 121a), Kırg., *bök*, *pök*, *bügö*, *bögö* (Yudahin 1965, s. 149-150; Clauson 1971, s. 323), KKalp. *bük* (Baskakov 1958, s. 126), Özb. *puk*, *pukka* (Magrufov 1981b, s. 606), KTat. *bük*, TT. *bök*, *böke* (DS II, s. 767), ayrıca ağızlarda *tok*, *tök*, *homba*, *tombelek*, *hırsız* (bk. Bozbay 2013, s. 155) vd. Moğol dillerinden HMoğ. *böh*, (Ramstedt 1935, s. 8), Kalm. *bök*, *böke* (Muniyev 1977, s. 113b), Oyr. *böke* (Todayeva 2001, s. 75). Sözcüğün arketipi belli ki *bök* ~ *böke* şeklindedir. Türkçe-Moğolca paralel sözcüklerdeki ses denklikleri dikkate alındığında bu iki örnekten tek heceli olanı Türkçe, iki hecelisi ise Moğolca kökenli olduğu görülmektedir. Tietze (Tietze I, s. 781) sözcüğün kökenini DLT’teki anlamından hareketle ET. *bög* olarak verir, ancak anlamıyla ilgili herhangi bir bilgi vermez. Türk ve Moğol dillerinden hiçbirinde fonetik görünümü *bög*’e benzer bir hayvan adına rastlanmaz. Muhtemelen bu sözcük aşık kemiğinin aldığı şekille ilgilidir. Moğol dillerinde HMoğ. *böh(n)*, Bur. *bühen*, Kalm. *bökn*, Dag. *bug*) olan ve “deve hörgücü” anlamına gelen bir sözcük vardır (bk. ESMY I, s. 105). Aynı anlamdaki sözcük Tunguz dillerinden Evenkçede de görülür ve *beke* şeklindedir, bu yüzden Moğolca varyantlarındaki *-n* sesi örnekseme, ayrıca aşık kemiğinin ilgili yüzünün adı zikrolunan sözcükle doğrudan ilgili olmalıdır. Sözcüğün Türk dillerindeki karşılığı Kırg. *bök* “tepe, tümsek” şeklinde karşımıza çıkar ve bu anlam her iki dil açısından da birincil olmalıdır. Kanaatimizce, benzerlik ilkesinden hareketle aşık kemiğinin yumru tarafına *bök* ~ *böke* denilmiş olmalıdır. Orozobayev’in (2018, s. 108) aşığın *bök* yüzüyle ilgili olarak verdiği “Şairler, ozanlar aşık kemiğinin bu şeklini yatan koyunlara benzetirler.” bilgisi de dikkate değerdir. Muhtemelen, aşığın bu yüzü koyun sözcüğü yerine metaforik bir anlatımla *bök* denilmiş olmalıdır.

Çik

Çik “aşık kemiğinin çukur tarafı, *bök* tarafının karşıtı”. Tarihî Türk dillerinden KrhT. *çik* (Ercilasun – Akkoyunlu 2014, s. 597), ÇağT. *çike*, OsmT. *çeke*, *hırsız* (Kúnos 1902, s. 44),

çağdaş Türk dillerinden Bşk. *sigä* (BRS, s. 470a), Hak. *soga, singa* (Butanayev 2013, s. 137), Kaz. *şik, şige* (Januzakov 1999, s. 754a), Kırg. *çik, çige* (Yudahin 1965, s.860, 862), Özb. *çik, çikka* (Magrufov 1981b, s. 367b), TT. *çik, cık, cik, cike* (DS III, s. 1212) vd. Çağdaş Moğol dillerinden HMoğ. *cege* (Lessing 1960, s. 169), Kalm. *çoh* (Muniyev 1977, s. 113b) Oyr. *çige* (Todayeva 2001, s. 75) vd.

Sözcüğün kökeniyle ilgili Kaymaz (2009, s. 81)'de onun Moğolca *çike* “1. doğru, düz, dik. 2. doğru olarak, dikine” anlamından geldiği görüşünü ileri sürer. Ancak Sanjeyev vd. (2015, s. 138) Moğol dillerinden HMoğ. *tseh*, Bur. *sehe*, Kalm. *çik* olarak geçen bu sözcüğü < *tike olarak düşünür ve mukayese için Kırgızca *tike* “dik, doğru, düz” kökteşini örnek verirler. Türkçeden Moğolcaya geçen alıntılarda yaygın görülen *ti-* > *çi-* değişimi dikkate alırsak Moğolca *çike*'nin ET. *tik* ile kökteş olduğu ortaya çıkar ki bu sözcük üzerinde durduğumuz *çik ~ çike*'den hem fonetik hem semantik açıdan farklıdır. Üstelik yukarıda belirttiğimiz gibi aşık kemiğinin bu yüzü bir evcil hayvan adı, üstelik değerlilik ilkesinden hareket edilirse bir küçük baş hayvan adı taşıması gerekir. Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmut'un söyledikleri ipucu niteliğindedir. DLT'te *çik* ile ilgili iki anlam verilmektedir, s. 1. aşık oyununda aşığın karnı üzerine düşmesi; 2. keçi çağırmak ve sürmek için kullanılan ünlem (bk. Akkoyunlu-Ercilasun 2014, s. 145). Kanaatimizce, bu iki sözcük arasında doğrudan bağ vardır. Bilindiği üzere *keçi* sözcüğünün en eski şekli *eçkü*'dür (bk. Clauson 1972, s. 24b). Türk dillerinde bir yandan *eçkü*'den, diğer yandan ise onun göçüşmeli varyantı *keçi*'den türemiş çok sayıda varyantı kullanılır (bk. Sevortyan 1980, s. 34-36). Kaşgarlı Mahmut sonuncu örneğin Oğuzca olduğunu belirtir (bk. Ercilasun – Akkoyunlu 2014, s. 442). Gerçekten de bu sözcük AzT., Gag., TT. *keçi*, Trkm. *geçi*, Özb. Oğuz ağızlarında *geççi* vd. şeklinde görülür. Bununla birlikte Türkmencede keçilere *keçi keçi*, Gagauzcada *kets kets*, Çuvaşçada *kaç kaçi* şeklinde seslenilmektedir ve Sevortyan'a göre (1980, s. 35) bu hayvan seslenme ünlemi seslenen hayvanın adıyla yapılmaktadır. DLT'te gibi Kırgızcada da keçilere seslenme şekli *çek çek* şeklindedir. Hayvan adıyla seslenme veya seslenme ünlemlerinden hayvan adı türetme aslında yaygındır, krş. KKalp. *pış pış* seslenme ünlemi ve *pışık* “kedi”, Rus. *kis kis* seslenme ünlemi ve *kiska* “kedi”, yine Rus. *tsıp tsıp* ünlemi ve *tsıplyonok* “civciv” vd. (bk. Şçerbak 1961, s. 82-172). Bu yüzden *çik ~ çike* sözcüğünü de aslında *eçkü*'nün göçüşmeye maruz kalmış bir varyantı (*eçkü* > *eçki* > a) *keçi*; b) *çike*) olarak değerlendirmek daha doğrudur.

Sonuç

Türk dillerinde oyun semantiği bağlamında aşık kemiğinin yüzlerinin birbirinden farklı birçok adı olmasına rağmen, benzerlik ilkesine göre eleme yöntemiyle söz konusu yüzler için

(fonetik varyantlarıyla birlikte) *alçı*, *tava*, *bök(e)* ve *çik(e)*'nin birer arketip olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı sözcükler Moğol dillerinde de görülür: HMoğ., Kalm. *alts*, Oyr. *altsa*; HMoğ. *tuuhay*, Kalm. *ta*, Oyr. *taa*; HMoğ. *böh(n)*, Kalm. *bökn*; HMoğ. *cege*, Kalm. *çoh*, Oyr. *çige* vd. Fonetik görünümü Türk dillerindeki kökteşleriyle kıyaslandığında ilgili sözcüklerin büyük ihtimalle komşu Kıpçak dillerinden ilgili Moğol dillerine geçtiği söylenebilir. Moğol dillerindeki durum dikkate alındığında aşık kemiğinin dikey yüzlerinin büyük, yatay yüzlerinin ise küçük baş ev hayvanlarının adlarını taşıdığı belli olmaktadır. Oyun bağlamında ilgili yüzlerden en değerli olanı üzerinde kulağa benzer oyuk olan dikey yüzü olup *alçı* adını taşır. Yaptığımız köken ve anlam tahlili sonucu onun köken itibariyle İT. *elçü* ~ *alçu*'ye dayandığı ve "at/eşek" anlamına sahip olduğu görülmektedir. Taşıt hayvanı bağlamında değerlendirildiğine her iki hayvanın ortak semantik koda sahip olması yadırganamaz. Nitekim Türk dillerinde her iki hayvan için ortak adların kullanıldığı örnekler de söz konusudur. Değerlilik ilkesine göre diğer dikey yüz olan *tava* ikinci sırada ve köken itibariyle ET. *tüge* "dana" sözcüğüne dayanmaktadır. Türk dillerinden bazılarında aynı yüze öküz ve inek denmesi bu görüşü ayrıca desteklemektedir. Yatay yüzlerden ilki *bök* (ve fonetik varyantı *böke*) "koyun" için bir metafor niteliğindedir ve *alçı* gibi karşıt yüzden daha değerli durumdadır. Aşık kemiğinin son yüzü *çik* (ve fonetik varyantı *çike*) ET. *eçkü* sözcüğünün, Oğuz dillerinde kaydedilen *keçi* gibi, bir göçüşmeye maruz kalmış varyantıdır. Sonuç olarak aşık kemiğinin yüzleri eskiden, Moğollarda olduğu gibi Türkler arasında da sırasıyla "at/eşek", "inek", "koyun" ve "keçi" gibi büyük ve küçük baş hayvan adlarını taşımaktaydı. Fonetik açıdan kökteşlerinden birtakım farklılıklara sahip olması ilgili sözcüklerin da oyun semantiği bağlamında spesifik kullanımıyla açıklanabilir.

Kısaltmalar

AIT.	Altay Türkçesi
AzT	Azerbaycan Türkçesi
Balk.	Balkarca
Bur.	Buryatça
Çuv.	Çuvaşça
Dag.	Dagurca
DLT	Divanü Lügati't-Türk
EBul.	Eski Bulgarca

ET	Eski Türkçe
Gag.	Gagauzca
Hak.	Hakasça
HMoğ.	Halha Moğolcası
İT	İlk Türkçe
Kalm.	Kalmukça
KarB.	Karaçay-Balkarca
Kaz.	Kazakça
Kırg.	Kırgızca
KKalp.	Karakalpakça
KMoğ.	Klasik Moğolca
KTat.	Kırım Tatarcası
OMoğ.	Orta Moğolca
Ord.	Ordos Moğolcası
Oyr.	Oyratça
Özb.	Özbekçe
Rus.	Rusça
Şor.	Şorca
T.	Türkçe
Trkm.	Türkmençe
TT	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuvaca
Uyg.	Uygurca

Kaynakça

Abduldayev, E., İsayev, D. (1969). *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*. Frunze, Mektep.

Alimov, R.

- Ahmerov, K. Z. (ed), (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*. Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey (=BRS).
- Akbayev, H. M. (2012). *Karaçayev-Balkarskiye Detskiye İğri*. Pyatigorsk, İKO Alanskij Ermitaj.
- Anikin, A. E. (2007). *Russkiy Etimologičeskiy Slovar' I, A-Ayuška*. Moskva, Yazıkı Slavyanskoy Kul'turı.
- Aslan, E., Aslan E. (2012). Karapapak-Terekeme Türklerinde Aşık Kemiği Oyunları, *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Konulu 4. Uluslararası Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2013, s. 101-105.
- Bammatov, Z. Z. (1969) *Kumukça-Rusça Sözlük. Kumıksko-Russkiy Slovar'*. Moskva, Sovyetskaya Entsiklopediya.
- Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*. Moskva, İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- Baskakov, N. A. (1964). *Russko-Altayskiy Slovar'*. Moskva, Sovyetskaya Entsiklopediya.
- Baskakov, N. A., İngujekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. Moskva, İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- Battal, A. (1934). *İbnü Mühenna Lugati*. Ankara, TDK Yayınları.
- Bektayev, K. (1995). *Bol'şoy Kazahsko-Russkiy, Russko-Kazahski Slovar'*. Almatı, İzdatel'stvo Kazahstanskiy proyekt razvitiya gosudarstvennogo yazıka.
- Bozbay, H. (2013). Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları, *Folklor/Edebiyat*, cilt 19, sayı 73 (2013/1), s. 147-161.
- Budagov, L. (1869). *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy. tom I, ف - ا*. Sankt-Peterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Butanayev, V. (2013). Hakasskiye Natsional'niye İğri v Kosti, *Ada Çir-Su – Oteçestvo, Krayevedçeskiy Al'manah, Vipusk 2*, Abakan, Natsional'naya Biblioteka imeni Domojakova,
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, Clarendon Press.

- Comboz, Z. (1905). Az altaji nyelvek hangtörténetéhez”, *Nyelvtudományi Közlemények*, sayı XXXV, 241-284.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı), I (A-Den)*. İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band II, Türkische Elemente im Neupersischen (alif bis tä)*, Weisbaden, Franz Steiner Verlag.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, Türk Dil. Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1977). Irk Bitig üzerine yeni notlar, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 1977, cilt 25, s. 87-119.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon (I-II)*. Wiesbaden, Harrassowitz
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston, Brill.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, tom I, A -Ritâvan, Çeboksarı, İzdatel'stvo Çuvaşskogo Gosudarstvennog İstituta Gumanitarnih Nauk*.
- Ganiyev, F. (Ed.). (2004). *Tatarsko-Russkiy Slovar'*. Kazan, Tatarsskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Gülensoy, T. (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Ankara, TDK Yayınları.
- Hamzayev, M. (Ed.). (1962). *Slovar' Turkmenskogo Yazıka*. Aşhabad, İzdatel'stvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR.
- Herodotos (2012). *Tarih* (çev. M. Ökmen), 8. baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Janhunen, J. (2003). Proto-Mongolic. *Mongolic languages*. London, Routledge, s. 1–29
- Januzakov, T. (1999). *Қазақ Tilining Түсіндірме Сөздігі*, Almatı, Dayk-Press.
- Kormuşin, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya*. Moskva, Nauka.
- Kúnos, I. (1902). *Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch, Budapest, Ungarischen Akademie der Wissenschaften*

Alimov, R.

- Lessing, F. D. (Ed.). (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley-Los Angeles, University of California Press.
- Magrufov, Z. M. (Ed.) (1981a). *Özbek Tilining İzahlı Lügati. Tolkoviy Slovar Uzbekskogo Yazıka, tom I, A-R*, Moskva, Russkiy Yazık.
- Magrufov, Z. M. (Ed.). (1981b). *Özbek Tilining İzahlı Lügati. Tolkoviy Slovar Uzbekskogo Yazıka, tom II, S-X*. Moskva, Russkiy Yazık.
- Mukambayev, C. (2009). *Kırız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü*. Bışkek, Kırız İlimder Akademiyası.
- Muniyev, B. D. (1977). *Hal'mg-Ors Tol'. Kalmıtsko-Russkiy Slovar'*. Moskva, Izdatel'stvo Russkiy Yazık.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M, Tenişev, E. R., řerbak, A. M., (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad, Nauka (=DTS)
- Necip, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (çev. İ. Kurban). Ankara, TDK Yayınları.
- Orozobayev, M. (2018). *Kırız Kültüründe Aşık Kemiği ve Kırızcadaki Aşık Oyunlarıyla İlgili Söz Varlığı*. Ankara, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Orucov, A. (Ed.). (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, I cild (ABCÇD)*. Bakü, şark-Garb.
- Pekarskiy, E. K. (1959). *Slovar' Yakutskogo Yazıka, tom I*. Moskva, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Poppe, N. (1960). *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I, Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Radloff, W. (1983). *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiu. Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte I*. Sankt-Peterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1957). *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye. Morfologiya*. Moskva, İzdatel'stvo İnostrannoy Literaturı.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki, Suomalais-ugrilainen seura.
- Sambu, İ. (1992). *Tıva Oynnar* (2. baskı). Kızıl, Tuvinskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

- Sanjeyev, G. D., Orlovskaya, M. N., Şevernina, Z. V. (2015). *Etimologičeskiy Slovar Mongol'skih Yazıkov, tom I (A-E)*. Moskva, İnstitut Vostokovedeniya RAN.
- Sarıbayev, Ş. (Ed.). (2005). *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi*. Almatı, Arıs.
- Sat, Ş. Ç. (1984). Fonetičeskiye Osobennosti Tere-holskogo govora tuvinskogo yazıka, *İssledovaniye Zvukovih Sistem Yazıkov Sibiri*, Novosibirsk, Nauka.
- Seren, P. S. (2006). *Tere-holskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*. Abakan, İzdatel'stvo Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- Sevortyan, E. (1974). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, s. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye (I)*. Moskva, Nauka.
- Sevortyan, E. (1978). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, s. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu B (II)*. Moskva, Nauka.
- Sevortyan, E. (1980). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, s. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi V, G i D (III)*. Moskva, Nauka.
- Sravnitel'nyy Slovar Tunguso-Mançjurskih Yazıkov, Materialı k Etimologičeskomu Slovarıyu, tom I, A-D*, 1975, Leningrad, Nauka (=STMY)
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*. Leiden-Boston, Brill.
- Şçerbak, A. M. (1961). Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurkskih Yazıkah, *İstoričeskoye Rasvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*. Moskva, İzdatel'stvo AN SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, s. 82-172
- Tatarintsev, B. İ. (1976). *Mongol'skoye Vliyaniye na Tuvinskuyu Leksiku*. Kızıl, Tuvinskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Tatarintsev, B.İ. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, tom I, A-B*. Novosibirsk, Nauka.
- Tatarintsev, B.İ. (2002). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, tom II, D,Ë,İ,Y*. Novosibirsk, s. Nauka.
- Tatarintsev, B.İ. (2004). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, tom III, K-L*. Novosibirsk, . Nauka.
- Tatarintsev, B.İ. (2008). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, tom IV, M, N, O. Ö, P*, Novosibirsk,. Nauka.

Alimov, R.

Tenişev, E. (Ed.). (2001). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika.* Moskva, Nauka.

Tenişev, E. (Ed.). (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'.* Moskva, Sovyetskaya Entsiklopediya.

Tenişev, E., Suyunçiyev, H. (1989). *Karaçay-Malkar Orus Sözlük. Karaçayev-Balkarsko-Russkiy Slovar'.* Moskva, Russkiy Yazık.

Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, I cilt, A-B.* Ankara, TÜBA Yayınları (= Tietze I).

Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, II cilt, C-E.* Ankara, TÜBA Yayınları (= Tietze II).

Tishin, V. (2019). Neskol'ko slov iz drevnetyurkskoy titulaturu (k voprosu o final'nom -n v imennih osnovah v odnomz iz drevnetyurkskih nareçiy, *Vestnik Buryatskogo Nauçnogo Tsentra Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, sayı 34/2, s. 101-111.

Todayeva, B. H. (2001). *Slovar Yazıka Oyratov Sintszyana, Elista, Kalmutskoye Knijnoye İzdatel'stvo.*

Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler, *Türkiyat Mecmuası*, cilt XVII, İstanbul, s. 209-250.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII, K, 1975. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi (=DS VIII)

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X, S-T, 1978. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi (=DS X)

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI, U-Z, 1979. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi (=DS XI)

Yudahin, K. K. (1965). *Kırgızça-Orusça Sözdük. Kirgizsko-Russkiy Slovar'.* Moskva, Sovetskaya Ensiklopediya.

İnternet Kaynakları

Salpagarov, A. Aşık oyun – drevnetyurkskaya karaçayev-balkarskaya igra v al'çiki, <https://a-salpagarov.blogspot.com/2017/05/turkskaya-karachaevskaya-detskaya-igra.html> (erişim tarihi 20.06. 2019)

Extended Abstract

The games using the anklebones (astragalus) of domestic animals date back to the Neolithic era. Such games are also known as one of the traditional games among the Turkic and Mongolian peoples. In Turkic languages, anklebone games are known as *ašik* that also refers to the astragalus of domestic animals. In Mongolic, the same game is known as *shagai*, where it also stands for anklebones. The anklebone used for games has four sides and each side has its own rank according to its importance in the game. In Turkic languages, the anklebone's sides have different name, while in Mongolic their names are more alike to each other as compared to those in Turkic. They are known and stand in the following order: *mori(n)* "horse", *temee* "camel", *xoni(n)* "sheep" and *yamaa* "goat". In some of Mongolic languages, *iljig* "donkey", or *üxer* "cow" can be used interchangeably with *mori(n)* and *temee* to name the vertical sides. By identifying cognates and eliminating secondary forms the author determined that *alčï*, *tava*, *bök(e)* and *čik(e)* respectively stand out as archetypes in Turkic. The same terms were found in Mongolic languages as well, seemingly transferred as lexical borrowings from neighboring Kipchak languages. The author aims to examine the origin and meaning of these words based on etymological and semantic analyses.

Alčï is the most prestigious side, which at the same time is the vertical side of the anklebone with an ear-like depression. Most of the researchers agreed that its root goes back to Mong. *alču* ~ *alčuk* (see Poppe 1960, p. 86; Doerfer 1965, p. 531; Räsänen 1969, p. 16; Tuna 1972, p. 215; Gülensoy 2007, p. 65; Tietze I, p.338, etc.). Their mainstay was on the correspondence of Mong. *-lč-* ~ *-lj-* with T. *-š-*, according to which there would be T. *ašik* < Alt. **alčug* > Mong. *alču*. However, the historical and regional Turkic data related to the given word makes this suggestion unreliable. Moreover, Mong. *alču* can be interpreted as an early Turkic borrowing. Due to the fact that in Mongolic the vertical sides of the anklebone are designated by the names of large domestic animals author suggests looking at Mongolic *eljige(n)* "donkey" as a cognate of Turkic *alčï*. However, having in mind the fact that donkey began to be used in the household of Turkic peoples much later than horse and the fact that it was not as much respected as horse, the author thinks that in the past *alčï* meant both horse and donkey. Moreover, such an analogy exists in Yakut, where *at* means both horse and donkey, and *kulan*, known in the Central Asian Turkic languages as "wild donkey", has the meaning of a "two-three-year-old mare" in Turkish dialects.

The next vertical side is known as *tava*, which is the reverse side of *alčï*. Some linguists like Seydakmatov and Orozobayev (2018, p. 212) links it with the Old Turkic *tābā* "camel",

however, the forms like *togan*, *tohan*, *döve*, *düğe*, *döğe* encountered in Turkish, Karachay-Balkar and some others cannot be explained on the basis of the Old Turkic *täbä*. That's why the author accepts Tietze's opinion who proposes as an early form for Turkish dialectal forms the Old Turkic *tüge* "calf". The form *tayke* in Kazakh, as well as *tavva* (with geminized /v/) in Uzbek and Karakalpak, suggest that the early form of *tüge* had a primary vowel in the first syllable.

The third side of anklebone according to the ranking is known as *bök* ~ *böke* which is the horizontal side with a bulge. *Bök* ~ *böke* in some Turkic languages means "heap, mound". The same word in the form of *bög(n)* refers to a camel's hump in Mongolic. Obviously, it is a metaphor. In Kyrgyz, this side of anklebone was usually associated with a sheep, so the author believes that *bök* ~ *böke* is a metaphor associated with a sheep.

The last side is known as *čik* ~ *čike* that is opposite the *bök* ~ *böke* side. The author claims that it is a metathesised form of the Old Turkic *ečkü* "goat" that has another metathesis in the form of *keči* mainly in Oghuz Turkic languages. *Čik* ~ *čike* is also known as an interjection to call goats that confirm that it is related to this group of domestic animals.

As a result, the author suggests that the Turkic archetypes *alči*, *tava*, *bök* ~ *böke* and *čik* ~ *čike* refers to horse/donkey, cow, sheep and goat respectively.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 29-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 02-09-2019

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 177 - 207.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 177 - 207.

Kazakistan'da 2019-Cumhurbaşkanı Erken Seçimi ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Hayrettin SAĞDIÇ*

Özet

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, yaklaşık on yıldır iktidar değişiminin altyapısını ustaca hazırlamış, ülkesinin bu dönemeci yumuşak ve sancısız biçimde geçmesini sağlamıştır. Sürpriz bir zamanlama ile başkanlığı Kasımjomart Tokayev'e bırakan Nazarbayev; daha önceden Anayasa ve yasalarla tahkim ettiği *Kurucu Başkan-Ulus Lideri, Güvenlik Konseyi Başkanı, Anayasa Konseyi Üyesi* vb. unvan ve yetkileriyle devlet mekanizmasının en tepesinde bulunmaya devam edecektir. Müesses nizamın temel dış politika tercihlerini çıkarlarına aykırı bulan Batılı güçler, Nazarbayev sonrası dönemde etkili olabilmek adına 2018 Nisan'ından itibaren Avrupa'daki Kazak muhalefetini harekete geçirmiştir. 4 Şubat 2019'da Astana'da bir evde çıkan yangında beş kız çocuğunun feci şekilde can vermesi, bu odaklarca bir fırsat görülmüş, yaşanan facia ve ekonomik sıkıntılar köpürtülerek özellikle sosyal medya üzerinden ülkede bir istikrarsızlık ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Nazarbayev; sürpriz istifası ve erken seçim kararıyla bu odakların hamlesini boşa çıkarmıştır. Bunun üzerine muhalifler, seçimlerde usulsüzlükler yapıldığını ileri sürerek sokaklara dökülüp Sorosvari yöntemlerle protesto gösterileri düzenlemiştir. Gösteriler sırasında atılan sloganlar ve dile getirilen talepler göstermektedir ki hedef; "özgür ve adil seçim" değil, devletin dış politika stratejileridir.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, başkanlık seçimleri, kurucu başkan-ulus lideri, muhalefet.

2019 Kazakh Early Presidential Election and Subsequent Political Developments

Abstract

The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev for nearly 10 years has skillfully prepared the infrastructure of power change and made his country pass through this turning smooth and painless. Nazarbayev left the presidency Kasım Jomart Tokayev with a surprise timing. But before that he has already taken over the titles and powers as Founding President-Nation Leader, the President of the Security Council, the Constitutional Council Member and so on. Western powers who find the basic foreign policy preferences of the establishment contrary

* Doktora Öğrencisi, Tez Aşaması; İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı / Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim-İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Son Sınıf Öğrencisi (Son Yarıyıl), E-posta: hayrettinsagdic@gmail.com.

to their interests, to be effective in the post-Nazarbayev period, in April 2018, they mobilized the Kazakh opposition in Europe. Five daughters' disastrous death, after fire broke out at a house in Astana on February 4, 2019, seen as an opportunity by these pivots. Thus, an environment of instability was tried to be created, in particular through social media, frothing up this catastrophe and economic troubles.

Keywords: Kazakhstan, presidential elections, first president- national leader, opposition.

Giriş

Kazakistan Cumhuriyeti, bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından itibaren bütün zorluklara ve jeopolitik risklere rağmen Nursultan Nazarbayev'in bilge liderliği sayesinde egemenliğini ve bağımsızlığını bütün dünyaya kabul ettirmiş, tüm kurum ve kuruluşları ile devlet mekanizmasını oturtmuştur. Bu otuz yıllık zaman diliminde üstesinden gelinen şeyleri, Kazak tarihinin hiçbir dönemi ile karşılaştırmak mümkün değildir (Tajin, 2007, s. 175). Hiç kuşkusuz Sayın Nazarbayev, çağdaş Kazakistan'ın kurucusudur. Çok zor bir coğrafyada, uyguladığı politikalarla ülkesinin birliğini muhafaza ederek Kazakistan'ı birçok bakımdan dünyanın önde gelen devletleri arasına sokmuştur. Bu nedenle Nursultan Nazarbayev'i *Orta Asya'nın Bismarck'ı* diye nitelendirmek mümkündür. Bismarck'ın, siyasi tarihte "Bismarck Kâbusu" diye adlandırılan, "Almanya'ya karşı olası bir Fransa-Rusya İttifakı"na engel olmak için kurduğu "İttifaklar Sistemi"nin belki de daha fazlasını Nazarbayev, Çin ile Rusya arasında konumlanan Kazakistan'ın jeopolitiğine dayanarak Avrasya coğrafyasında kurmuştur. Bağımsızlık yıllarından itibaren izlemiş olduğu çok yönlü dış politika stratejisi ile iki komşu küresel güç Çin ile Rusya'nın Kazakistan üzerindeki politikalarını ve taleplerini; başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere Uzak Doğu, Güneydoğu Asya, Kuzey Afrika, Orta Doğu ülkeleri, Türkiye vb. ile geliştirdiği ilişkiler aracılığıyla dengelemeyi bilmiştir. Örneğin bağımsızlık sonrası ilk dönemde, sahip olduğu petrol sahalarını ağırlıklı olarak Chevron (ABD), BP (İngiliz), Agip (İtalyan) ve ELF (Fransız) gibi firmalar arasında paylaşmış, böylece âdeta stratejik enerji kaynaklarına yatırım yapan bir "Batı sermayesi konsorsiyumu" kurmuştur (Andican, 1996, s. 366-367).

Kazakistan'ın, sahip olduğu 2.724.900 kilometrekarelik yüzölçümüne oranla çok düşük sayılabilecek 18 milyon 538 bin 755¹ kişilik nüfusu ile bu başarıya imza atmış olması, Nazarbayev'in bilge ve öngörülü kişiliğini daha da anlamlı kılmaktadır. Kazak nüfusunun düşük olmasında SSCB yönetiminin 1931-1933 yılları arasında Kazaklar üzerinde uyguladığı sosyoekonomik politikaların yol açtığı açlık-kıtık felaketinin rolü büyüktür. Bu yıllarda Kazak nüfusunun yarısı açlıktan kırılmış, % 15'i ise Kazakistan dışındaki bölgelere göç etmiştir. Ünlü Kazak demograf Makaş Tetimov bu açlık yıllarını "soykırım" olarak nitelendirir. 1931'de 5 milyon 450 bin olan Kazak nüfusu, 1933'te 3 milyon 400 bine

¹ <http://stat.gov.kz> (Ulusal Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi 22 Ağustos 2019 Pazar 01.31 verisi)

düşmüştür. İkinci Dünya Savaşı da Kazak nüfusun azalmasında etkili olmuştur. 1941’de 3 milyon 750 bin olan Kazak nüfusu 1945 yılında 3 milyon 150 bindir (Tatimov, 1993, s. 49-50). Bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılı sonunda 16 milyon 964 bin küsur olan Kazakistan nüfusu bugün 18 milyon 538 bin 755’tir. 1 milyon 574 bin küsur olarak gerçekleşen nüfus artışı düşük görülebilir ancak bağımsızlık sonrası Rus, Ukraynalı, Alman başta olmak çeşitli etnik grupların Kazakistan’dan hızla göç ettiğini hesaba katmak gerekir. 1989’da 6 milyon 534 bin 616 olan Kazak nüfusu (genel nüfusa oranı % 39,69) bugün 12,5 milyon civarındadır (nüfusa oranı % 68). 1989 yılında 6 milyon 227 bin 549 (nüfusa oranı % 37,82) olan Rus nüfusu ise 2018 verisi ile 3 milyon 588 bin 686’dır (nüfusa oranı % 19,76). 2019 yılında yapılacağı duyurulan genel nüfus sayımında bu oranın daha da aşağılarda gerçekleşeceği kesindir.

Başkentin Nur-Sultan’a (Astana) taşınması, Kazakistan’ın kuzey bölgelerinin Oralman² göçleriyle Kazaklaştırılması, nüfusun artırılması amacıyla verilen teşvikler ve çok çocuklu ailelere yapılan sosyal yardımlar, Kazakistan’daki “Rus Kazakları Derneği”nin kapatılması (Kesici, 2003, s. 275-276), Sovyet nükleer deneme bölgesi Semey Üssü’nün faaliyetine son verilmesi (Yalçınkaya, 1997, s. 434), Türkiye ile ortak kurulan ve tüm Türk dünyası öğrencilerine hitap eden Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ortak Türk Tarihi Ders Kitapları Projesi, Nur-Sultan’daki Avrasya Üniversitesinin ana binası girişine Göktürk Yazıtlarının bir kopyasının dikilmesi; Türk Konseyi, TÜRKSOY, merkezi Nur-Sultan’da bulunan Uluslararası Türk Akademisi, Orta Asya Birliği gibi uluslararası örgütlerin ve birliklerin kurulması, güftesi ve bestesi Kazak millî ruhunu yeterince yansıtmayan eski İstiklal Marşı’nın yerine bugün büyük bir coşkuyla söylenen ve söz yazarlarından birinin Nazarbayev olduğu yeni İstiklal Marşı’nın kabul edilmesi, 2017 Nisan’ından itibaren kademeli olarak Latin harflerine geçilmesi, 19 Haziran 2018’de çıkarılan bir kanunla Güney Kazakistan Eyaleti’nin adının Türkistan olarak değiştirilip eyalet merkezinin Türkistan’a taşınması, *Ruhani Diriliş* programı vb. çok sayıda girişim ve uygulama bizzat Nazarbayev’in liderliğiyle hayata geçirilmiştir. Kendisini Altın Ordu Devleti’nin doğal mirasçısı gören Kazakistan’ın Tataristan başta olmak üzere İdil-Ural Türklüğü ile kurduğu yakın ilişkiler ayrı bir çalışmayı gerektirecek boyuttadır.

Kazakistan, sahip olduğu enerji kaynakları ve jeostratejik konumu dolayısıyla bölgesel ve güçlerin ilgi odağı olagelmıştır. Bu nedenle Kazakistan’daki iktidar değişimi yalnızca

² Çin, Afganistan, Özbekistan, Türkiye vb. ülkelerde yaşayan Kazaklardan, Kazak devletinin sağladığı imkânlardan yararlanarak Kazakistan’a yerleşme kararı alanlara verilen isim; anayurda dönen Kazaklar.

Kazakları değil, bu ülke üzerinde hesabı olan tüm güçleri yakından ilgilendirmektedir. Çalışmamızda, 2019-Kazakistan Başkanlık Seçimi ve sonrasındaki gelişmeler, bu bağlamda ele alınmıştır.

1. Nazarbayev'in Kendi İsteği ile Görevden Ayrılması

1990 Nisan'ından itibaren Kazakistan Cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Nursultan Nazarbayev, 19 Mart 2019 Salı günü akşam saatlerinde yaptığı bir ulusa sesleniş konuşmasıyla görevinden ayrıldığını, yeni başkanın seçileceği tarihe kadar başkanlık görevine Kazakistan Parlamentosu Senato Başkanı Kasımjomart Tokayev'in vekâlet edeceğini duyurdu. Nazarbayev'in istifa açıklamasını yaptığı gün ve öncesinde hangi ülke liderleri ile telefonda görüştüğü hususu Kazakistan'ın dış politikada durduğu yeri göstermesi bakımından önemlidir. Kremlin Sözcüsü Dmitriy Peskov, Nazarbayev'in salı günü öğleden sonra (istifa kararını açıklamadan önce) Putin'le bir telefon görüşmesi yaptığını içeriğine değinmeksizin açıklamıştı.³ Rus basınında çıkan söylentilere göre Nazarbayev, istifa kararını Putin'le istişare ederek almıştı.⁴ Bu yöndeki ilk görüşme 20 Ekim 2018 Cumartesi günü Kazakistan'ın Türkistan Eyaleti'ne bağlı Sariağaç şehrinde yapılmıştı. Bu görüşmenin gayriresmî nitelik taşıdığını ve aynı gün Putin, Nazarbayev ve Özbekistan'ın yeni Devlet Başkanı Şavkat Mirziyoyev'in samimi havada geçen üçlü bir görüşme yaptığını da eklemek gerekir.⁵ Bu toplantıda Özbekistan'daki iktidar değişimi deneyiminin gündeme gelmiş olduğunu tahmin etmek güç değildir. İkinci görüşme ise 8 Kasım 2018 tarihinde Nur-Sultan'da düzenlenen *Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün* "Kolektif Güvenlik Konseyi Oturumu"ndan bir gün sonra yani 9 Kasım 2019'da gerçekleşmişti.⁶ 16 Kasım 2018'de iki lider bu kez telefonda görüştü, arayan Rusya lideri Putin'di.⁷ 4 Aralık 2018'de iki lider arasında bir telefon görüşmesi daha gerçekleşti, bu kez arayan Kazakistan lideri idi.⁸ Nazarbayev, 6 Aralık 2018'de *Avrasya Yüksek Ekonomik Konseyi Oturumuna* katılmak üzere Rusya Federasyonu'na gitti. Aynı gün BDT ülkeleri başkanlarının Sankt Petersburg kentinde gerçekleşen gayriresmî zirvesine katıldı. BDT liderleri, 7 Aralık 2018'de Petersburg'da *Mariya* adlı *Devlet-Akademik Tiyatrosu Sahnesinde* Çaykovski'nin *Şelkunçik Baleti*'ni

³ <https://www.bbc.com/russian/news-47628669>, erişim 5 Temmuz, 2019.

⁴ <https://thebell.io/horoshij-avtoritarnyj-lider-nazarbaev-podal-primer-tranzita-vlasti>/Erişim 5 Temmuz, 2019.

⁵ http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-zhane-ozbekstan-respublikasynyn-prezidenti-shavkat-mirziyevpen-kezdes, erişim 5 Temmuz, 2019.

⁶ http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/memleket-basshysy-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-kezdesti-4, erişim 5 Temmuz 2019.

⁷ http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/phone_calls/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-telefon-arkyly-soilesti-15, erişim 5 Temmuz, 2019.

⁸ http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/phone_calls/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-telefon-arkyly-soilesti-15, erişim 5 Temmuz, 2019.

izlediler.⁹ 29 Aralık 2018'de Nazarbayev ile Putin yine telefonda görüştüler, arayan Putin'di.¹⁰

Nazarbayev'in istifa ettiği gün ve sonrasında liderleri ile görüştüğü diğer ülkeler ise şöyledir: Rusya, Özbekistan, Kırgızistan, Beyaz Rusya, Ermenistan (19 Mart); Tacikistan, Azerbaycan, Rusya Federasyonu Başbakanı Medvedev (20 Mart). Nazarbayev'in aynı gün Çin Halk Cumhuriyeti Büyükelçisi ile görüştüğünü; bu arada Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 21 Mart, Eski Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ise 25 Mart'ta Nazarbayev'i aradığı bilgisini de ekleyelim. Görüldüğü üzere Nazarbayev, aldığı bu önemli kararı Rusya başta olmak üzere öncelikle Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye devletlerin başkanları ile paylaşmıştır. Topluluk üyesi Moldova'nın lideri, Nazarbayev ile herhangi bir telefon görüşmesi yapmamıştır; Moldova Cumhuriyeti Başkanı 21 Mart'ta yeni Başkan Kasımjomart Tokayev'i bir telgraf mesajıyla kutlamıştır.

20 Mart 2019 Çarşamba günü Kazakistan Parlamentosunun Birleşik Oturumunda (Senato-Meclis) yapılan törende Kasımjomart Tokayev yemin ederek Kazakistan Devlet Başkanlığı görevine resmen başlamıştır. Ardından Senato'da yapılan gizli oylamada Tokayev'in aday gösterdiği Dariga Nazarbayeva üyelerin oy birliği ile Kazakistan Senato Başkanı seçilmiştir.

Nazarbayev'in istifası Türkiye'de ve uluslararası camiada sürpriz olarak nitelendirildi. Ancak Nazarbayev'in başkanlığı devretme vaktinin gelip gelmediği hususu, 2010'ların başından bu yana Kazakistan gündemini meşgul etmekteydi. Bu bağlamda üst düzey bürokraside iki bakış açısı hâkim olmuştur: İlkine göre Nazarbayev, başkanlık görevini ömür boyu sürdürmeli idi. Kimi yorumculara göre bu görüşü savunan bürokratlar, Nazarbayev'in görev süresi boyunca hiç çekinmeden ve güvenle maddi çıkarlarını temine devam edebilmek için bu seçeneği empoze ediyorlardı. İkinci bakış açısına göre ise başkanlık yani iktidar değişimi Nazarbayev'in sağlığında barışçıl yollarla gerçekleşmeli idi. Aynı yorumcular, bu görüşü empoze eden bürokratların ise müstakbel başkan yönetiminde de mevcut konumlarını koruma amacını taşıdıkları iddiasındaydı. Kazakistan yönetiminde meseleye salt ülke çıkarları açısından yaklaşan bürokratlar yokmuşçasına yapılan bu art niyetli yorumlara katılmak mümkün değildir. Nitekim Nursultan Nazarbayev, ülke gerçeklerini ve dünya dengelerini gözetererek iki bakış açısının sentezi sayılabilecek en doğru ve sağlıklı kararı almıştır. Nazarbayev'in ikinci seçeneği tercih etmesinde İslam Kerimov'un ölümünden sonra Özbekistan'da yaşanan siyasi süreçlerin de etkisinin olduğunu belirtmek gerekir.

⁹http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/memleket-basshysy-shchelkunchik-baletin-kordi

¹⁰http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/phone_calls/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-telefon-arkyly-soilesti-15, erişim 5 Temmuz, 2019.

Etkenlerden biri de kuşkusuz yurt içi ve yurt dışındaki Kazak muhalefidir. 8-10 Nisan 2018 tarihleri arasında Brüksel’de *Yeni Kazakistan* adlı bir forum düzenlenmiş, bu foruma katılan Kazakistan muhalefeti temsilcileri, “Nazarbayev sonrası dönem”in kaderini belirleyecek olan yeni Kazakistan Anayasası’nı ele almışlardı. Toplantıya katılanlar arasında; Avrupa’da siyasi sığınmacı statüsünde yaşayan eski Kazakistan başbakanı Akejan Kajıgeldin, Bergey Rıskaliyev, Dos Köşim, Emirjan Kosanov ve Ermurat Bapıy gibi ünlü muhalif siyasetçiler dikkati çekmekteydi. Toplantıya katılanların *Yeni Kazakistan* adlı bir muhalif parti kuracakları yönünde yorumlar¹¹ yapılsa da Forum, 2010 yılı başlarında yok olma noktasına gelen Kazak muhalefeti yeniden örgütlenme gibi bir amaç taşımıyordu. Forum’un sözcülüğünü yapan “Yurtdışındaki Kazak Muhalefeti” adlı organizasyonun Dresden Ofisi Direktörü Serik Medetbekov, toplantının amacını şu sözlerle açıklamıştı:

Gündemimiz, herhangi bir politik hareket başlatmak ya da organizasyon kurmakla alakalı değil. Mevut rejimle mücadeleden de söz etmiyoruz. Bugün biz; Brüksel’de toplanan kanaat önderleri, insan hakları örgütlerinin temsilcileri, siyasetçiler, yurtdışındaki muhalifler, seçkin gazeteciler olarak Nazarbayev’in ilerlemiş yaşı nedeniyle “Kazakistan Yönetimi”nde bir değişimin yaşanacağını öngörmekteyiz ve konuştuğumuz konu budur.¹²

Forum’da, Nazarbayev sonrası döneme yönelik bir anayasa taslağı üzerinde çalışılmıştı ve bu taslak, Akejan Kajıgeldin tarafından daha önceden hazırlanmış “on tez”e dayanıyordu. Söylendiğine göre katılımlar davetle olmamış, anayasa taslağına dair özet metinlerin gönderildiği çok sayıda isimden dileyen kendi isteği ile Forum’a iştirak etmişti. Forum’da “Çin’deki Kazaklar” meselesinin de konuşulması ilgi çekicidir. Bu Forum’un Avrupa Parlamentosu binasında toplanması ve hazırlanan anayasa taslağının Avrupa Parlamentosuna sunulmuş olması; Forum katılımcılarının, Kazakistan’la ilişkilerden sorumlu Avrupa Parlamentosu milletvekilleri ve Avrupa Parlamentosundaki çeşitli partilerin temsilcileri ile görüşmeleri (Bu görüşmeleri ayarlayan Kajıgeldin’dir.) altı çizilmesi geren hususlardandır. Hatta katılımcılar, ABD Kongresi ve Dışişleri Bakanlığında da benzer toplantılar düzenlemeyi kararlaştırmıştır. Muhalefetin bu hamlesinin, Nazarbayev’in iktidarı devretme zamanlamasında etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2. Nazarbayev’in İstifası Sürpriz Sayılabilir mi?

Nazarbayev’in başkanlık görevini devretmesi, Kazakistan siyasetini yakından izleyenler için zamanlaması dışında sürpriz olmamıştır. Zira bu değişiklik uzunca bir süredir ustalıkla planlanmış ve hayata geçirilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası’nın

¹¹ <https://zhasalash.kz/article/1032-shetelde-qazaqstannynh-dganha-oppozitsiyasy-quryla-ma>, erişim 6 Temmuz, 2019.

¹² <https://www.dw.com/tr/казахстанская-оппозиция-в-брюсселе-что-будет-после-назарбаева/a-43323772>, erişim 6 Temmuz, 2019.

Cumhurbaşkanlığını düzenleyen 3. Kısım, 46. Madde, 3. Fıkra'sı, *Kurucu Cumhurbaşkanı-Ulus Lideri* sıfatıyla yalnızca Nazarbayev için geçerli olabilecek bir Anayasal Kanun'a gönderme yapar.¹³ 20 Temmuz 2000 tarihinde 83-II no ile kabul edilip 2001 Ocak'ında yürürlüğe giren ve özellikle 2010'dan başlayarak 2017 yılına kadar çok sayıda değişiklik ve ekleme yapılan 13 maddelik bu Anayasal Kanun'da, başkanlığı bırakması durumunda Nazarbayev'in devlet mekanizmasındaki konumunun ne olacağı, hangi unvanlara ve yetkilere sahip olacağı meselesi açıklığa kavuşturulmuştur.

Kanun'un girişinde "Kurucu (İlk) Cumhurbaşkanı" ve "Elbası (Ulus Lideri)" kavramları tanımlandıktan sonra bu iki unvanın neden ihdas edildiği şu şekilde temellendirilmiştir:

Bu Anayasal Kanun, Kazakistan'ın iç ve dış siyasetinin temel yönelimlerinin eşgüdümünü sağlamak ve ülkede bundan sonraki sosyoekonomik ve demokratik değişimleri gerçekleştirmek hedefi doğrultusunda yeni bağımsız Kazakistan Devleti'nin temelini atan ve "Kazakistan halkının birliğini, anayasasını, insan ve sivil toplum hakları ile özgürlüklerini güvence altına alan" Ulus Lideri olarak Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı'nın siyasi ve hukuki konumunu tespit eder.

Kanun'un önemli maddeleri ile fıkralarından bahsetmek gerekirse:

Madde 1'de, Anayasa'nın "Kazakistan Cumhurbaşkanı Hakkındaki Kanun"unda belirtilen yetkilerine ek olarak Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı-Ulus Lideri'nin Cumhurbaşkanlığı görevini bıraktıktan sonra münhasıran sahip olacağı konum ve yetkiler şöyle sıralanmıştır:

- *En başından itibaren Kazakistan Devleti'nin kuruluşuna liderlik eden ve demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olarak Kazakistan'ın gelişiminde öncü rol oynayan Kurucu Başkan, bu yönüyle Ulus Lideri'dir.*
- *Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kurucu Başkanı-Ulus Lideri, kendi statüsü doğrultusunda nevi şahsına münhasırlığının göstergesi olan Altın Yıldız ve Vatan nişanı takdim edilerek "Halk Kahramanı" unvanına sahip olacaktır.*
- *Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kurucu Başkanı'na-Ulus Lideri'ne, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilme hakkıyla ilgili olarak herhangi bir sınırlama getirilemez.*
- *Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kurucu Başkanı'na-Ulus Lideri'ne, tarihî misyonuna istinaden ömür boyu:*
  - 1- *Kazakistan halkına, devlet organlarına ve üst düzey görevlilere; devlet teşkilatının, ülkenin iç ve dış siyaseti ile güvenliğinin çok mühim meseleleri doğrultusunda, ilgili devlet organları ve üst düzey mevki sahiplerinin mutlak biçimde dikkate almaları gereken girişimlerde bulunma,*

¹³ http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution, erişim 6 Temmuz, 2019.

2- *Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu ile kanatlarının (Senato-Meclis) huzurunda ve Cumhuriyet Hükümeti'nin oturumlarında ülkenin önemli meseleleri görüşülürken hitap etme, Kazakistan Halkı Asamblesini yönetme, Kazakistan Cumhuriyeti Güvenlik Konseyine başkanlık etme, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyinin doğal üyesi olma haklarını tanımıştır.*

- *Devletin iç ve dış siyasetinin temel istikameti doğrultusunda atılacak adımlar, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kurucu Başkanı-Ulus Lideri ile istişare edilerek belirlenecektir.*
- *Kurucu Başkan-Ulus Lideri'nin bu anayasal yetkilerini kullanmasına engel olunamaz. Topluluk önünde itibarını sarsacak, hakaret amaçlı, şahsiyetini küçük düşürücü söz ve eylemlere izin verilemez; bu tür davranışlar yasal işleme tabi tutulur.*

Madde 2; Kazakistan Parlamentosunun, Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Başkanı-Ulus Lideri adına ve hatırasına her yıl vereceği ödül ve nişanlarla ilgilidir. Madde 3 ise Kurucu Başkan-Ulus Lideri'nin sahip olduğu “mutlak dokunulmazlık”ı tespit eder. Kendisi ve kendisiyle birlikte yaşayan aile üyeleri, özel mülkiyetinde olan tüm mal varlıkları, evleri-konutları, hizmet araçları-taşıtları, iletişim ve yazışma araçları, şahsına ait vakıf ve kuracağı diğer tüzel kişiliklere ait mülkler vb. dokunulmazlık kapsamındadır. 4 ila 12. Maddeler, Kurucu Cumhurbaşkanı-Ulus Lideri'nin özlük; konut, yazlık, sağlık-dinlenme; sekreteryaya-özel kalem kadrosu, bütçe-ödenek, iletişim cihazları, ulaşım araçları, korunma, resmî toplantı salonlarını ücretsiz kullanabilme; kendi adına açılacak vakıf, müze, büst, özel arşiv, kütüphane vb. hizmet alma haklarıyla, 13. Madde ise Kanun'un yürürlüğe girmesiyle ilgilidir.¹⁴

Ayrıca 2018 Mayıs'ında Adalet Bakanı Marat Beketayev öncülüğünde hazırlanan Güvenlik Konseyi ile ilgili yasa tasarısı; Parlamento'nun 16 Mayıs'ta Meclis, 31 Mayıs'ta ise Senato kanadında kabul edilip 5 Temmuz'da Nazarbayev tarafından onaylanmış ve 12 Temmuz'da *Egemen Kazakistan* gazetesinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Güvenlik Konseyi daha önceden yalnızca bir danışma organı iken Yasa ile birlikte geniş yetkilerle donatılarak Anayasal bir organa dönüştürülmüştür. Benzerleri gibi bu Kanun da Nazarbayev'in başkanlık görevini devretmeye hazırlandığı şeklinde yorumlanmıştı. Çünkü Kanun'un “Genel İlkeler” başlıklı 1. Kısım'ın 1. Madde'sinin 2. Fıkra'sı; Nazarbayev'e, Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Başkanı-Ulus Lideri unvanına dayanarak Güvenlik Konseyini ömür boyu yönetme yetkisini veriyordu.¹⁵ Nitekim istifası sonrası 10 Nisan 2019 ve 26 Haziran 2019 tarihlerinde gerçekleştirilen Güvenlik Konseyi oturumlarına Nazarbayev, Kurucu Cumhurbaşkanı-Ulus Lideri unvanları ile katılmıştır.¹⁶

¹⁴ http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitutional_laws/kazakistan-respublikasynyn-tungysh-prezidenti-elbasy-turaly, erişim 6 Temmuz, 2019.

¹⁵ <http://ult.kz/post/kauihsizdik-kenesi-turaly-zan-tolyk-matin>; <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2018/07/12072018.pdf>, erişim 6 Temmuz, 2019.

¹⁶ http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/kazakistan-respublikasynyn-tungysh-prezidenti-elbasy-nursultan-nazarbaevtyn-toragalgyymen-kauihsizdik-kenesinin-otyrysy-otti-1, erişim 6 Temmuz, 2019.

Benzer sürecin Anayasa Konseyi için de yaşandığını görüyoruz. Anayasa'nın "Anayasa Konseyi"nin varlığı ve işleyişini düzenleyen 71. Madde'sinin 1. Fıkra'sı ile "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Anayasa Konseyi Hakkındaki Kanun"un 2. Madde'si, Cumhuriyet'in eski başkanlarına ömür boyu Konsey üyeliği hakkını tanımıştır.

"Nazarbayev, başkanlığı devretmeye hazırlanıyor." yorumlarını gündeme getiren gelişmelerden biri de Nazarbayev'in, Anayasa'nın "cumhurbaşkanının görev süresinin hangi koşullarda sonlandırılacağı"ni belirleyen 42. Madde'sinin 3. Fıkra'sı ile ilgili olarak 4 Şubat 2019'da Anayasa Konseyi'ne resmî bir başvuruda bulunmak suretiyle açıklama talep etmesiydi. Söz konu başvurunun kamuoyunu fazlaca meşgul etmesi üzerine Nazarbayev:

Bu, ilk kez olan bir şey değil. Benzer başvurular daha önceden de yapılmıştı. Anayasa'nın kabulünden bugüne Anayasa Konseyi'ne toplamda 220 dilekçe verilmiş. Bunlardan 22'si Cumhurbaşkanı'na ait. Konsey'in Anayasal Kanun'a resmî açıklama getirme hakkı var. Kanun metinlerinde bazı boşlukların, kapalı ifadelerin olması doğaldır. Mesela Anayasa'da cumhurbaşkanının nasıl değiştirilebileceğinin yolları açıkça belirtilmemiş. Başkanın kendi iradesi ile istifa etmesi hususu ele alınmamış. Bu konuyla alakalı olarak toplumu telaşlandırmanın gereği yok. Anayasamızda ve "Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hakkındaki Anayasal Kanun"da seçimin nasıl yapılacağı, cumhurbaşkanının görev süresinin ne zaman sona ereceği açık biçimde yazılmış. Anayasa, cumhurbaşkanına seçimleri erkene alma yetkisini de tanımış ancak şu anda böyle bir durum yok. Bu nedenle herkes sükûnetini muhafaza edip gündelik işleriyle meşgul olsun.

açıklamasını yapmıştır.¹⁷ Ne var ki bu açıklamaya karşın, başkanlık seçimleri Nazarbayev'in görevinden ayrılması nedeniyle normal takviminden önce yapılmıştır.

Öte yandan Nazarbayev, devlet partisi olarak nitelendirilen *Nur-Otan* Partisi'nin genel başkanlığından ayrılmış değildir. 19 Ocak 1999 tarihinde kurulan ve 12 Şubat 1999'da onaylanan "Otan" Cumhuriyet Partisi, 4 Temmuz 2006 tarihinde gerçekleştirilen 9. Olağanüstü Kurultayı ile Dariga Nazarbayeva'nın başında olduğu Asar Partisi ile, 22 Aralık 2006 tarihinde gerçekleştirilen 10. Olağanüstü Kurultayı ile de *Azamattık* (Sivil) ve *Agrarlık* (Tarım) Partileri ile birleşti ve adı "Nur-Otan Halkçı Demokratik Parti" olarak değiştirildi. 18 Ekim 2013'teki 15. Olağanüstü Kurultayda partinin adı "Nur-Otan" olarak güncellendi, amblemi ve sloganı değiştirildi. Partinin resmî genel başkanı Nazarbayev olmakla birlikte Parti faaliyetlerini Genel Başkan Birinci Yardımcısı Baybek Bauvirjan Kıdırğaliu yürütmektedir.

Sonuç olarak Nazarbayev'in sahip olduğu unvan, yetki ve makamlar şunlardır:

¹⁷<https://almaty.tv/kz/news/politika/1608-nazarbaev-sdelal-zayavlenie-o-dosrochnykh-vyborakh-prezidenta>; http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nursultan-nazarbaevty-n-konstituciya-lyk-keneske-otinish-bildiruine-katysty-malimdemesi, erişim 6 Temmuz, 2019.

1. Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu (İlk) Başkanı ve Ulus Lideri (El-bası-İl Başı)- ömür boyu
2. Kazakistan Cumhuriyeti Güvenlik Konseyi Başkanı- ömür boyu
3. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyi Üyesi- ömür boyu
4. Nur-Otan Partisi Genel Başkanı- ömür boyu
5. Kazakistan Halkı Asamblesi Başkanı- ömür boyu
6. Dünya Kazakları Kurultayı Başkanı- ömür boyu

Nazarbayev, 23 Nisan 2019 tarihinde toplanan “Nur-Otan Partisi 19. Olağanüstü Kurultayı”nda yaptığı konuşmada, Anayasa’nın kendisine yüklediği görev tanımları uyarınca Kazak yurdunu geliştirmek için çalışmaya devam edeceğini vurgulamış, yeni dönemdeki rolünü ve konumunu şöyle tanımlamıştır:

Benim, başkanı olmaya devam edeceğim Kazakistan Halkı Asamblesi bünyesinde ifa edeceğim iş çok. Toplumsal barış ve ulusal birliğimizi pekiştirme yolunda çabalarımızı sürdüreceğiz. Güvenlik Konseyine başkanlık edip uzun yıllara dayanan şahsi tecrübemle iç ve dış siyaseti yönlendirmeye devam ederek ülkemizin gelişiminin önündeki temel meseleleri çözmeyi hedefliyorum. Ben, önceden olduğu gibi bundan sonra da büyük Nur-Otan siyasi partisinin başkanı olmaya devam edeceğim.¹⁸

Kısacası Nazarbayev, taşıdığı Anayasal unvan ve yetkiler sayesinde sistem içindeki gücünü koruyacak, ülkenin ve devletin iç-dış temel stratejilerini belirlemeye devam edecektir.

3. Nazarbayev’i İstifaya Götüren Süreç

Başkanlık görevini devretmeye ve sonrasındaki sürece hazırlandığını gösteren mezkûr olgular söz konusu iken ve üstelik 5 Şubat’ta, başkanlık seçimlerinin zamanında yapılacağını bizzat kendisi söylemişken Nazarbayev, neden 2020 olağan başkanlık seçimlerini beklememiştir? Özellikle Kazakistan’ın en büyük bayramlarından biri olan Nevruz’a başkan olarak girmeyi niçin düşünmemiştir? Bu sorulara cevap bulmak adına yakın geçmişe gitmek gerek.

4 Şubat 2019 günü geceleyin Astana’da (Nur-Sultan) bir dairede çıkan yangında 5 kız çocuğu feci şekilde can verdi. Yangın çıktığı sırada çocuklar evde yalnızdı çünkü anne babaları geçim sıkıntısı nedeniyle geceleri de çalışmak zorundaydı. Cenaze törenine devlet yetkililerinin katılmaması, bazı kimselerin çocukların ölümünden anne babalarını sorumlu tutması vb. halkı kızdırdı. Olay; dar gelirlilerin düşük aylıkları, çalışma şartlarının elverişsizliği, ısınma ve içme suyu şebekesi problemleri, kiraların ve konut fiyatlarının yüksek olması, çok çocuklu ailelere yapılan sosyal yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaşmaması, kreş sayısının yetersizliği, sosyal politikaların etkisizliği gibi bir dizi ekonomik problemi gündeme getirdi. Son yıllarda

¹⁸ <https://nurotan.kz/news/news-detail/4621>, erişim 6 Temmuz, 2019.

yaşanan devalüasyonların da tetiklediği hayat pahalılığı, tepkilerin gittikçe büyümesine, yerel ve merkezî devlet birimlerinin hedef alınmasına yol açtı. Bir şeyler yapmak, iktidara yönelen tepkileri dindirmek gerekiyordu.

Nazarbayev, 21 Şubat 2019 tarihinde çok sert bir üslupla yaptığı “Kazakistan Halkına Sesleniş” konuşmasında şunları söyledi:

Benim, Hükümet'in önüne koyduğum “3. Yenilenme ve 100 Somut Adım-Ulusal Programı” acil yapısal reformları hayata geçirmeyi hedefliyordu. Beş kurumsal reformun eksiksiz uygulanarak Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin ülke ekonomisindeki payının radikal biçimde yükseltilmesi ve devletin ekonomideki rolünün azaltılması, bankacılık sisteminin temizlenmesi, mahkemelere ve kolluk güçlerine yönelik güvenin artırılması gerekiyordu. Kabul edilen yasalara ve çıkarılan Hükümet kararlarına rağmen birçok ekonomik hedef istikametinde olumlu değişiklikler gerçekleşmedi. Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (Millî Gelir), hammaddeye bağımlı olmaya devam etti. Hükümet ve Merkez Bankası, ülke ekonomisinin nitelikli türde gelişimini sağlayacak araçları ve yolları tam olarak bulup işleme koyamadı. Devlet planlamaları, yerine getirilmeye çalışılmakla birlikte somut neticeler vermedi. Yeterli sayıda kârlı-verimli iş yerleri açılmıyor. Bu, özellikle köylerle ilgili bir olumsuzluk. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin geliştirilmesini, bakanlar ve valiler asli görevleri olarak benimseyemedi. Ben, “halkın gelir ve refah düzeyini artırma” her bir Hükümet üyesinin ve valinin temel sorumluluğu olmalıdır diye birkaç kez söyledim. İki yıl önce biz Anayasal reformlar yaptık. Bu bağlamda Hükümet ve valiler, sosyoekonomik sorunları doğrudan ele alıp çözmeye hususunda tam yetki ve sorumluluk sahibi oldu. Endüstriyel, sosyal, altyapısal-ulaşım gelişimi; sağlık ve eğitim alanlarında ilerlemeye dönük tüm devlet planlamaları yapıldı. Gerekli ödenekler tahsis edildi. Ancak sistemli çalışmalar yürütülemedi. Halkın gelir seviyesi yükselmedi. Aile bütçelerinde gıda harcamalarının payı gittikçe arttı. İcracı organların başarısızlığı yüzünden dar gelirli ailelerin bazıları devletin sağladığı sosyal yardımlardan yararlanamadı. Ayrıca Hükümet üyeleri, bakanlar ve valiler halkla ilişki kuramadı; toplumun sorunlarına kulak verip yapılan işleri ve uygulanan politikaları halka anlatmada zayıf kaldılar. Bu sebeple ben, ülkenin başı ve Anayasa'nın garantörü olarak halkın çıkarlarını gözetmek suretiyle şu kararı aldım: Hükümet'in istifası bir zorunluluktur, diye düşünüyorum. Yeni Hükümet; halkın refah seviyesini yükseltmeyi, ekonomide gerekli atılımları yapmayı, stratejik sorumlulukları yerine getirmeyi hedefleyen somut adımlar atmaktadır. Ben, Nur-Otan (Nur-Vatan) Partisi'nin yakında gerçekleşecek kurultayında sosyal yardımları artırmaya ve vatandaşların günlük yaşam standartlarını yükseltmeye dönük bir dizi çözüm önerisinde bulunacağım. Bu amaçla bütçeden ve Ulusal Fon'dan çok ciddi bir ödenek tahsis edilecektir. Bu ödenek, şu sorunları çözmeye yönelik olacaktır: 1. Dar gelirli ailelere yapılan sosyal yardımların miktarını artırma 2. Sosyoekonomik bakımdan dar gelirli halk kesimlerinin konut-barınma durumlarını iyileştirme 3. Eyaletlerin geliştirilmesi siyasetini kökünden değiştirme... Hükümet ve her düzeydeki valilerin işi, bu talimatları yerine getirmeye çalışmak olacaktır. Hükümet ve eyaletlerin elindeki ödenek,

*belirlenen amaçlara uygun olarak harcanmıyor. Bu ihmal ve suistimallere yönelik gerekli teftişler yapılacaktır. Bu hususlar, Nur-Otan Partisi'nin kurultayında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.*¹⁹

Açıkça görüldüğü üzere Nazarbayev, ekonomi alanındaki kötü gidişatın sorumlusu olarak Sağintayev Hükûmeti'ni işaret etmiştir.

Bu, alışılmadık bir durumdu ve Başkan Nazarbayev ilk defa bir hükûmetin toptan istifasını talep ediyordu. Konuşmanın hemen akabinde Başbakan Bakıtjan Sağintayev ve hükûmeti istifa etti. 25 Şubat 2019 tarihinde ise Askar Mamin başbakanlığında yeni hükûmet kuruldu. Yeni Başbakan Askar Mamin'in önceki hükûmette başbakan yardımcısı olması ilginçtir. Kazakistan Cumhuriyeti, başkanlık sistemi ile yönetildiğinden²⁰ hükûmet değişikliğinin çok önemli olmadığı düşünülebilir. Ancak 2016 sonunda gündeme gelen ve 10 Mart 2017'de Nazarbayev'in onayı ile yürürlüğe giren Anayasa değişikliği ile devlet başkanının kırka yakın yetkisi hükûmete devredilmişti. Bu Anayasa değişikliği ve yetki devri, Kazakistan'ın "Parlamenter Sistem'e" geçiş sürecine girdiği yorumlarını beraberinde getirmişti. Bu nedenle hükûmet değişikliği önem taşımaktaydı.

Nazarbayev'in başkanlık görevini bırakma nedenleri arasında ilerlemiş yaşını (79) ve sağlık sorunlarını ileri sürenler de olmuştur. Bu kimselere göre Kazakistan, jeostratejik konumu ve geniş yüzölçümü ile daha genç ve enerjik bir başkan performansına ihtiyaç duymaktadır. İstifa sonrasındaki süreçte Nazarbayev'in ortaya koyduğu dinamizm ve çalışkanlık, bu yorumların pek de isabetli olmadığını göstermiştir.

Belli bir yaşın üzerindeki bürokratik ekibin, her şeyin dijitalleştiği bir dünyada yaşanan gelişmeleri gereğince takip edememesi doğaldır. Bu gelişmeleri yakından izleyip Kazakistan'ı dijital çağa hazırlayabilecek genç kadroların yönetime getirilmesi elbette bir zorunluluktur. Bilindiği üzere Nazarbayev'in 1993 yılında başlattığı millî Bolaşak (Gelecek) programı meyvelerini vermeye başlamış, yurt dışındaki itibarlı üniversitelerde lisans ve lisansüstü öğrenimini tamamlayan gençler ülkeye dönüp kamusal alanda ya da özel sektörde hizmet etmeye başlamışlardır. Buna örnek olarak hâlihazırdaki *Millî Ekonomi Bakanı Ruslan Erbolatuli Dalenov* zikredilebilir. Dalenov'un, Marmara Üniversitesi Ekonomi Bölümü 1999 mezunu, genç bir bakan olması ülkemiz için gurur vericidir.

Sıralanan sebeplerin tümü, Nazarbayev'in beklenenden daha erken bir zamanda görevini bırakmasında etkili olmuş olabilir. Ancak Astana'daki yangın faciası sonrası ortaya çıkan toplumsal muhalefetin daha belirleyici rol oynadığı düşünülebilir.

¹⁹ http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/memleket-basshysynyn-malimdemesi, erişim 7 Temmuz, 2019.

²⁰ Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, "Genel İlkeler" başlıklı I. Kısmı, 2. Maddesi, ilk fıkrası.

Görüldüğü üzere mesele, kimi sözde Kazakistan uzmanlarının Türk televizyonlarına anlattığı gibi “iktidarın yumuşak bir geçişle başka bir isme devredilmesi”nden ibaret değildir. Bu sözde uzmanlar; Kazakistan’la alakalı her soruyu, ilgisi olsun olmasın, “Nazarbayev’in ne kadar bilge bir devlet adamı olduğu” ezberini yineleyerek cevaplamaktadır. Hatırlatmak gerekir ki Sayın Nazarbayev’in; bu sözde Kazakistan uzmanlarının hiçbir analize dayanmayan, muhtevassız, içi boş övgülerine ihtiyacı yoktur. Bu kişiler yüzünden Türk kamuoyu Kazakistan’daki gelişmeleri anlayamamış, Nazarbayev’in istifasını şaşkınlıkla karşılamıştır.

4. Nazarbayev’in, Başkanlığı Tokayev’e Devretmesi Sürpriz Sayılabilir mi?

19 Haziran 2018 Salı günü Kazakistan Parlamentosu Senato Başkanı Kasımjomart Tokayev, BBC kanalının *HardTalk* programına bir röportaj vermiştir. 20 Haziran’da BBC *World News* ve BBC *News Channel*’da yayınlanan bu röportajda Kazakistan’ın siyasi geleceği ile ilgili bir soruyu Tokayev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in 2020 yılına kadar seçilmiş başkan olduğunu ve gelecek seçimde aday olup olmayacağına kendisinin karar vereceği, şeklinde cevapladı. Ünlü sunucu Stephen Sackur, Nazarbayev’in yaşına gönderme yapınca Tokayev, Malezya Başbakanı Mahathir Muhammed’in 92 yaşında yeniden başbakan seçildiğini hatırlattı ve şöyle devam etti: “*Doğrusu ben, 2020 yılında yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimine Başkan Nursultan Nazarbayev’in katılacağına inanmıyorum. O, bilge ve ileri görüşlü birisi. Elbette bu, Cumhurbaşkanı’nın bileceği bir husustur. Bana göre 2020 yılındaki başkanlık seçimine başka adaylar katılacaktır.*” Sackur’un “*Kazakistan yönetimindeki ikinci isimsiniz, tecrübeli bir siyasetçisiniz. Siz seçime katılacak mısınız?*” sorusunu ise “*Öyle bir şey söyleyemem. Bu husus, birçok duruma bağlıdır. Fakat şunu belirtmek isterim ki Nazarbayev, başkanlıktan ayrılrsa dahi iç ve dış politika üzerindeki etkisini sürdürmek isteyecektir. Önümüzde henüz vakit var. En önemli mesele, istikrar.*” diye cevapladı. Siyasi kulislere bu cevap; Nazarbayev, toplumu ve dış politika ortaklarını (Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrasya Ekonomik Birliği, Şanhay İşbirliği Örgütü vb.) yakın gelecekte gerçekleşecek bir yönetim değişikliğine hazırlıyor, şeklinde yorumlandı.

Tokayev, Kazakistan Senatosu kulisinde bu röportajla ilgili olarak kendisine yöneltilen sorulara her ne kadar “*Soru bana ait değildi ve cevabım cimblemlenerek aktarıldı. Öte yandan Batı medyasının bu tür sorularına cevap vermek Kazakistan’ın demokratik imajını pekiştirmek bakımından bir zorunluluktur.*” şeklinde cevap verse de röportajdaki ifadeleriyle müstakbel cumhurbaşkanının kendisi olacağını dolaylı olarak ilan etmiş oluyordu. Tokayev, Nazarbayev’in bilgisi ve onayı olmadan böylesine önemli bir tahmini ve yorumu, bir yabancı TV kanalıyla paylaşmayacağına göre bu hususta Nazarbayev ile Tokayev arasında önceden

bir mutabakata varılmış demektir. Nitekim Tokayev, başkan seçildikten sonra 15 Haziran 2019'da konuk olduğu Euronews'ün *Küresel Tartışmalar* programında, Nazarbayev'in üç buçuk yıl önce kendisine, "*Benden sonraki cumhurbaşkanı sen olacaksın.*" dediğini, dolayısıyla kendisinin cumhurbaşkanı olacağını bildiğini, Nazarbayev'in başkanlığını devretmek için sadece uygun zamanı beklediğini açıklamıştır. Aynı programda Tokayev'in kullandığı, "Devlet yönetiminde iki başlılık olmayacak." ifadesi de Kazakistan siyasetinde yeni döneme ilişkin önemli bir ipucudur.²¹

Kasımjomart Tokayev'in daha önce üstlendiği görevler, oligarklar ve çıkar grupları arasındaki rekabet ortamından hep uzak durması, genellikle ülkenin dış politika konularıyla ilgili olması; saygınlığını korumuş, adının yıpranmasını engellemiştir. Fakat kanaatimizce başkanlığa getirilmesinin asıl nedeni bu değildir. Tokayev'in, Kazakistan'ın ikinci cumhurbaşkanı olacağını henüz 2000'li yılların başında öngörmüş birisi olarak vurgulamak isteriz ki, dünya haritasında Kazakistan'ın bulunduğu yere bakmak şu tespiti yapmak için yeterlidir: Jeopolitik konumu dolayısıyla Rusya ve Çin'le güçlü ilişkileri olmayan bir ismin Kazakistan yönetiminde öne çıkması mümkün değildir. Tokayev, sahip olduğu birikimle bundan fazlasına sahiptir. 1975'te Moskova-Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsünü bitirmiş, stajını SSCB'nin Çin Büyükelçiliğinde yapmıştır. 1983, 1984 yıllarında Pekin Dil Bilimi Enstitüsünde Çince öğrenmiştir. (Çince ve İngilizceyi akıcı düzeyde konuşabilmektedir.) 1984-85 yıllarında SSCB Dışişleri Bakanlığında göreve başlamış, bir müddet sonra staj yaptığı Çin Büyükelçiliğine memur atanmıştır. Tokayev; ikinci, birinci sekreter ve müşavir olarak 1991 yılına kadar burada çalışır. Bu arada 1992'de *Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı Diploması Akademisini* bitirir. Sonrasında bağımsız Kazakistan'da dışişleri bakanlığı, başbakanlık, Senato başkanlığı da dâhil olmak üzere en yüksek makamlarda görev yapar. 2011 yılı Mart ayında BM Genel Sekreter Yardımcısı, BM Cenevre Ofisi Direktörü, ayrıca Silahsızlanma Konferansı'nda BM Genel Sekreteri'nin özel temsilcisi görevlerini yürütür. Aynı Konferans'ın genel sekreterliğini, BDT ve ŞİÖ Dışişleri Bakanları Konseyi Başkanı görevlerini de başarıyla ifa eder. Görüldüğü üzere Nazarbayev'in dış politika çizgisini sürdürebilecek, hem Rusya ve Çin'in hem de Batı'nın desteğini alabilecek en uygun isimdir.

Son görevi Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Senato Başkanlığı olduğundan Anayasa uyarınca başkanlık görevi kendisine tevdi edilmiştir.

²¹ <https://tr.euronews.com/2019/06/15/kazakistan-lideri-tokayev-den-nazarbayev-mesaj-devlet-yonetiminde-iki-baslilik-olmayacak>, erişim 7 Temmuz, 2019.

Nazarbayev, “Nur Otan” Partisi’nin 23 Nisan 2019 tarihinde gerçekleşen Olağanüstü 19. Kurultayında, 9 Haziran’da yapılacak erken başkanlık seçimi için Parti’nin adayı olarak Tokayev’i önermiş ve bu öneri, delegelerin oy birliği ile kabul edilmiştir. Tokayev, teşekkür konuşmasında, Kazakistan’ın çok daha hızlı gelişmesi amacıyla Kurucu Cumhurbaşkanı-Ulus Lideri’nin stratejik çizgisini sürdürmeyi asli vazifesi bileceğini belirtmiştir.

5. 9 Haziran 2019 tarihli Erken Cumhurbaşkanı Seçimi

Kazakistan Anayasası’nın “cumhurbaşkanının seçimi, görev, yetki ve sorumlulukları”nı düzenleyen 41. Madde, 3. Fıkra’sına göre olağan başkan seçimi aralık ayının ilk pazar günü yapılır. 3. Fıkra’nın 1. Bent’inde ise “*Erken seçime Cumhurbaşkanı’nın kararı ile gidilebilir; seçim, Anayasal Kanun’da belirtilen düzene göre yapılır.*” hükmü yer alır.²² Böyle olmakla birlikte 2011 ve 2015’teki seçimler de erken seçim olarak nisan ayında yapılmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçiminin 9 Haziran 2019 tarihinde gerçekleştirileceğini yeni Başkan Tokayev, 9 Nisan 2019 günü açıklamıştır. Yani yine bir erken seçim söz konusudur. Nazarbayev’in hemen her seçim öncesinde muhalefeti hazırlıksız yakalamak amacıyla erken seçim stratejisini uyguladığı rahatlıkla söylenebilir.

Başkanlık seçimine katılım % 77,5 oranında gerçekleşmiştir. 11 milyon 960 bin 364 kayıtlı seçmenin 9 milyon 274 bin 110’u oy kullanmıştır. 2015 seçimi ile karşılaştırıldığında katılım düşüktür. 2015 Başkanlık Seçimi’nde oy kullanan seçmen sayısı 9 milyon 090 bin 920 olup katılım oranı % 95,21’dir.

Seçime katılmaya hak kazanan adaylar ve aldıkları oy oranları şöyledir:

1. Jambıl Auvjenulı Ahmetbekov: Kazakistan Komünist Halk Partisi adayı- 167.649 oy, %1,82
2. Daniya Medikızı Espayeva: “Ak-Jol” Demokratik Partisi adayı (Kazakistan Parlamentosu Meclis Milletvekili)- 465.714 oy, % 5,05 (Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığına aday ilk kadın olarak tarihe geçmiştir.)
3. Emirjan Sağıdrahmanulı Kosanov: “Ult Tağdırı (Ulusun Kaderi)- Birleşik Millî-Vatanseverlik Hareketi adayı- 1.495.401 oy, % 16,23
4. Töleuvtay Satayulı Rakımbekov: “Auvıl (Köy)” Demokratik Vatansever Halk Partisi adayı- 280.451 oy, % 3,04
5. Amangeldi Satıbalduılı Taspihov: Kazakistan Cumhuriyeti Sendikalar Federasyonu adayı- 182.898 oy, % 1,98

²² http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution, erişim 8 Temmuz, 2019.

6. Kasımjomart Kemelulı Tokayev: “Nur-Otan” (Nur-Vatan) Partisi adayı- 6.539.715 oy, % 70,96
7. Sadi Bek Tügel: “Ulı Dala Kırandı” (Ulu Bozkır Avcı Kuşları/Kartalları) Toplumsal, Sosyal, Medeni Hareketi adayı- 84.582 oy, % 0,92

Eyaletler özelinde ilk iki adayın aldığı oy ve oy oranları şu şekildedir:²³

EYALET / Şehir	Tokayev’in Oy Sayısı	Tokayev’in Oy Oranı	Kosanov’un Oy Sayısı	Kosanov’un Oy Oranı
Akmola	314.859	% 73,16	45.802	% 10,64
Aktöbe	340.979	% 70,62	69.472	% 14,39
Almatı	967.042	% 77,4	207.431	% 16,6
Atrau	199.718	% 69,24	65.436	% 22,69
Batı Kazakistan	223.937	% 73,69	63.355	% 20,85
Jambıl	401.133	% 69,73	96.415	% 16,76
Karağandı	501.947	% 70,12	125.203	% 17,49
Kostanay	357.633	% 73,17	51.951	% 10,63
Kızılorda	299.192	% 75,32	68.804	% 17,32
Mañıstau	147.495	% 55,52	86.958	% 32,73
Pavlodar	327.277	% 73,39	63.895	% 14,33
Kuzey Kazakistan	232.284	% 72,75	32.754	% 10,26
Türkistan	720.855	% 72,21	178.498	% 17,88
Doğu Kazakistan	580.457	% 70,89	126.339	% 15,43
<i>Nur-Sultan Şehri</i>	275.346	% 59,19	91.038	% 19,57
<i>Almatı Şehri</i>	392.167	% 66,73	50.366	% 8,57
<i>Çimkent Şehri</i>	257.394	% 67,11	71.684	% 18,69

Seçimleri ezici bir üstünlükle kazanan Kasımjomart Tokayev, 10 Haziran’da yerli ve yabancı basın mensuplarına yönelik basın toplantısında, seçim sürecini 1000’den fazla uluslararası misyon temsilcisinin ayrıca 40’dan fazla ülkeden 350’ye yakın gazetecinin takip ettiğini ifade etmiş, seçimlerin açık ve adil bir şekilde gerçekleştiğini vurgulamıştır.

Tokayev’in başkan olarak ilk icraatı, başkent ilan edilmesinde ve son teknolojik imkânlarla çağdaş bir şehir olarak inşa edilmesinde Nazarbayev’in çok büyük rol oynadığı Astana şehrinin adının “Nur Sultan” olarak değiştirilmesi olmuştur.

Nazarbayev’in görevini bırakması sırasında yaşanan diplomatik görüşme trafiğinin neredeyse aynısı Tokayev’in başkan seçilmesi sonrasında da yaşanmıştır. Kazakistan’ın dış politika önceliklerini gösteren bu durumu doğal karşıladığımızı daha önce belirtmiştik.

Tokayev’in Özbekistan ile çok yakın ilişkiler kurduğunu, ikinci resmî ziyaretini bu ülkeye yaptığını kaydetmek gerekir. İki ülke arasındaki sınır problemleri dikkate alındığında bu sıcak ilişkinin Türk dünyasının geleceği bakımından son derece önemli olduğu açıktır.

²³ <https://www.election.gov.kz/kaz/news/slider/index.php?ID=5291>, erişim 8 Temmuz, 2019.

Muhalefetin aday olarak seçimlere katılan Emirjan Kosanov, seçim sonuçları henüz resmen ilan edilmemişken seçimden zaferle çıkan yeni Başkan Tokayev'i tebrik edince büyük bir hakaret ve linç kampanyasına maruz kalmış, muhalif çevrelerce "satılmış, hain, ajan" olmakla suçlanmıştır.

6. Seçim Sürecinde ve Sonrasında Muhalefetin Tavrı

6 Haziran 2019'da başkent Nur-Sultan'da bir grup muhalif tarafından organize edilen sözde "Halk Kurultayı" seçimleri boykot kararı aldı. Muhalif halk ozanı Rinat Zayıtov, Kazak astronot Toktar Ebubekirov, maktul muhalif siyasetçi Altınbek Sarsenbayulı'nın ağabeyi Rısbek Sarsenbay gibi ünlü simaların katıldığı Kurultay'da başkanlık seçimine katılıp katılmama yönünde farklı görüşler ortaya atılsa da sonuçta seçimleri boykot ve muhalefette konumlanacak "Halk Demokrasi Partisi" adında bir parti kurulması kararları alındı. Kurultay, parlamenter sisteme geçiş, siyasi mahkûmların serbest bırakılması, Çin ile ilişkilerin sınırlandırılması, seçim kanununda değişikliğe gidilmesi gibi taleplerini de kamuoyuyla paylaştı.²⁴ Muhalif grupların sürekli Kazakistan'ın Çin'le ilişkilerini hedef alması ilginçtir.

Kazakistan muhalefetinin önemli figürlerinden *Tüm-Ulusal Sosyal Demokrat Parti*'nin Genel Başkanı Jarmahan Tuyakbay'ın seçimde aday olup olmayacağı merak edilen konulardan biriydi. Muhalefet saflarına katılmadan önce Başsavcı, Meclis Başkanı, Otan Partisi Genel Başkanı gibi üst düzey görevler ifa etmiş olan Tuyakbay; 2004 yılının Eylül ayında yapılan parlamento seçimlerinden birkaç gün sonra muhalefete katılmıştı. 4 Aralık 2005'te yapılan başkanlık seçimlerine *Hakiki Ak Jol Partisi*, *Kazakistan'ın Demokratik Tercihi* hareketi ve *Komünist Parti*'den oluşan "Adil Kazakistan İçin" adlı muhalefet bloğunun ortak aday olarak girmiş ancak elde ettiği % 6,6 oy oranı ile beklentilerin altında kalmıştı. Parlamento seçimlerinde yaşandığı ileri sürülen usulsüzlüklere karşı sessiz kalması, başkanlık seçimleri sırasında sergilediği zayıf liderlik performansı, muhalif siyasetçiler Zamanbek Nurkadilov ile Altınbek Sarsenbayulı'nın öldürülmeleri karşısındaki tepkisizliği ve Tüm-Ulusal Sosyal Demokrat Parti'nin kuruluşu (2007 Ocak) arifesinde Nazarbayev'le yaptığı görüşme, muhalif çevrelerde hoş karşılanmadı. Bu tür nedenlerle muhalif kesimlerin güvenini kaybetmeye başlayan Tuyakbay'la ilgili daha sonra, iktidarla muvazaalı olarak muhalefete geçtiği iddiaları da ortaya atılmıştır. Kendisi, bu iddiaların arkasında iktidarın olduğunu söylese de aradan geçen yaklaşık 14 yıla ve hâlen ülkedeki tek yasal muhalif parti olan Tüm-Ulusal Sosyal Demokrat Parti'nin yakın zaman öncesine kadar genel başkanı olmasına karşın bu yöndeki şüpheleri tam anlamıyla giderebilmiş değildir. Nitekim partisinin Almatı'da gerçekleştirilen

²⁴ https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_nur-sultan-meeting/29976163.html, erişim 10 Temmuz, 2019.

14. Kurultayında başkanlıktan ayrılmış, yerine Ermurat Bapi seçilmiştir. Aynı kurultayda 9 Haziran 2019'da yapılacak seçimlere katılmama ve seçimleri boykot etme kararı da alınmıştır.²⁵ Bu arada partinin ismi, “*Akikat*” *Tüm-Ulusal Sosyal Demokrat Parti* olarak değiştirilmiş ancak bu isim, Adalet Bakanlığınca onaylanmadığından resmîlik kazanmamıştır.

2000’li yılların başında kurulan ve yasaklanana kadar Kazakistan muhalefetinin en güçlü partisi olan *Kazakistan’ın Demokratik Seçimi* liderlerinden Galımjan Jakınayov, 2011 yılından beri ABD’de yaşamaktadır ve siyasetin tamamen dışındadır. Bu hareketin diğer lideri Muhtar Ablıyazov ise 28 Mart 2002’de yolsuzluk, zimmetine para geçirme gibi suçlamalarla gözaltına alınıp aynı yıl 6 yıl hapis cezasına çarptırılmış, 13 Mayıs 2003’te serbest bırakılmıştı. 2009’da, sahibi olduğu Turan Alem Bank’a birtakım suçlamalarla devletin el koyması üzerine Kazakistan’ı terk edip İngiltere’den siyasi sığınma almıştı. Hâlen Batılı ülkeler tarafından güçlü şekilde desteklenen Ablıyazov, 2017 Nisan’ında “Kazakistan’ın Demokratik Seçimi” hareketinin yeniden faaliyete geçtiğini ilan etti. 8 Haziran 2017’de Azattık Radyosu kanalına verdiği röportajda Kazakistan’a dönmeyi planladığını ve şartlar uygun geliştiği takdirde Başbakan olmayı hedeflediğini açıkladı. Ablıyazov, kişisel Youtube kanalı aracılığıyla yayınladığı videolarla başkanlık seçimi ve sonrasında sosyal medya üzerinden örgütlenerek protesto gösterileri düzenleyen muhalif grupları yönlendirmeye çalışmaktadır. “6 Temmuz Nur-Sultan Günü” dolayısıyla yaptığı çağrıda, mevcut yönetiminden memnun olmayan herkesi sokağa davet edecek kadar ileri gitmiştir. Sahip olduğu finans imkânları ve kuvvetli AB desteği nedeniyle hâlen güçlü bir muhalif figürdür.

Bir müddet “Kazakistan’ın Demokratik Seçimi” hareketi içinde yer alan daha sonra Ak Jol Partisi’nin eşbaşkanlığını ve bölünme sonrası *Nağız Ak Jol* (Hakiki Ak Yol) Partisi’nin kuruculuğunu yapan Bolat Abilov ve Oraz Jandosov son yıllarda politikanın dışında kalmayı tercih etmişlerdir. Eşbaşkanlardan Alihan Baymenov ise yaşanan bölünme akabinde Ak Jol Partisi’ni daha ılımlı bir çizgiye çekmiştir. Bu parti, 2011 Kurultayından sonra Azat Peruşev liderliğinde yönetim yanlısı bir partiye dönüşmüştür. Baymenov ise 2011’den bu yana üst düzey bürokraside görev yapmaktadır.

Eski başbakanlardan ve hâlen siyasi sığınmacı olarak Avrupa’da yaşayan Akejan Kajıgeldin, yurt dışında bulunan muhalif grupları bir araya getirmek amacıyla 2019 Mayıs’ı sonunda Paris’te yeni bir toplantı düzenlemiştir. Yaklaşık 50 muhalifin katıldığı bu toplantıya “Akikat” Tüm-Ulusal Sosyal Demokrat Parti’nin yeni genel başkanı Ermurat Bapi, Respublika Hareketi

²⁵ <http://www.osdp.info/%c2%abne-byt-kuklami-v-massovke%c2%bb-press-reliz-osdp/>, erişim 10 Temmuz, 2019.

liderlerinden Bella Orınbetova gibi simaların iştiraki ilgi çekicidir. Bu toplantıda konuşulan konuları bir video ile kamuoyuna duyuran Ermurat Bapi'nin:

Bu toplantının Muhtar Ablyazov ile hiçbir bağı yoktur. Ablyazov'un tek amacı; mitingler, gösteriler, eylemler aracılığıyla ülkede karışıklık çıkarmaktır. Bizim amacımız ise yasal zeminde örgütlenerek önümüzdeki güz veya kış aylarında yapılacak parlamento seçimlerine katılmak, her tür düşüncüyü parlamentoda temsil edilir hâle gelmektir.

şeklindeki sözleri de birçok bakımdan önemlidir.

Başkanlık seçimleri öncesinde sosyal medyada örgütlenerek bağımsız gözlemcilik yapan kimi aktivist gençler *Respublika*, *Oyan Kazakistan* gibi sivil toplum hareketlerini örgütlediler. Bu gruplar, 19 Haziran 2019'da güç birliği kararı aldılar. Amaçlarını, “*siyasi reformların hayata geçirilmesini ve sivil toplumun demokratik gelişimini, sivil toplum kuruluşlarının yönetime katılımını sağlamak; insan hakları ile özgürlüklerini uluslararası standartlara yükseltmek, açık ve adil bir toplumun inşası*” olarak duyuran bu hareket, yönetime sunacakları talepleri belirlemek ve Cumhurbaşkanlığı bünyesinde kurulacak *Ulusal-Toplumsal Güven Konseyi* (Uttık Koğamdık Senim Keñesi) ile ilgili tavırlarını tespit edebilmek amacıyla toplanmışlar²⁶ ve bu sürecin dışında kalmayı kararlaştırmışlardır.²⁷ Sosyal medya platformlarında örgütlenen bu marjinal gençlik gruplarının arkasında Akejan Kajıgeldin'in bulunduğu kanaatindeyiz. Özellikle “*Respublika*” hareketi, adını, Kajıgeldin'in eski yasaklı partisi “*Respublika Partisi*”nden almış görünüyor. Yukarıdaki paragrafta, Kajıgeldin'in Paris'te organize ettiği toplantıya “*Respublika*” hareketi” liderlerinden Bella Orınbetova'nın da katıldığını belirtmiştik.

Son yıllarda Kazakistan'ın Çin ile ilişkilerini hedef alan ve liderliğini Çin-Şinjan kökenli bir Kazak'ın yaptığı *Atajurt Eriktileri* (Atayurt Gönüllüleri- Lideri Serikjan Bileş) ile *Jer Tağdırı* (Yer-Ülke Kaderi, Lideri *Kayırlı Omar*) adlı gruplar da dikkat çekmektedir. Tarım ve Hayvancılık Bakanı Saparhan Omarov, 5 Temmuz 2019'da Nur-Sultan'da düzenlediği basın toplantısında, “*Kazakistan'da yabancılara toprak satışı ve kiralanması söz konusu değildir.*”²⁸ şeklinde açıklama yapmasına rağmen bu konu birtakım çevrelerde gündemde tutulmaya çalışılmaktadır.

Özetle belirtmek gerekirse başkanlık seçimlerinde şansının olmadığını gören muhalefet, parlamento seçimlerini yakın hedef olarak belirlemiştir. Muhalif liderlerin açıklamalarından

²⁶ <https://zhasalash.kz/article/2429-qoghamdyq-qozghalystar-birikpek>, <https://arasha.kz/11253/>, erişim 10 Temmuz, 2019.

²⁷ <https://qazaqtimes.com/article/66091>, erişim 10 Temmuz, 2019.

²⁸ https://www.inform.kz/kz/sheteldikterge-zher-satylmaydy-ashm_a3545198

anlaşıldığına göre önümüzdeki dönem; yeni siyasi oluşumlara, parti birleşmelerine sahne olacaktır.

7. Seçimler Sonrası Düzenlenen Protestolar

Seçimlerde usulsüzlükler yaşandığını iddia eden gruplar, 9 Haziran'da, seçimin yapıldığı gününden başlayarak sokaklarda kanunsuz gösteriler yaptılar. 18 Haziran'da gazetecilerin sorularını cevaplayan İçişleri Bakanı Erlan Turğımbayev, seçimleri protesto amacıyla ülke genelinde düzenlenen gösterilerde 4 bine yakın kişinin gözaltına alındığını, bunlardan 3 bininin gerekli uyarılar yapıldıktan sonra 3 saat içinde serbest bırakıldığını, 677 kişinin mahkeme kararı ile tutuklandığını, 305 kişiye ise para cezası verildiğini bildirdi. BM İnsan Hakları Komitesi, 12 Haziran'da yayınladığı bildiri ile bu tutuklamaların Kazakistan'ın imzaladığı uluslararası antlaşmalara aykırı olduğunu savunarak tutuklananların salıverilmesini talep etti. *AGİT Parlamenter Asamblesi Seçim Gözlem Delegasyonu Başkanı Margarita Kiner Nellen* ilk gün yaptığı sözlü açıklamada, seçimlerin genel anlamda uluslararası standartlara uygun olarak gerçekleştirildiğini ancak barışçıl gösterilere polis müdahalesini ve tutuklamaları tasvip etmediklerini ifade etse de sonradan başında bulunduğu delegasyonun kaleme aldığı rapor tam tersi görüşteydi. Hatta bu maksatlı rapora Tokayev, “*Sizin bu raporları nerede ve kimlerin çıkarları doğrultusunda yazdığınızı biz iyi biliyoruz.*” diyerek tepki göstermiştir. Bu arada Çin Halk Cumhuriyeti adına seçimleri izleyen delegasyon, seçimlerin uluslararası standartlara uygun olarak gerçekleştirildiğini beyan etmiştir.²⁹

Sosyal medya platformlarında örgütlenen ve genellikle gençlerden oluşan muhalif gruplar ülkede yaşanan sıradan olayları dahi istismar ederek gösteriler düzenlemekte, ülkedeki istikrar ve huzur ortamını bozmaya çalışmaktadır. Özellikle 23 Haziran'da Türkistan Eyaletine bağlı Arıs şehrindeki bir askerî mühimmat deposunda meydana gelen patlamalar, bu gruplara tam da aradıkları fırsatı sunmuştur. Devlet, her türlü imkânı seferber etmesine, ülke genelinde yardım kampanyaları düzenlenmesine rağmen sokaklara dökülen, yolları kapatan, “Nur-Otan” Partisi'nin Çimkent il binasını tahrip eden gruplar; Kazak devletinin ve müesses nizamının itibarını sarsmayı, otoritesini zayıflatmayı amaçlayan gösteriler düzenlemiştir. Bu gösterilerde devlet yöneticilerine yöneltilen akıl ve mantık dışı, maksatlı suçlamaların kaynağı özellikle Avrupa ülkelerinde kaçak durumda yaşayan bazı seviyesiz ve saygısız muhaliflerdir.

Üçüncü dalga gösteriler ise “Nur-Sultan Günü” etkinliklerinin düzenlendiği 6 Temmuz'da başlamıştır. Bu gösterilerde gençlerin ellerinde taşıdıkları döviz ve pankartların üzerinde

²⁹ <https://sputniknews.kz/politics/20190610/10485960/Qazaqstandagy-saylau-adil-otti-Qytay-baqylaushylary.html>

Sayın Nazarbayev ve ailesiyle ilgili, siyasi eleştiri ve etik sınırlarını aşan, saygısızca ifadelerin kullanılması çok üzücüdür. Türkçeye, “Ülkeyi Nazarbayev ailesinden arındırma” şeklinde çevrilebilecek sloganlar, gösterilerin arkasında hangi odakların bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Özellikle Aktau Valiliği önünde toplanan kalabalığın Soros vakıflarının yöntemlerini uygulayarak eylem yapmaya çalışmaları dikkatlerden kaçmamıştır.

Seçim gününden itibaren düzenlenen protestolarda boy gösteren halk ozanı-atışmacı (aytıske) Rinat Zayıtov, konuşmaları ile yakın zamanda Ukrayna’da başkanlığa seçilen Zelinskiy profilini çağrıştırmaktadır. Bilindiği üzere komedyen Zelinskiy çekilen bir filmle halk kahramanı yapılmış ve ardından tıpkı filmde olduğu gibi başkan seçilmiştir. Rinat Zayıtov’un bir protesto sırasında etrafındaki kalabalığa yönelik konuşması bunun kanıtı gibidir:

Biz Çin’e de, Nur-Otan’a da bu ülkeyi vermeyeceğiz; bu topraklar bize atalarımızdan emanet, bizim toprağımız. Burası, yarın çocuklarımızın büyüyeceği yer. Bu sebeple ben başkaları gibi yurt dışına kaçıp sizi tek başınıza bırakmam. Ben sizden biriyim, sizden hiçbir farkım yok. Yarından itibaren parti kurma meselesini gündemime alacağım. Yarından itibaren bütün kanunları ezberleyip ne yapmak, nasıl hareket etmek gerektiğini sizlere göstermeye çabalayacağım. Bu yolda hiçbir şeyden korkmadan mücadele edeceğim. Sizin duygu ve düşüncelerinizi yönetim makamına taşıyacağım.³⁰

Yurt dışındaki marjinal Kazak gruplarının yaptığı gösteriler de Kazakistan’daki örnekleriyle paralellik göstermektedir. Seçimlerde yaşanan kanunsuzlukları protesto ettiğini ileri süren bu gençler; sözlerinin devamında ülkenin dış politikasıyla ilgili, özellikle Kazakistan’ın “Bir Kuşak Bir Yol” projesindeki varlığını sorgulayan, Kazakistan’ın “Avrasya Ekonomik Birliği” ile “Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü”nden ayrılmasını, Rusya’nın Kazakistan’daki askerî üslerinin ve nükleer deneme poligonlarının kapatılmasını talep eden cümleler kurmaktadır.³¹ Kısacası seçimlerde yaşanan usulsüzlükler bahanedir, asıl amaç Kazakistan yönetiminin dış politika tercihleridir. Kazakistan, “Bir Kuşak Bir Yol” projesinde merkezî bir role sahiptir. Gürcistan’da, Ukrayna’da, Arap sokağında vb. sosyal medya üzerinden sahnelenen turuncu devrim senaryosu Kazakistan’da da sahnelenmeye çalışılmaktadır. “Özgürlük, insan hakları, adalet, eşitlik” gibi kavramların büyümesine kapılan apolitik-elverişli gençler, “Bir Kuşak Bir Yol Projesi”ni geçersiz kılmayı amaçlayan güçler tarafından açıkça kullanılmaktadır. Gençlere anlayabilecekleri bir dille ülke ve dünya gerçekleri anlatılmalıdır.

³⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=ip-JpMqTB9U>, erişim 11 Temmuz, 2019.

³¹ <https://www.azattyq.org/a/us-kazakhs-in-new-york-protest/30109589.html>, erişim 11 Temmuz, 2019.

Çünkü ülkelerin enerji kaynakları kadar insan kaynakları da önemlidir ve gençlerin millî olmayan odaklarca kullanılmalarının önüne geçilmelidir.

8. Kazakistan'ın “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi İçindeki Konumu ve “Nurlu Yol”

6 Eylül 2013 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şi Cinping resmî bir ziyaret amacıyla Kazakistan'a gitmişti. İki lider ertesi gün Nur-Sultan'daki (Astana) Nazarbayev Üniversitesinde öğrencilerle buluştu. Şi Cinping verdiği derste; Çin'in Orta Asya'daki dış politika imkân ve fırsatları, Çin-Kazakistan iş birliği konularına değindi. Bağımsızlık sonrası Kazakistan devletinin ekonomik ve siyasi bakımdan gelişip ilerlediğini, yeni başkent Astana'nın (Nur-Sultan) on yıl içinde çağdaş ve gelişmiş bir şehir hüviyetine büründüğünü ve bu yönüyle Kazak halkının parlak geleceğinin sembolü olduğunu vurguladı. Ardından şu tarihî sözleri söyledi:

Çin'in Han Hanedanı'nın elçisi, 2000 bin yıldan daha uzun bir zaman önce barış ve dostluk misyonuyla Kazakistan'a iki kez gelmiş. O seyahatler; Çin'in Orta Asya ile dostluk ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli rol oynayıp İpek Yolu'nun Doğu'dan Batı'ya, Asya'dan Avrupa'ya ulaşan istikametini belirledi. Kadim İpek Yolu'nun, başlangıç noktası benim doğduğum Şensi köyüdür. İpek Yolu güzergâhında yer alan Kazak ülkesi, Doğu ile Batı uygarlıklarının münasebetinde çok etkili olmuş, değişik uluslarla kültürler arasındaki irtibatların gelişmesine ciddi katkılar sağlamıştır. Ebedî dostluk ve 2000 yıldan fazla bir zamandır devam eden tarihî birikim; çeşitli uluslara, kültürlere, dinlere mensup ülkelerin “eşitlik, karşılıklı anlayış ve ortak çıkar” anlayışını ön planda tuttıkları takdirde, birlikte gelişmek için çabalayıp barış ve uzlaşma üzere geçinebileceklerini gösterdi. Bunların hepsi, Ulu İpek Yolu'nun öğretisidir. Bugün bizim ortak yönelimlerimiz yeni bir tarihî zirveye ulaştı. “Yakın komşu, uzak akrabadan yeğdir.” denir ya! Biz Orta Asya ülkeleri ile münasebetlerimize büyük önem veriyoruz ve bu bizim dış politika önceliklerimizden biri.

(...) İş birliğinin yeni modellerini hayata geçirebilmek, aşağıdaki somut hedeflerden başlayarak birlikte enerji harcayarak Ulu İpek Yolu'nun “ekonomik kuşağını” kurup geliştirmeyi lüzumlu kılmaktadır.

İlk olarak, ekonomik entegrasyon yolları ile programlarını hazırlamak için ekonomik gelişme stratejisinin çeşitli meseleleri doğrultusunda sürekli görüş alışverişinde bulunmak... İkinci olarak, Pasifik Okyanus'tan Baltık Denizi'ne kadar kesintisiz bir ulaşım altyapısı inşa etmek... Üçüncü olarak, engelleri ortadan kaldırarak taşıma hızını artırma yoluyla ticari ilişkileri ilerletme... Dördüncü olarak, döviz akışını bollaştırmak... Günümüzde biz alışverişlerimizi ve tasarruflarımızı ulusal para birimleri ile yapma hususunda başarılı işlere imza atmaktayız. Bu tecrübe, ülkelerimizden para çıkışını azaltarak finans sistemlerimizi tehlikelerden korumakta ayrıca ekonomilerimizin uluslararası rekabet kabiliyetini artırmaktadır. (...)

İşte bu konuşma, “Bir Kuşak Bir Yol Projesi”nin dile getirildiği ilk ortam olması bakımından tarihi önem taşımaktadır. Şi Cinping’in bu ziyareti, Kazakistan ve tüm uluslararası sistemin geleceği bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Kazakistan yönetimi; inşa edilecek kara ve demir yolları, lojistik merkezleri, petrol ve gaz boru-isale hatları, Kazakistan’ı Pasifik’e çıkaracak liman (Lyanüingân) ve transit ticaret yolları ile bu projeden en üst düzeyde yararlanmak, projenin ulaşım ve finans merkezi olmak istemektedir. Bu amaçla 2015 yılının Nisan ayından itibaren “Bir Kuşak Bir Yol” a paralel olarak kendi millî projesi “Nurlu Yol”u başlatmıştır.

9. Yeni Ekonomi-Politik Program: “Nurlu Yol”- Geleceğe Açılan Yol

“Nurlu Jol (Nurlu Yol)” projesi, Nazarbayev’in zihninde 2000’li yılların başından itibaren şekillenmeye başlamıştır:

(...) Şimdilerde buna ilave olarak Orta Asya kendi transit imkânlarını güçlendirmekte; bölge, dünya pazarlarına değerli olan petrol, doğal gaz, yer altı ve tarım hammaddeleri satıcısı durumuna gelmektedir. Orta Asya petrolünün ve gazının hem Doğu’ya hem de Batı’ya akitılacağı petrol-doğal gaz boru hatları eski İpek Yolu’nun 21. yüzyıldaki benzerlerini oluşturacaktır (Nazarbayev, 2000, s. 186).

11 Kasım 2014 tarihinde yabancı konukların da iştirak ettiği “Nur-Otan” Partisi Genişletilmiş Siyasi İstişare Toplantısına katılan Nazarbayev, burada “Nurlu Yol- Geleceğe Uzanan Yol” başlığıyla, büyük önem taşıyan bir konuşma yapmıştır.

Nazarbayev, 6 Nisan 2015 tarihinde de “Nurlu Yol” Altyapısını Geliştirmeye Dönük 2015-2019 Yıllarını Kapsayan Devlet Projesi’ni onaylayan bir kararname yayımlamıştır. Bu kararname ile Hükûmet’e, uygulamaya geçirmesi için bazı talimatlar verilmiştir. Bu talimatlardan ilki, Nurlu Yol projesinin hayata geçirilmesi için yapılacakların bir ay içinde planlanıp bir takvime bağlanmasıydı. Yerel ve merkezî devlet birimleri, proje kapsamında neler yapabileceklerini tespit edip kararlar alacaklardı. Proje, Kazakistan için çok önemli bir altyapı ve istihdam hamlesi anlamına geliyordu.³²

Nazarbayev, 26 Nisan’da Pekin’deki “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi İkinci Uluslararası İş Birliği Formuna katılıp Açılış Programı’nda yaptığı konuşmada projenin öneminden ve geldiği aşamadan, Kazakistan’ın ürettiği “Nurlu Yol” projesi ile Bir Kuşak Bir Yol’un daha verimli olması için çalıştığından bahsetti. Proje kapsamında Kazakistan’da tamamlanan

³² http://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/nurly-zhol-infrakurylymydy-damytydyn-20152019-zhyldarga-arnalghan-memlekettik-bagdarlamasyn-bekitu-zhene-memlekettik-bagdarlamalar-tizbesin-be?q=%C2%AB%D0%9D%D2%B1%D1%80%D0%BB%D1%8B%20%D0%B6%D0%BE%D0%BB%C2%BB, erişim 11 Temmuz, 2019.

altyapı çalışmalarını sıraladı. Forum Oturumunda yaptığı konuşmada ise dünya ekonomisi ve barışı için büyük önem taşıyan *Üç D yani Üç Diyalog* projesini katılımcıların dikkatine sundu: Birincisi; ABD, Rusya, Çin ve AB arasındaki diyalog. İkincisi; Asya’da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (AİGK) ile AGİT’in potansiyellerini bir araya getirme. Üçüncüsü ise Avrasya Ekonomik Birliği, AB, Şanhay İşbirliği Örgütü, Güneydoğu Asya Ülkeleri İşbirliği Örgütü (ASEAN) ülkeleri arasındaki sistematik ekonomik diyalog. Nazarbayev, bu Üç Diyalog’un hayata geçirilmesinin tüm ülkelerin yararına olacağını vurgulayıp birleşmiş bir Avrasya’nın parlak geleceği için kurulacak ilişkilerin önemine işaret etti. Ekonomik bakımdan bütünleşmiş bir Avrasya’da, Kazakistan’ın bağımsızlığı ve sınırları da güvence altına alınmış olacaktır. Kazakistan’ın temel stratejisi budur.

10. Cumhurbaşkanı Tokayev’in Sivil Topluma ve Muhalefete Yönelik Açılım Politikası

Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasımjomart Tokayev, 10 Haziran’da düzenlediği geniş katılımlı basın toplantısında muhalif gruplarla açık diyaloga açık olduğunu belirtmiş, 12 Haziran’da ise Yönetim’den memnun olmayan muhalif grupların da katılımıyla oluşturulacak bir *Ulusal-Toplumsal Güven Konseyi* kurduğunu resmen duyurmuştur.³³ Bu duyuruda belirtildiğine göre bir danışma organı olacak Konsey’in temel amacı, “önemli devlet politikaları hakkında siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşlarının da katılımıyla öneriler hazırlamak” olacaktır.

Öngörüldüğü üzere bir ay sonra “Ulusal-Toplumsal Güven Konseyi”nin yapısı belli oldu. 44 kişilik Konsey’e yönetmen *Ermek Tursinov*, hukukçu *Jemis Turmağambetova*, ekonomist *Oraz Jandosov*, avukat *Ayman Omarova*, “Köy Partisi” adına başkanlık seçimine katılan *Töleuvtay Rakimbekov*, siyaset bilimci *Aydos Sarım*, Meclis milletvekili *Bekbolat Tileuvhan* gibi toplumda karşılığı olan kanaat önderleri üye oldu. Konsey’in başkanlığını, Başkan Tokayev; yardımcılığını, Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdürü *Kırımбек Көşербайев*, sekreterliğini ise Cumhurbaşkanı danışmanlarından *Erlan Karin* yürütecek.

Yukarıda da belirtildiği üzere Tokayev’in bu iyi niyetli demokratik açılımı, 2004 Parlamento Seçimleri sonrası yaşanan tartışmalar üzerine Nazarbayev’in 2.11.2004 tarihli resmî kararnamesiyle kurulan ve bünyesinde o dönemin siyasi parti başkanlarının da yer aldığı *Demokrasi ve Sivil Toplum Sorunlarıyla İlgili Ulusal Komisyon*³⁴ (Kaz. DAKMJUK- Rus. NKVD) girişimini çağrıştırdığı gerekçesiyle marjinal gruplar tarafından ilgi görmemiş, söz konusu gruplar bu sürecin dışında kalacaklarını beyan etmişlerdir. Konsey’in ne ölçüde başarılı olacağını zaman gösterecektir.

³³ <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/sayasat/item/321519-memleket-basshysyny-zharly-ymen-ltty-o-amdy-senim-ke-esi-ryldy>, erişim 12 Temmuz, 2019.

³⁴ <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001467> erişim 12 Temmuz, 2019.

Tokayev, 2019 yılı Ağustos ayı içerisinde “izinsiz gösterilere müdahale edilmemesi, polisin kuvvet kullanmaması” yönünde talimat içeren bir kararname yayınlamış ancak bu iyi niyet göstergesi de muhalif gruplarca Yönetim’in bir taktiği olarak görülüp küçümsenmiştir.

Bu açılımların yanı sıra Tokayev; rektörleri, tiyatro ve müze müdürlerini atama yetkisinden feragat ederek demokratikleşme yönünde önemli bir adım daha atmıştır.

Yabancı TV kanallarına verdiği röportajlarda kendisini “reformcu” olarak nitelendiren Başkan Tokayev; kısa zaman zarfında ülkede barış ve huzur ortamını sağlayacak, bürokrasiyi gençleştirecek, sivil toplumu güçlendirecek ve katılımcı demokrasiyi geliştirecek önemli kararlara imza atmıştır.

11. Tokayev’in Başkanlık Süresi ve Kazakistan’ın Siyasi Geleceği

Kazakistan Anayasası, Cumhurbaşkanlığına düzenleyen 3. Kısım, 40. Madde, 1. Fıkra’sındaki hükümlerle Kazakistan Cumhurbaşkanlığına en yüce makam olarak tanımlar. Seçilmesi ve görev süresiyle ilgili 41. Madde’nin 1. Fıkra’sına göre Başkan 5 yıl için seçilir. 42. Madde’nin 5. Fıkra’sı ise bir kişinin iki kereden çok Cumhurbaşkanı seçilemeyeceğini vurgular. Bu sınırlama Kurucu Cumhurbaşkanı-Ulus Lideri için geçerli değildir.

“Kazakistan Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı Hakkındaki Anayasal Kanun”un 26. Madde 1. Fıkra’sı, “*Başkan, hastalık nedeniyle görevini yapamayacak bir duruma düşerse Anayasa’da belirtilen düzen uyarınca Parlamento’nun kararı ile görev süresi dolmamış da olsa görevden alınabilir.*” hükmünü getirmiştir.

Tokayev, Nazarbayev’in istifası sonrası Başkanlık görevine getirildiğinde özellikle muhalif çevrelerde bu atamanın Nazarbayev’in bir stratejisi olduğu, 2020’deki Başkanlık seçimlerinde Tokayev’in aday gösterilmeyeceği, yerini Dariga Nazarbayeva’ya bırakacağı konuşulmuştu. Fakat Dariga Nazarbayeva aday gösterilmedi. 20 Mart 2019’da yeni Başkan Tokayev’in teklifi sonrası yapılan gizli oylamada Senato Başkanlığına seçilmesi, bu kez de “*Dariga Nazarbayeva’nın Tokayev’ten sonra başkanlık makamına oturacağı*” söylentisine yol açmıştır. Kanaatimize göre Tokayev, Anayasa’nın tanıdığı iki dönem hakkını kullanacak, Dariga Nazarbayeva ise Tokayev iktidarını dengeleyen bir güç olarak kalmaya devam edecektir. Zira Senato Başkanlığı protokolde Başkan’dan hemen sonra gelmektedir: Anayasa’nın 48. Madde’sinin 1. Fıkra’sı şöyledir: *Kazakistan Cumhurbaşkanı, görev süresi henüz dolmadan görevinden ayrılırsa yahut görevinden alınır veya ölmesi durumunda Cumhurbaşkanlığı makamı, kalan süre boyunca Kazakistan Parlamentosu Senato Başkanı’na geçer.* Aynı hüküm Cumhurbaşkanı Hakkındaki Anayasal Kanun’un 27. Madde’sinin 1.

Fıkra'sında da yer alır. Nitekim Tokayev de Senato Başkanı iken Cumhurbaşkanlığına getirilmiştir.

Muhalef çevrelerde konuşulan diğer bir husus ise Nazarbayev'in, zamanı geldiğinde Kazakistan yönetimini teslim edeceği ismin, yeğeni Tümgeneral Samat Abiş Satıpbaldıulı olduğudur. Hâlen *Millî Güvenlik Komitesi* (Kaz. UKK- Rus. KNB) yani Kazak istihbarat servisinin başkan yardımcısı olan *Tümgeneral Samat Abiş*, lisans eğitimi de dâhil olmak üzere tüm kariyerini istihbarat alanında yapmış önemli bir isimdir.

Kazak kamuoyunda potansiyel lider adayları arasında gösterilen İmanğali Tasmağambetov'dan da söz etmek gerekir. Tasmağambetov'un Kazak dili, tarihi ve kültürüne vakıf olması; Kazaklık duyguları güçlü, milliyetçi çevrelerde kendisine yönelik ciddi bir sempati uyandırmıştır. Hâlen Moskova'da büyükelçilik görevini yürüten Tasmağambetov'un başkanlığa aday olması durumunda seçilme ihtimali olabilir. Ancak ülke ve dünya dengeleri Tasmağambetov'a bu imkânı tanır mı? Ayrıca Tasmağambetov'un Küçük Cüz mensubu olduğunu da hesaba katmak gerekir. Zira Kazak töresine göre iktidar, Ulu Cüz'e ait bir haktır. Elbette çağdaş Kazakistan'da tarihî geçmişten kaynaklanan bazı teamüllerin, yazılı olmayan hükümlerin değişmesi mümkün olabilir. Ancak buna karar verecek olan Kazak halkı ve devletidir.

Sonuç

Coğrafya kaderdir. Kazakistan, Çin ile Rusya arasında çok ciddi bir jeopolitiğe sahiptir. Nazarbayev, bu riski yumuşatmak hatta fırsata çevirebilmek için “jeopolitik, jeostrateji” kavramlarına karşı “jeo-ekonomi” kavramını ortaya atmıştır. Daha barışçıl ve ekonomi odaklı bir küresel düzen için bu kavram son derece önemlidir.

Nursultan Nazarbayev ve kuşağı, genç Kazak devletini, izledikleri çok yönlü dış politika stratejisi ile bugüne başarıyla taşımıştır. Bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılından itibaren, yönetimin birçok kademesinde Sayın Nazarbayev ile omuz omuza çalışmış olan Başkan Kasımjomart Tokayev de sahip olduğu bilgi-birikimi ve tecrübesiyle yeni dönemde Kazakistan'ı her bakımdan daha ileri noktalara taşıyacaktır. Nüfusu hızla artırmak, millî birlik ve beraberliği güçlendirmek, ekonomiyi enerji-hammadde ihracına bağımlı olmaktan çıkarmak, KOBİ'leri geliştirmek vb. yeni dönemin de öncelikleri olacaktır. Kazakistan güçlendikçe yakın komşuları Özbekistan ve Kırgızistan başta olmak üzere Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkelerle daha yakın ilişkiler kuracak, Orta Asya Birliği ve Türk Konseyi

gibi platformlarda daha fazla öncelik alacaktır. Bu ilişkiler, Türk dünyasının kaynaşması bakımından son derece önemlidir.

Kaynakça

- Andican, A.Ahat. (1996). *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Çjen Kun Fu. (1999). *Geopolitika Kazahstana-Mejdu Proşım i Buduşçim*. Almatı: Jeti Jarğı.
- Gadjiyev, K.S. (2001). *Vvedeniye v Geopolitiku*. Moskvo: Logos.
- Haussig, Hans Wilhelm. (2001). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi* (çev. Kayayerli, Müjdat) İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Tajin, Marat. (2007). *Kazakistan Tarihi- Makaleler* (çev. Türk Tarih Kurumu) Ankara: TTK Yayınları.
- Heyet. (1996). *Elbası*. Almat: Ana Tili.
- Jambılov, Diyas. (1999). *Tauelsizdik Jane Sayasiy Sana*. Almatı: Jeti Jarğı.
- Kesici, Kayyum. (2003). *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*. İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.
- Nazarbayev, Nursultan. (2000). *Tarihin Akışında* (çev. Arıkan, Fatma; Arıkan, Serdar) İstanbul: OM Politika.
- Tatimov, Makaş. (1993). *Kazak Alemi*. Almatı: Atamura.
- Tokayev, Kasım Jomart. (2003). *Belasu- Diplomatiyalık Oçerkter*. Almatı: Deuir Baspası.
- ..... (2001). *Diplomatiya Respubliki Kazahstan*. Astana: "Elorda" Baspası.
- Yalçinkaya, Alâeddin. (1997). *Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*. İstanbul: Timaş.

Ağ Kaynakları

- 1) <http://stat.gov.kz> (Ulusal Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi 22.08.2019)
- 2) <https://www.bbc.com/russian/news-47628669> 05.07. 2019
- 3) <https://thebell.io/horoshij-avtoritarnyj-lider-nazarbaev-podal-primer-tranzita-vlasti> 05.07. 2019
- 4) http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-zhane-ozbekstan-respublikasynyn-prezidenti-shavkat-mirzieevpen-kezdes 05.07. 2019

- 5) http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/memleket-basshysy-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-kezdesti-4 05.07. 2019
- 6) http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/phone_calls/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-telefon-arkyly-soilesti-15 05.07. 2019
- 7) http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/phone_calls/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-telefon-arkyly-soilesti-15 05.07. 2019
- 8) http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/memleket-basshysy-shchelkunchik-baletin-kordi 05.07. 2019
- 9) http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/phone_calls/nursultan-nazarbaev-resei-federaciyasynyn-prezidenti-vladimir-putinmen-telefon-arkyly-soilesti-15 05.07. 2019
- 10) <https://zhasalash.kz/article/1032-shetelde-qazaqstannynh-dganha-oppozitsiyasy-qurylama> 06.07. 2019
- 11) <https://www.dw.com/ru/казахстанская-оппозиция-в-брюсселе-что-будет-после-назарбаева/a-43323772> 06.07. 2019
- 12) http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution 06.07. 2019
- 13) http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitutional_laws/kazakstan-respublikasynyn-tungysh-prezidenti-elbasy-turaly 06.07. 2019
- 14) <http://ult.kz/post/kauipsizdik-kenesi-turaly-zan-tolyk-matin;>
<https://pdf.egemen.kz/pdfs/2018/07/12072018.pdf> 06.07. 2019
- 15) http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/kazakstan-respublikasynyn-tungysh-prezidenti-elbasy-nursultan-nazarbaevtyntoragalygymen-kauipsizdik-kenesinin-otyrysy-otti-1 06.07. 2019
- 16) <https://almaty.tv/kz/news/politika/1608-nazarbaev-sdelal-zayavlenie-o-dosrochnykh-vyborakh-prezidenta> 06.07. 2019
- 17) http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nursultan-nazarbaevtyntonstituciya-lyk-keneske-otinish-bildiruine-katysty-malimdemesi 06.07. 2019
- 18) <https://nurotan.kz/news/news-detail/4621> 06.07. 2019
- 19) http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/memleket-basshysynyn-malimdemesi 06.07. 2019

- 20) <https://tr.euronews.com/2019/06/15/kazakistan-lideri-tokayev-den-nazarbayev-mesaj-devlet-yonetiminde-iki-baslilik-olmayacak> 07.07. 2019
- 21) http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution 07.07. 2019
- 22) <https://www.election.gov.kz/kaz/news/slider/index.php?ID=5291> 07.07. 2019
- 23) https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_nur-sultan-meeting/29976163.html 07.07. 2019
- 24) <http://www.osdp.info/%c2%abne-byt-kuklami-v-massovke%c2%bb-press-reliz-osdp/10.07. 2019>
- 25) <https://zhasalash.kz/article/2429-qoghamdyq-qozghalystar-birikpek>,
<https://arasha.kz/11253/> 10.07. 2019
- 26) <https://qazaqtimes.com/article/66091> 10.07. 2019
- 27) https://www.inform.kz/kz/sheteldikterge-zher-satylymaydy-ashm_a3545198 10.07. 2019
- 28) <https://sputniknews.kz/politics/20190610/10485960/Qazaqstandagy-saylau-adil-otti-Qytay-baqylaushylary.html> 10.07. 2019
- 29) <https://www.youtube.com/watch?v=ip-JpMqTB9U> 11.07. 2019
- 30) <https://www.azattyq.org/a/us-kazakhs-in-new-york-protest/30109589.html> 10.07. 2019
- 31) http://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/nurly-zhol-infrakurylymdy-damytudyn-20152019-zhyldarga-arnalghan-memlekettik-bagdarlamasyn-bekitu-zhene-memlekettik-bagdarlamalar-tizbesin-be?q=%C2%AB%D0%9D%D2%B1%D1%80%D0%BB%D1%8B%20%D0%B6%D0%BE%D0%BB%C2%BB 11.07. 2019
- 32) <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/sayasat/item/321519-memleket-basshysyny-zharly-ymen-ltty-o-amdy-senim-ke-esi-ryldy> 12 Temmuz, 2019.
- 33) <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001467> 12.07. 2019

Extended Abstract

The President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, has skillfully prepared the infrastructure of the change of power for nearly ten years and has made his country go through this turning smooth and painless. In a public speech on March 19, 2019, he announced his resignation with a surprise schedule and left the presidency to the President of the Senate Kasım Jomart Tokayev in accordance with the Constitutional clause 4.1

Nazarbayev has not given up after his decision to resign. Because, thanks to some previously enacted laws, he has the right to hold the title of Founder President-Nation Leader of the Republic of Kazakhstan, President of the Security Council, Member of the Constitutional Council. Nazarbayev is also the President of the People's Assembly of Kazakhstan, Chairman of the World Cossacks Congress and Chairman of the Nur-Otan Party.

It will continue to be at the top of the Government mechanism and determine the country's internal and external basic policies. This naturally leads to discussions of two headings in management..

The Western powers, which find that the main foreign policy of the State of Kazakhstan contradict their own interests, have mobilized the Kazakh opposition in Europe since April 2018 to be effective in the post-Nazarbayev period. For this purpose, a forum called “New Kazakhstan“ was held in the European Parliament headquarters in Brussels between 8-10 April 2018. The Kazakhstan dissidents participating in this forum were prepared on a draft constitution prepared by Akejan Kajıgeldin who lives in Europe as a political asylum seeker. I Other than Kajıgeldin; Famous dissidents such as Bergey Rıskaliyev, Dos Köşim, Emirjan Kosanov and Ermurat Bapiy joined the meeting.

Why did Nazarbayev resign on March 19, 2019, not expecting his term to expire? Different opinions were raised about the timing of the resignation as he did not give any reason in the resignation statement. In our opinion, this is why: on February 4, 2019, five daughters were killed in a house fire in Astana at night. The opposing groups, led by the Western powers, tried to create an environment of instability in the country, especially through social media, in the excuse of this sad event and economic difficulties. Nazarbayev’s surprise resignation and early election decision frustrated the move of these focuses.

In the presidential elections held on 9 June 2019, the candidate of-Nur-Otan ”(Nur-Vatan) Party Kasım Jomart Tokayev received 70,96% of the votes and the candidate of the“ Ult Tağdırı Ulus (Nation's Destiny) movement, Emirjan Kosanov, received 16,23% of the votes.

Kosanov congratulated the new President Tokayev, who had won a great victory in the elections, and was accused of being sold, traitor and agent .

The opponents took to the streets, protesting with Sorosvarian methods, claiming that there were cheating and irregularities in the elections starting from the election day. The slogans and demands expressed during the demonstrations show that the target is not the “free and fair choice, but the foreign policy strategies of the state.

Similar demonstrations took place following the explosions in a military ammunition depot in Aris, Turkestan Province on 23 June 2019 and during the 6 th of July Astana Day (Nazarbayev's birthday). It was seen that some marginal groups of Kazakh youth supported the opposition by demonstrating in the capitals of countries such as USA, Canada and South Korea. What is interesting is that the most important demand expressed by the groups participating in the demonstrations is that Kazakhstan has shifted its foreign policy direction from Eurasia to the West. In other words, according to these margins; It should limit its relations with China, leave the Eurasian Economic Union and the Collective Security Treaty Organization, and close Russian military bases and polygons in Kazakhstan.

Obviously Western powers; He is looking for a new scenario of orange revolution, which he had put on stage in Georgia, Ukraine and some Arab countries.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 26-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 03-09-2019

Araştırma Makalesi / Research Article

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 208 -
240.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 208 -
240.**

Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Kazak Türkçesindeki İzleri¹

Saffet YILMAZ²

Özet

Çağdaş Türk lehçelerinin tarihi bakımdan araştırılmasında en temel kaynaklardan birisi Runik harfli metinlerdir. Türk tarihinin ilk yazılı kaynaklarından olan yazıtlar, Türklere ait askerî ve siyasî gelişiminin geçmişine ışık tutmaktadır. Eski Türk Runik harfli yazıtlar, Türk siyasî ve askerî tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu araştırmada, 8-10. yy. arasında tarihlenen eski Türk runik harfli metinlerde yer alan askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerinin Kazak Türkçesindeki varlığı izah edilmeye çalışılmıştır. Makalede eski Türkçe runik harfli metinlerde yer alan askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin nasıl ortaya çıktığı, hangi amaç doğrultusunda kullanıldığı ve bu tarihî süreç içerisinde Kazak Türkçesinde geçirdiği ses ve anlam olaylarını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelime: Askerî terimler, Siyasî terimler, Runik metinler, Kazak Türkçesi.

Traces of the Military and Political Terminology And the Appellations used in Old Turkic Runic Texts in Kazakh Turkic

Abstract

One of the most important sources in the historical research of contemporary Turkic dialects is Runic texts. Inscriptions, one of the first written sources of Turkic history, shed light on the history of the military and political development of the Turks. Old Turkic Runic inscriptions are of great importance for Turkic political and military history. This study examines the existence of the military and political terms and the title qualifiers in Kazakh Turkic in the texts of the old Turkic runic letters between VIII-X centuries. In this article, it is aimed to reveal how the military and political terms and the title qualifiers appear in the texts of the old Turkic runic letters, the purpose they are used for, and their sounds and meanings in Kazakh Turkic in this historical process.

Keywords: Military terms, Political terms, Runic texts, Kazakh Turkic.

¹ Bu makale Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Türk Runik Harfli Metinlerde Siyasî Terimler" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden geliştirilerek hazırlanmıştır.

² Türklük Bilimi Uzmanı, saffetalp@gmail.com.

Giriş

Eski Türk Runik harfli yazıtlar, Çuvaş ve Yakut Türkçesi dışında bütün Türk lehçelerinin dayandırıldığı en eski dil abideleridir. Çeşitli Türk halkları ve boy birlikleri bir arada Oğuz, Uygur, Kırgız, Kıpçak ve başkaları Runik abidelerinin dilini ortak yazı dili olarak kullanmışlardır. Runik harfli yazıtlara baktığımız zaman *Kıpçak* sözcüğü ilk kez 759-760 yılları arasında II. Uygur Kağanı olan *Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan* adına dikilmiş olan *Şine-Usu Yazıtı*'nda şu şekilde geçmektedir: *Türk Kıpçak elig yıl olurmuş*³. Bu ifade 682-745 yılları arasında hüküm sürmüş olan II. Türk Kağanlığı dönemini işaret etmektedir (Ercilasun, 2016: 355). Kıpçak Türkleri boylar halinde varlıklarını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Kazak Türkçesi; Karakalpak ve Nogay Türkçesi ile birlikte Türk lehçelerinin Batı Hun kolunun Kıpçak-Nogay alt grubunda yer almaktadır (Baskakov, 2006: 151-158). Öte yandan bu lehçe, *Kıpçak* grubu içerisinde konuşurları bakımından çok geniş coğrafyaya yayılmış olmaları göz önünde bulundurularak *Kuzey-Batı Türk lehçeleri* grubu içerisinde değerlendirilmektedir (Doğan, 2015: 13). Bu lehçenin yazı dili günümüzde Kazakistan'daki Kuzeybatı ağzı temel alınarak oluşturmuştur (Doğan, 2007: 165).

1. Amaç - Yöntem

Araştırmada, söz konusu Eski Türk Runik harfli metinlerde yer alan askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin Kuzey-Batı Türk lehçeleri grubunda bulunan Kazak Türkçesindeki *ses* ve *anlam olayları* bakımından irdelenerek izleri sürülmüştür. Araştırma sürecinde eski Türk Runik metinlerde geçen devlet yönetimi ile ilgili terimler; *askerî terimler*, *siyasî terimler* ve *unvan niteleyiciler* olmak üzere üç sınıfa ayrılmış ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Terimler *köken*, *ses*, *yapı* ve *anlam olayları* bakımından değerlendirilmiş olup Kazak Türkçesindeki varlıkları gözler önüne serilmektedir. Araştırma art zamanlı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Yeri geldikçe elde edilen veriler ışığında askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin Kazak Türkçesindeki yerini belirlemek açısından yorumlara yer verilmiştir.

2. Araştırmanın Sınırları

Bu araştırma *Eski Türk Runik metinleri*'ndeki askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerle sınırlı olup günümüz Kazak Türkçesindeki varlıklarına yer verilmiştir. Eski Türk Runik metinleri; *II. Köktürk* ve *Ötüken Uygur Kağanlığı* dönemi ve tarihlendirmesi netleştirilemeyen

³ Türk Kıpçak elli yıl yönetmiş (oturmuş).

Yenisey yazıtları bu araştırmanın sınırları içerisindedir. Bunun yanında Türkistan, Moğolistan ve Altay bölgesinde irili ufaklı birçok Runik harfli metnin incelenmesi de bu araştırmaya dâhildir.

3. Kazak Türkçesindeki Ses Olayları

Eski Türkçedeki kelimelerin izlerini sürebilmek için Eski Türkçeden Kazak Türkçesine ses değişmelerinin belirlenmesi, çalışmanın anlaşılabilmesinde büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu bölümde Eski Türk Runik harfli metinlerden yola çıkarak Kazak Türkçesindeki bazı ünsüz değişmelerine yer verilecektir. Burada çağdaş Kazak yazı dili temel alınmıştır. Ancak gerektiğinde Doğu Türkistan'daki Kazak ağızlarına da göndermeler yapılacaktır.

a) ET /ç/ > KT /ş/

iç > iş, aç- > aş-.

b) ET /ş/ > KT /s/

baş > bas, kişi > kişi.

c) ET /y-/ > KT /j-/

yüz > jüz, yaz > jaz, yaz- > jaz-.

d) ET /-ğ-/ , /-ğ/ > KT /-w-/ , /-w/

tug > tuw, sag > saw.

e) ET /-ğ-, -g-/ , /-ğ-, -g/ > KT /Ø/

sarıg > sarı, ulug > ulı.

f) ET /-AgX/ > KT /Aw/

yagı > jaw, küdegü > küyew.

4. İnceleme

I. Askeri Terimler

alp “cesur, kahraman, zor”

Alp sözcüğü “kahraman, cesaretli, cesur, büyük, zor ve mükemmel” anlamlarına gelmektedir. (ESTY I, 1974: 139). Gabain, *alp* sözcüğünün anlamını “cesur, kahraman, müşkül ve enerjik” olarak ifade etmektedir (Gabain, 1988: 260). Aydın, *alp* sözcüğünün özgün anlamını “alp,

kahraman ve yiğit” diğer anlamını ise “güç ve zor” olarak ifade etmektedir (Aydın, 2012: 151). Şirin, *alp* sözcüğü için “zor, çetin; yiğit, kahraman; babayiğit” olduğunu ifade etmiştir. Türk dili tarihinde anlamı değişmeden günümüze kadar geldiğini leksikolojik kullanımının daralarak özel olarak adlaştığını söylemiştir (Şirin, 2015: 101).

Kazak Türkçesinde *alip* sözcüğü “yiğit, kahraman (KTTTS, 2003: 43) büyük, kocaman ve belli bir konuda uzmanlık sahibi kişi veya bilge kişi” anlamlarına gelmektedir (KTTTSa, 2008: 44). Kazak Türkçesinde de diğer Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi kelime sonunda çift ünsüzlerin arasına çok defa bir ünlü türetilir. Dolayısıyla *alp* > *alip* olmuştur.

alpagut ~ alpagu “kahramanlar” (alp+agu+t)

Clauson, *alpagut* sözcüğü için *alp* ‘savaşçı’ adına önce eylem türeten {-a} ekinin getirilmesiyle *alpa-* eylem gövdesine eylemden ad bildiren adlar türetmede kullanılan +*gut* ekiyle türemiş bir sözcük olduğunu söylemiştir. Araştırmacıların birçoğunun *alpagut* sözcüğünü *alban* ‘kişi başına verilen vergi’ ile yanlış bir biçimde ilişkilendirilmiştir. Moğolcaya *alpagut* biçiminde geçmiş olup daha sonra Kuzeydoğu Türk lehçeleri bu sözcüğü Moğolcadan tekrar ödünçlenmiştir (Clauson, 1972: 128). Erdal *alpagut* sözcüğünü *alp* “kahraman, savaşçı” +*agu+t* şeklinde yapmıştır. Sonda bulunan {+t} ekini çokluk eki olduğunu söylemiştir (Erdal, 1991: 81). Aydın, sözcüğün anlamını “kahramanlar” olarak ifade etmiştir (Aydın, 2012: 152). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *alpagut* sözcüğünün anlamını “cesur savaşçı” ve “kahraman” olarak ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 74).

Kazak Türkçesinde *alpavit* sözcüğü “çok büyük yiğit, kahraman ve büyük toprak sahibi” anlamında kullanılmaktadır (KTS, 1984: 15).

atlıg “süvari, atlı birlik” (at+lıg)

Clauson, *atlıg* sözcüğünü “süvari” ve “atlı birlik” olarak anlamlandırmıştır (Clauson, 1972: 55). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *atlıg* sözcüğünün anlamını “atlı” olarak vermiştir: *atlıg er* “atlı asker” ifade eder (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 48). Tekin bu sözcüğün kökünü *at* olarak almakta ve “sahip olan” anlamında sıfatlar türeten {+llg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82).

Kazak Türkçesinde *attı* sözcüğü “atı olan, atı güzel kullanan kimse” anlamlarına gelmektedir (KETS II, 2011: 129). Kazak Türkçesinde ünsüz uyumu konusunda /l/ ile başlayan eklerde bu ses ünlülerden sonra /l/, ötümlü ünlülerden sonra /d/ ve ötümsüz ünlülerden sonra /t/ şeklinde kullanılır. Öte yandan diğer Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi bu lehçede de iki ve çok heceli

kelimelerin sonundaki /g/ ünsüzü düşme eğilimi gösterir. Bu iki özellikten dolayı *at+lıg* > *attu* olur.

baş “lider”

Clauson, *baş* sözcüğünün ilk anlamının anatomik olarak “kafa” demek olan sözcük, daha ilk dönemlerden itibaren askeri bir anlama gelen “ordunun başı veya ordunun lideri” anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (Clauson, 1972: 375-76). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *baş* sözcüğü için “insan başı; genel olarak baş (hayvan, bitki, eşya ve dağ)” anlamlarına geldiğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 576). Şirin ise *baş* sözcüğünün “bir kavim, boy, topluluk veya ordunun lideri” anlamına geldiğini vermiştir (Şirin, 2016: 358). *Baş* sözcüğünün özgün anlamının “kafa” olması ve giderek anlam değişimine uğraması “ordunun başı veya ordunun lideri” anlamlarını kazanması metaforlaştığını göstermektedir.

Baş kelimesi Kazak Türkçesinde *bas* şeklinde ve “başkan ve idareci” anlamında kullanılmaktadır (Şuataman, 2008: 344). Siyasi anlamının dışında insan veya canlı içinde baş kullanılır. Bununla birlikte hayvan sayısı için; bir bas, iki bas - bir koyun, iki koyun gibi (KTTS a, 2008:110).

baş; başlıg “lider” (< baş+lıg)

Aydın *başlıg* sözcüğünün ilk anlamı “mağrur” olmasına karşın ikinci anlamı “lider” olarak verilmiştir (Aydın, 2012: 155). Tekin bu sözcüğün kökünü *baş* olarak almakta ve “sahip olan” anlamında sıfatlar türeten {+IIg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82). *Başlıg* sözcüğünün özgün anlamı ‘mağrur’ olmasına karşın sözcük zamanla ‘lider’ anlamını kazanarak metaforlaşmıştır.

Kazak Türkçesinde *bastık* sözcüğü “öncü, bir araya getiren, lider ve komutan” anlamlarında kullanılmaktadır (KETS II, 2011: 75). Kazak Türkçesinin yer aldığı Kıpçak grubunun temel özelliklerinden olan çok heceli kelimelerin sonundaki /-g/ seslerinin düşmesi dikkate alındığında kelimenin *başlıg* > *bastık* biçiminde kullanılmasının bu lehçe için bir arkaizm olduğu söylenebilir. Eğer bu söyleyiş Çağatay Türkçesinin etkiyle varlığı koruyan bir biçim değilse, normalde kelimenin daha önce geçen *atlıg* > *attu* örneğinde olduğu gibi *bastık* > *bastı* olması beklenirdi.

baş; on başı “onbaşı” (<on baş+ı)

Şirin, *on başı* sözcüğünün anlamını “on kişilik askerî birliğin başı” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 359).

Kazak Türkçesinde *onbası veya onbasılık* sözcüğü “on askerın başı” anlamındadır (KETS XI, 2011: 682).

baş; yüz başı “yüz kişiden oluşan askerî birliğin başı” (<yüz baş+ı)

Şirin, *yüz başı* sözcüğünün anlamının “yüz kişilik askerî birliğin başı” olduğunu ifade etmiştir (Şirin, 2016: 359). Aydın ise sözcüğün anlamını “yüzbaşı” olarak ifade etmiştir (Aydın, 2011: 53).

Kazak Türkçesinde *jüzbası* (< *yüz baş+ı*) veya *jüzbasşı* (< *yüz baş+çı*) sözcüğü “her yüz askerın başında duran komutan” anlamına gelmektedir (KETS VII, 2011: 604).

bıña başı “bin başı”

Şirin, *bıña başı* sözcüğünün anlamını “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” olarak vermektedir (Şirin, 2016: 358).

Kazak Türkçesinde *mingbası* (< *ming baş+ı*) veya *mingbegi* (*esk.*) (< *ming beg+i*) kelimesi “ordudaki bin askerın başındaki komutan” anlamına gelmektedir. Yerbolus, ordunun başına geçince askeri birlikleri sistemli bir şekilde onbaş, yüzbaş ve binbaş olarak belirledi (KETS XI, 2011: 412).

çerig “asker”

Clauson, *çerig* sözcüğünün anlamını “savaş sırasına göre hazırlanmış birlikler” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 428). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *çerig* sözcüğü için “savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş” anlamlarına geldiği ifade etmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 619). Şirin ise *çerig* sözcüğünün anlamı “asker” olarak vermektedir (Şirin, 2016: 416).

Kazak Türkçesinde bu kelime iki biçimde yaşamaktadır. İlki *şeruw* “silahlı ağır asker, yürüyüş taburu” anlamlarına gelmektedir (KETS XV, 2011: 344). İkincisi Çağatay edebî dilinin etkisiyle Kazak Türkçesinin ses değişimleri dikkate alındığında arkaik denebilecek *şerik* sözcüğü “kahraman, asker ve savaşçı” kelimesidir (KETS XV, 2011: 346).

er “asker”

Clauson, *er* sözcüğünün anlamını “adam, erkek ve koca” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 129). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *er* sözcüğünün anlamını “adam” olarak ifade eder

(Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 640). Şirin, *er* sözcüğünün anlamını “asker” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 417).

Kazak Türkçesinde *er* sözcüğü “kahraman, cesur, yiğit ve sorumluk alabilen kişi” anlamlarına gelmektedir (KETS V, 2011: 328-330). Bunun yanında *erkek* ve *oğlan* anlamları da bulunmaktadır (KTTS a, 2008: 229).

er; eren “askerler” (<er+en)

Eren sözcüğü “erkek, kahraman, asılzade, genç adam, tüccar ve koca” anlamlarına gelmektedir (ESTY, 1974: 291). Gabain, *eren* sözcüğünün anlamını “er, erkek ve yiğit” olarak ifade eder. *Er* ad köküne {+An} addan ad türeten sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme (nadiren; yahut eski çokluk) ek şeklinde izah etmektedir (Gabain, 1988: 44). Clauson, *eren* sözcüğünün *er*’in çokluk hali olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 192). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *eren* sözcüğü ise *er* ‘adam’ ad kökünün çoğul hali olup “adamlar; kahramanlar ve yiğitler” anlamlarına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 642).

Kazak Türkçesinde *eren* sözcüğü “ön sırada savaşan asker” anlamlarına gelmektedir (KETS-V, 2011: 340).

tugçı “sancaktar, bayrak taşıyıcı, kağanlık davulunu çalan kişi” (<tug+çı)

Eski Türkçede *tuğ* sözcüğü iki farklı anlama gelmekteydi; bunlardan ilki sancak, bir diğeri ise davul anlamına gelmektedir. *Tugçı* sözcüğünün kökeni *tug* ‘at kuyruğu bağlanmış, ucuna altın yıldızlı top geçirilmiş mızrak ve davul’ ad köküdür. Tekin, {+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermiştir (Tekin, 2016: 80). Şirin, *tugçı* sözcüğünün “kağanlık davulunu çalan görevli, köşçü; sancak taşıyıcısı ve bayraktar” anlamlarında söylemektedir (Şirin, 2016: 380). Eski Türklerde *tuğculuğun* ve *boruculuğun* üst düzeyde görevler olduğuna, bu görevleri (belki başka yüksek unvanlılarla birlikte) *çor* unvanın taşıyanların icra etmekteydi (Şirin, 2010: 63). Eski Türklerde savaş zamanı *Tabarı*’nin naklettiğine göre, savaş işareti olarak, en yaşlı ve mertebeli Türk beylerinden üçü ata biner ve *tug*’a vururlardı (Esin, 1978: 105). *Tuğlar* eski Türklerde kutsal sayılan *Yak* adındaki (Tibet öküzü olarak da bilinen) hayvanın kuyruğundan yapılırken daha sonra at kuyruğundan yapılmaya başlanmıştır (OTDTS III, 1993: 522). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *tūg* sözcüğünü “sancak, hükümdarın önünde vurulan kös ve davul” anlamına geldiğini söylemiştir. Bundan *tokuz tūglug xan* denir; *dokuz tuğu* olan hükümdar ve hakan” demektir. “Vilayet ve rütbe artsa bile dokuzdan fazla olamayacağını söylemiştir; çünkü *dokuz tuğ* ile kendilerini uğurlu kabul ederler. Hükümdarın bu *dokuz tuğu*, uğurlu saydıkları için turunç

renginde ipekli ve ipekten yapıldığını” eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 400). Altay halklarında *dokuz tuğ* kağanlık sembolü olarak kullanılmakla birlikte *dokuz tuğa* kutsallık atfedilmiştir.

Kazak Türkçesinde *tuw* kelimesi “sancak ve bayrak” anlamına gelmektedir (KETS XV, 2011: 384). *Tuwşi* ise “1) askeri sancağı tutan kişi, 2) savaş habercisi” olarak varlığını sürdürmektedir (KETS XIV, 2011: 413).

uruş “savaş, savaşçı” (<ur-u-ş)

Gabain, *uruş* sözcüğünün kökünü *ur-* ‘vurmak’ eylem kökünden almıştır. Eylemden ad yapan {-ş} ekinin gelmesiyle oluştuğunu söylemiştir (Gabain, 1988: 55). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *uruş-ūruş* sözcüğünü “dövüş ve savaş” anlamlarına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 29). Şirin, *uruş* sözcüğünün özgün anlamının “savaş” olduğu ancak “bir unvan” olarak kullanıldığını da ifade eder (Şirin, 2016: 374).

Kazak Türkçesinde *urıs* “savaş, harp, muharebe ve kavga” anlamlarında yaşamaktadır (KTTTS, 2003: 587).

yagı “düşman”

Clauson, *yagı* sözcüğünü “düşman; düşmanca” anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 898). *Yagı* sözcüğü “düşman, yabancı ve hasım” anlamlarına gelmektedir (ESTY IV, 1975: 56). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *yagı* sözcüğünü “düşman” anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 357).

Kazak Türkçesinde *jaw* sözcüğü “istilacı, düşman ve hasım” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 168).

yagı; yagıçı “savaşçı” (yagı+çı)

Clauson, *yagıçı* sözcüğünü “düşmana karşı duran kişi; kavgacı veya benzeri” olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 899). Aydın, *yagıçı* sözünün anlamını “savaşçı” olarak vermektedir (Aydın, 2012: 187). Sözcüğün kökü *yagı* ‘savaş’ olarak almaktayız. Tekin, {+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermiştir (Tekin, 2016: 80).

Kelime Kazak Türkçesinde *jawşı* şeklinde ve “savaştan haber getiren kişi, düşmandan öğ almak için giden kişi ve elçi” anlamında yaşamaktadır (KETS VI, 2011: 216). Eski Türkçedeki *yagı* kelimesi bunun dışında *jawjandı* “cesur, kahraman ve savaşçı” kelimesinde de yaşamaktadır (KTTTS, 2003: 168).

yolagçı “öncü birlik” (<yol-ug+çı)

Aydın, *yolagçı* sözcüğünü “öncü birlik” olarak anlamlandırmaktadır (Aydın, 2012: 190). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *yorigçı* sözcüğün Oğuzca “kayınlar (hısımlar) arasında mektupla gidip gelen elçi” anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 372). Sözcüğün *yol-* ‘yol’ eylem köküne sırasıyla eylemle ad türeten {Xg} ekinin üzerine addan ad türeten meslek grubu adlar türeten {+çı} ekinin gelmesiyle oluşur.

Kazak Türkçesinde *jolawşı* “yolcu” anlamında varlığını sürdürmektedir (KTTTS, 2003: 180).

II. Siyasî Terimler

II. I. Sözcük Hâlindeki Siyasî Terimler

beg “boy lideri, asılzade, prens, memur”

Clauson, *beg* sözcüğünün anlamının “bir kabilenin veya klanın başkanı veya başı” olduğunu söylemiştir. Bazı fonetik değişikliklere (b- / p-; -e-/ -é-; -g / -y) ve sosyal yapıdaki değişikliklere paralel olarak anlam değişimleriyle birlikte günümüze kadar gelmiştir. Kıpçaklarda *Beg* ya da *Bi* sözcüğü “Prens” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 322-323). *Bey* sözcüğü “lider, asılzade, efendi, müdür, prens, zengin, başlık ve nüfuzlu” anlamlarına gelmektedir. Fonetik olarak *beg* sözcüğü *beg>bey*, *biğ>biy* veya *beğ>biğ*; *biy>bi>bi* şeklindedir. Bu sözcüklerin en eski şekilleri *beg*, *bek* (<*beg*) ve *beğ* olarak görülmektedir (ESTY, 1974: 97-99). Kafesoğlu *beg* unvanını görevlerini izah ederken; “boyun başındaki ve boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli *bey* (bäg, beğ, bî) bulunduğunu” söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 221). Donuk’a göre *beg* unvanını “eski Türk devlet teşkilâtında *beg*, boyların başında bulunan reislerin aldıkları bir unvanlar” olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 6). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de bu sözcüğün anlamını “emir” ve “koca” olarak vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 411).

Eski Türkçedeki *beg* kelimesi günümüz lehçelerinde *beg* yanında *bek* ve *biy* biçimlerinde de görülmektedir. Kazak Türkçesinde de kelimenin hem *bek* hem de *biy* biçimleri bulunmaktadır.

Kelimenin *bek* biçimi için sözlükte “eski Türk devletlerinde devletin başındaki ve halk başındaki otoritesi yüksek bir unvan, yönetici kesimin vekili, askeri unvan ve sert” açıklaması bulunmaktadır (KETS III, 2011: 221). Kazak Türkçesindeki *biy* biçiminin ise sözlükte ilk anlamı “yargıç ve mahkeme”; ikinci anlamı “danışman, vezir, elçi ve ara bulucu” olarak verilmiştir. “Ablay Han döneminde devletin parçalanmaması ve ilerlemesi için çalışan ve

Çongar ordularına karşı savaşan ordunun başındaki *Kazbek Biy* (vezir)'dir" (KETS III, 2011: 333).

beg; begeç “küçük bey” (<beg+eç)

Clauson, *begeç* sözcüğünün ilk anlamını “küçük bey” olarak vermektedir. Zamanla değişikliklere uğradığını ve “kadının kocası” gibi anlamlara geldiğini vermiştir (Clauson, 1972: 325). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *begeç* sözcüğünü izah ederken, kelimenin yumuşak /k/ ile (g ile) söylenirse “küçük bey” anlamında kullanıldığını ifade eder. “Beg”in küçültme şeklidir; küçüğe gösterilen sevgi için kullanılmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 153). Şirin, *begeç* sözcüğünün anlamının “askerî yetkileri *begden* daha az olan bey” olduğunu söylemiştir (Şirin, 2016: 362). Tekin ise *beg* ad köküne {+(X)ç} addan ad türeten ekin gelmesiyle oluştuğunu göstermiştir (Tekin, 2016: 79).

Söz konusu kelime, Kazak Türkçesinde *bikeş* “evlenmemiş kıza verilen sıfat, saygınlığını ve kibarlığını göstermek için hitap etme ve yıldız” şeklinde kullanılmaktadır (KETS III, 2011: 345). Sözlükte “1. Beyin esk. (beyin) kızına böyle hitap edilir. Beyin eşine ve kızına verilen addır.” notları düşülmüştür (KTTS, 2014: 114).

bod “boy, kavim”

Doerfer, sözcüğün anlamının “kabile” olarak verse bile Türk sosyal yapısında *boy* sözcüğü, Araplardaki “kabile”den farklılıkları olduğunu söylemiştir. Yine de *bod* sözcüğüne yakın anlama gelen “oymak” (aslı aymak) teriminin de Moğolca olduğunu söylemiştir (Doerfer I, 1965-1975: 182-186). *Bod* sözcüğü “kabile, millet, güç birlik ve bir kabilenin insanları” anlamlarına gelmektedir (ESTY II, 1974: 177). Clauson, *bod* sözcüğü “boy, bir adamın büyüklüğü” anlamlarına; fakat en erken dönemden itibaren de açıkça ‘bir klan’ anlamına gelir. *Bod*'un altında yatan anlam belki de bir soyun büyüklüğü olarak “soy” olarak verilebilir (Clauson, 1972: 296). Kafesoğlu ise *bod-boy kelimesinin* “kabile” anlamına geldiğini söylemiştir. “Ailelerin veya urugların birleşmesiyle boylar ve boyların oluştuğunu yapıya; siyâsî mahiyette birlik” adı olduğunu söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 219-221). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *boy* sözcüğü için Oğuzcada “cemaat (insanlar), kavim, kabile ve aşiret” olduğunu ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 596).

Kazak Türkçesinde *boy* sözcüğü anlamı “devlete ve aileye ait olan toprak parçası” olarak verilmiştir (KETS III, 2011: 415).

buyruk “üst düzey memur” (<buyur-u-k)

Clauson, *buyruk* sözcüğünü “buyur-” kökünden gelmekte olup “emir almış” anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 387). Donuk, *buyruk* sözcüğü için “hükümet üyesi yani bakan” anlamına geldiğini ve “tâbi toplulukların idarî-askerî işlerinin tanzimi için merkezce tayin edilen yüksek bir memur” anlamına geldiğini vermiştir (Donuk, 1988: 12). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *buyruk* sözcüğünü “devlet büyüklerini derecelerine göre hakanın yanında oturtan adamın adı” olarak ifade eder ve diğer bir anlamı için de da “aslı *buyruk*'tur; anlamı ‘emir’dir (emr); çünkü o, onlara bu iş için emir vermiştir” ifadesini kullanır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 162). Şirin ise “askerî veya sivil görevleri yerine getirmekle yükümlü, *kagan* emri altında çalışan memur” anlamlarına geldiği ifade etmektedir (Şirin, 2016: 362). Tekin, buyur- eylem köküne {-(U)k} eylem sonucu adlar türeten ek olduğunu belirtmektedir (Tekin, 2016: 88).

Sözlükte *buyruk* kelimesi “devlet yöneticileri tarafından alt tabakadaki memurlara verilen resmi emir, devletin yayınladığı resmi haber ve Eski Türklerde hükümetin başındaki yöneticilerin özel olarak verdiği gizli emirleri uygulayan kişi” olarak açıklanmaktadır (KETS III, 2011: 657-658).

çor

Clauson, *çor* sözcüğünü “*kagan*’dan daha az ve bir *beg*’den daha fazlası, belki de küçük bir konfederasyonun başkanı” olarak tanımlamıştır (Clauson, 1972: 427). Donuk, “Eski Türk devlet teşkilatında bir unvan olduğu Orhun kitabelerinde çeşitli yerlerde geçtiğini” söylemiştir (Donuk, 1988: 13). Şirin, *çor* sözcüğü için “*kagandan* aşağı, *begden* yukarı derece bir unvan” olarak anlamı olduğunu ifade eder (Şirin, 2016: 363). *Teginlerin* üstlendikleri göreve göre aldıkları yüksek bir makam adı olarak da düşünülebilir.

Kazak Türkçesinde doğrudan *çor* veya *şor* kelimesi bulunmaz; ancak kelimeyle ilgili olabilecek “aristokratlar, yönetici kesimdeki *beklere* verilen unvan ve danışman” anlamında kullanılan *şora* bulunmaktadır (KETS XV, 2011: 402-3).

el “birleşik devlet”

Clauson, *el* sözcüğü için “asıl anlamı politik birlik; örgütlenmiş ve yönetilen birim” olarak ifade etmektedir (Clauson, 1972: 121). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *il* sözcüğü “eyalet; beyin yönetimindeki bölge” anlamının yanı sıra “barış; iki hakan arasındaki barış” anlamına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 23). Ergin, *el* sözcüğünün anlamını “memleket,

ülke, vatan, devlet düzeni” olarak ifade etmiştir (Ergin, 1970: 98). Buran, *el* terimi için “müstakil topluluk, halk, devlet ve imparatorluk” olduğunu söylemiştir (Buran, 2015: 149).

Kazak Türkçesinde *el* sözcüğü “halk, yurt, toplum ve memleket” anlamında varlığını sürdürmektedir (KETS V, 2011:205).

ellig “devletli; boy, bodun” (<el+lig)

Clauson, *ellig* sözcüğünü başlangıçta “devlet sahibi olmak” anlamına geldiği daha sonra kısa bir süre içinde bu sözcüğü “kral” anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 141). Gabain, *ellig* sözcüğü için “hükümdar” olarak anlamını vermiştir (Gabain, 1988: 44). Yıldırım, *ilig* (*ilek*) sözcüğünün “Juan Juan’lar tarafından kullanıldığını ve kaynaklarda iki yerde geçmekte olduğunu” söylemiştir (Yıldırım, 2015: 84). Kök Türkler tâbi oldukları Juan-Juan’lara kazandıkları zafer sonucunda I. Kök Türk Kağanlığını kurdular: ‘Büyük *YabguT’u-wu*’nun Bumın kagan, *I-li k’o-han* (İlig kağan ‘illi, devletli kağan’) unvanını almıştır (Golden, 2006: 133). Kök Türk Kağanlarının bu unvanı benimsemesi devletli ve bağımsız oldukları göstermektedir.

Kelime, Kazak Türkçesindeki ses değişimleri sonucunda *ellig* > *eldi* şeklinde ve “halkı olan, devlet sahibi ve toprak” anlamlarında yaşamaktadır (KETS V, 2011:225).

elçi “elçi” (<el+çi)

Clauson, *elçi* sözcüğü modern anlamda “büyükelçi; yabancı ülkelerdeki hükümetin temsilcisi” olduğu fakat ilk yazılı metinlerde örneğinin olmadığını ifade eder. Eski Uygur Sivil sözleşmelerinde özel ad olarak geçmekte olduğu söylemiştir (Clauson, 1972: 129). Fakat sözcük Yenisey yazıtlarında tanıklanmıştır. Şirin, *elçi* sözcüğünün anlamını “Diplomatik elçi” olarak ifade eder (Şirin, 2016: 381) Tekin, *elçi* sözcüğünün *el* ‘devlet’ ad köküne {+ÇI} addan ad türeten meslek mensubu ya da işi sürekli yapan anlamında ekle türediğini söylemiştir (Tekin, 2016: 80).

Elçi kelimesi Kazak Türkçesinde *elşi* şeklinde ve “diplomat, bir ülkenin başka bir ülkeye gönderdiği vekil” anlamlarında halen kullanılmaktadır (KETS V, 2011: 247).

erkin “batı Kök Türklerin Sağ kanadını oluşturan her bir boyun lideri” (<erk+in)

Şirin *erkin* sözcüğü için “On Okların batı kanadını oluşturan Nu-shih-pi-lerin her bir okunun başındaki yönetici” olduğunu söylemiştir (Şirin, 2016: 364). Kafesoğlu, *On-Okklar* için “büyük ihtimal ‘Tarduş’ diye de adlandırılan Töles grup olduğunu, Altaylardan Seyhun (Sır-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görüldüğünü ve Çu ırmağı- Isık göle göre, 5’i doğuda

To-lu (sol kanad), 5'i batıda Nu-şi-pi (sağ kanad) adı ile 10 kabileden kurulu olup "Batı Kök Türkleri" diye de anıldığını" söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 94). *Erkin* sözcüğünün kökünü *erk* 'güç ve kuvvet' ad kökü olarak alırız. Tekin, {+An} eki için addan ad türeten bir ek olduğunu söylemiştir (Tekin, 2016: 79). Yıldırım, *erkin* sözcüğünün "Juan-juan devlet teşkilatı içerisinde birkaç yerde geçtiğini ve Tabgaçlara (517) vergi sunmak üzere gönderilen Wei-pi-chiang adlı kişinin unvanı" olduğunu söylemiştir. Bu dayanarak erkin sözcüğünün elçilikle ilgili bir mahiyeti olduğunu düşünmektedir (Yıldırım, 2015: 80-81).

Kazak Türkçesinde *erkin* sözcüğü "kendi kaderine kendisi karar veren, bağımsız" anlamına gelmektedir (KETS V, 2011: 350).

iç

Clauson, *iç* "iç veya bir şeyin içi" anlamına geldiğini başlangıçta somut anlamlarda kullanıldığını söylemiştir. *İç* sözcüğü başlangıçta "insan vücudunun içi" sözcüğünü olarak kullanılırken zaman içerisinde soyut anlamlar kazanmıştır (Clauson, 1972: 17). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *iç* sözcüğünü "her şeyin içi" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 16). Şirin ise bu sözcüğün anlamını "has, hassa, kağana bağlı; siyasi merkez" olarak vermiştir (Şirin, 2016: 412).

Kelime Kazak Türkçesinde *iş* "iç tarafı veya ortası" biçiminde kullanılmaktadır. Bu lehçede söz konusu kelimenin siyasi terimlerde *işki* şeklinde kullanıldığı görülmektedir; *işki* ise "merkezi teşkilat, merkez ve görev noktası" gibi anlamlara gelmektedir: *işki kızmet* 'iç görev' "askerî görevlilerin askeri birliklerdeki gündelik görevleri", *işki kuwat* 'iç kuvvet' "insan dokusunun ve organlarının birbiriyle bağlantısının görünüşü", *işki asker* 'iç birlik' "yasaları korumayı, özel olarak devlete ait objeleri korumayı ve askerî görevleri yerine getirmeyi amaçlayan birlikler" KETS XV, 2011: 737-746). Günümüzde Kazakistan İçişleri Bakanlığı için *Ішкі Істер Министрі* (İşki İster Ministri) terimi kullanılmaktadır.

kagan "hakan, kağan, han, hükümdar"

Clauson, *kagan* sözcüğünü "Türk kavminin seçilmiş bağımsız lideri" anlamında köklerinin çok eskiye dayanan bir unvan olduğunu belirtir. *Kagan* ve *kan* unvanları arasındaki ilişki konusunda çekimser davransa da esasında "büyüklük ve küçüklük" farkının olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 630). Donuk, *kagan* sözcüğü için "Köl Tegin ve Bilge Kagan kitabelerinde Türk hükümdarı için yalnız *kagan*" unvanı kullanılmıştır. Ancak "Tonyukuk kitabesinde de aynı durum görülmekte ve sadece Kırgız hükümdarı için *kan*" unvanı geçmektedir (Donuk, 1988: 24). Yıldırım, *kagan* sözcüğün "Juan-juan hükümdarlarının da bu

unvanı taşıdığını” söylemiştir. Bu unvanın ismin sonuna eklenen bir terim olmadığını ve iktidara geldikten sonra alınan unvan olduğunu söylemiştir. *Kagan* unvanı “Asya Hunlarında M.Ö. I. yüzyılda *hu-yü* (wak-wa) şeklinde kullanılan unvan miladi III. yüzyılda Kafkasya Hunlarında, Ak-Hunlarda, Tabgaçlarda ve sonraki hemen tüm Türk devletlerinde ve topluluklarında kullanılmış” olduğunu söylemiştir (Yıldırım, 2015: 78-79). Yenisey Yazıtları’nda *kagan* sözcüğü hiç kullanılmamıştır. Zira Yenisey yazıtlarında *kagan* terimi yerine *kan* sözcüğü kullanılmaktadır. Bunun nedeni yazıtları yazanların *kaganlık* sahibi olmaması ve birleşik boy yöneticileri için ise *kan* sözcüğünün yeterli olmasıdır.

Kazak Türkçesinde *kagan* sözcüğü için sözlükte “Eski Türk devletlerinde ve tayfalarında birleşik devlet başkanı” açıklaması yapılmıştır (KETS 8, 2011: 700). Günümüz Kazak Türkçesinde *kagan* yerine Farsçadan geçen *patşa* (< *pâdşâh*) bu sözcüğün yerini almıştır.

kan “hakan, han, hükümdar”

Donuk, *kan* sözcüğü için “bazı araştırmacılar tarafından Kore dilindeki *kwan* ve Çince *kuan* kelimeleri ile ilişkilendirmek suretiyle yabancı menşeye bağlanmak istenmiş ise de unvanın Türkçe olduğuna dair deliller öne sürülmüştür. Mesela Uygur lehçesinde mevcut *tänrikän* sözünün son hecesi Türkçe *qan* unvanından başka bir şey” olmadığını söylemiştir (Donuk, 1988: 27-28). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *xân* sözcüğünü “Afrasyab’ın oğullarına *han* denir, Afrasyab’ın kendisi ise hakan’dır” demiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 412). Yıldırım, *kan* sözcüğünün “Juan-juan’larda da kullanıldığını ve iki yerde rastlandığını” söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah eder: “V.yüzyılın başlarında Juan-juan idareci sülâlesinin ileri gelenlerinden biri olarak iktidar mücadelesi veren *He-to-han*’ında biri zikredilmektedir. Bu verilere göre Juan-juan soylusunun adının *He-to Han* olarak telaffuz edilmesi mümkün olduğunu ve bu unvanların *kagan* yerine kullanılmıştır” (Yıldırım, 2015: 79-80).

Kazak Türkçesinde *xan* sözcüğü “devletteki en büyük (rütbeli) kişi, lider ve yönetici insanlar” anlamında bulunmaktadır (KETS XV, 2011: 153).

katun “kaganın annesi, kagandan sonraki büyük unvan”.

Clauson, *katun* sözcüğünü “Soğdca kökenli olduğunu ve Soğdca *χwt’y* “kral, hükümdar”, *χwt’yn* (*χwt’ēn*) sözcüğünün ise “kralın veya hükümdarın eşi” anlamlarına geldiğini sözcükteki /u/ ünlüsünü uzun olarak okunması” gerektiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 602). Donuk, *katun* sözcüğünü için “Türk devletlerinde bilhassa 6. asırdan itibaren *Khagan* unvanı ile birlikte başlayıp yaygın bir şekilde zamanımıza kadar geldiğini” söylemiştir (Donuk, 1988:

29). Kafesoğlu, “Türk devletlerinde *hâtunlar* söz (Hâatunluk hukuku) sahibi” olduklarını söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah eder: “Aralarında devlet siyasetine yön verenler, devlet reisliği yapanlar ve nâip olarak devleti idare edenler olduğunu 585 ve 726 yılları arasında Çin elçilerinin kabulünde Kök-Türkler *hâtunları* hazır bulduklarını ve ayrı sarayları ve buyrukları bulunan hâtunlar umûmiyetle devlet meclislerine katılırlar, bazen elçileri ayrıca kabul edelerdi” (Kafesoğlu, 2014: 259). Gömeç *katun* sözcüğü için “kağanlar gibi töre ile *katunluk* tahtına oturan, *katunların* tahta çıkışları da tıpkı kağanlar gibi bir merasimle” yapıldığını söylemiştir (Gömeç, 1997: 89). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *kātun* sözcüğü Afrâsyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı olduğunu söylemiştir; *Xān īši bolsa kātun īši kalır* “Hakanın işi olduğu zaman hatunun işi bırakılır” atasözüyle örneklendirmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 177). Yıldırım, *hatun* sözcüğünün “Juan-juan hükümdarlarının eşlerine verilen bir ad olduğunu ve Türklerdeki aksine devlet idaresinde herhangi bir *hatun* unvanının görülmediğini” söylemiştir (Yıldırım, 2015: 80).

Kazak Türkçesinde *qatın* sözcüğü “zevce, eş ve kadın” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 302). Bunun yanında sözlükte kelime için “Esk. Kağanın eşi. Türk halklarında eskiden kağan eşine *katun* denmektedir.” açıklaması da yapılmıştır (KTTS, 2014:349)

kara “kalabalık boy”.

Kara sözcüğün birçok yerde *bodun* ile birlikte kullanılmaktadır. Kafesoğlu, *kara bodun* sözcüğü “aşağı avam sınıfı” değil de “asıl, büyük, kalabalık bodun” olarak açıklamaktadır. (Kafesoğlu, 2014: 233). Gömeç, *kara* sözcüğünün ilk anlamının “renk” olduğunu vermiştir. Daha sonra terimin kullanım alanını şu şekilde izah etmektedir: “Kök Türk Kaganlığının kurucusu olan Bumın’ın herhalde büyük oğlu Kara Kagan (552- 553) unvanını taşımakla beraber, devletin batısını teşkil eden ve On Okların idarecisi durumunda olan, İstemi’nin 576’da ölümünden sonra babasının vazifesini üstlenen oğlu Tardu’nun unvanı da Kara Çor’dur.” (Gömeç, 2010: 29). Şirin, bu sözcüğün anlamını “sıradan kişiler, alt tabaka, avam, halk” olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 395).

Kazak Türkçesinde *qara* sözcüğünün ilk anlamı “siyah” (KTS, 1984: 162) ikinci anlamı ise “sıradan halk için söylenir: kara halk” anlamlarında kullanılır (KTTS, 2008:477).

taş “siyasî merkezin dışı”.

Clauson, *taş* sözcüğünü “dış; dışarda” anlamlarına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 556). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *taş* sözcüğünü “dış, dışarı” olduğunu söylemiştir; *taş yir* “açık

arazi ve yabancı ülke” örneğini de eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 409). Şirin, *taş* sözcüğünü “siyasal merkezin dışı” olarak anlamlandırmaktadır (Şirin, 2016: 413).

Kelime, Kazak Türkçesinde *taş>tis* şeklinde “evin dışı, dış taraf” anlamlarında bulunmaktadır (KETS XIV, 2011: 578). *Tıskı* sözcüğü ise “dışardaki, uzaktaki ve uzak yerlerde bulunan yerleşkeler” olarak kullanılmaktadır (KETS XIV, 2011: 578).

törü “kanun, yasa”.

Clauson, *törü* sözcüğü için “Türk pagan döneminde yazılı olmayan gelen eksel kanunlar bütünü” olarak ifade etmektedir. Budist ve Maniheizt Uygurlar döneminde misyonerler tarafından dini doktrinleri, buyruk ve yasaları belirleyen kural anlamında dini bir terim olarak kabul edilmiştir (Clauson, 1972: 121). Kafesoğlu, *töre* sözcüğü için “Türk devletinde halkın bu talepleri, âmme (kamu) hukukunu, hükümdarın vazifelerini belirleyen ve cezâi hükümleri ile dikkati çeken *törenin* tatbiki ile yerine getiriliyordu. Aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukûki-sosyal değer kazanmış davranışları ihtiva eden ve umumiyetle “kanun” manasına alınan *törenin* eski Türk sosyal hayatını düzenleyen “mecburî” kaideler bütünü” olduğunu söylemiştir (Kafesoğlu, 2014:237). Runik metinlerde sözcük genellikle “kanun” ve “adalet” anlamlarına gelmektedir. *Törü* sözcüğü “kanun, âdet ve kanunla birlikte kazanan halk kitlesi anlamlarına da gelmektedir (Barthold, 2017: 22). Kazak ve Özbek lehçelerinde *töre* sözcüğü “kanun” anlamında değil unvanlı kişi bildirmektedir.

Kazak Türkçesinde *töre* sözcüğü “eskiden asilzade, aristokrat, soylu” anlamında günümüzde ise “yüksek makam, mevki sahibi, en iyi, kadı ve hâkim” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 548).

yat “yabancı, düşman”

Yat sözcüğü “öteki, yabancı ve düşman” anlamlarına gelmektedir. Kelimenin en arkaik anlamı “öteki ve yabancı” daha semantik “düşman” anlamı ortaya çıkmıştır (ESTY IV, 1974: 158). Yenisey Yazıtları’nda *yat* sözcüğünü “yabancı ve dışardan biri” anlamlarına gelmektedir (Kormuşin; Mozioğlu; Alimov; Yıldırım, 2016: 559).

Kazak Türkçesinde *jat* sözcüğü “yabancı, ecnebi, düşman ve hasım” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 167).

yargan “yargıç” (<yar-gan)

Clauson, *yargan* sözcüğünün “kökünün *yar-* ‘ayırarak, parçalamak, bölmek’ eylem kökü olarak” almaktadır. Sözcüğün anlamının “hâkim” anlamına geldiği de eklemiştir (Clauson,

1972: 963). Gömeç, *yargan* sözcüğünü “Kök Türklerde *yargan~yargan* dokuz kişiden oluşan bakanlar kurulunun üyesi olduğu adalet işlerine bakan buyruklardan olduğunu” söylemiştir. “Büyük ihtimalle Bilge Kağan tahta çıktıktan sonra, kardeşi Köl Tegin’i hem ordu komutanlığıyla hem de adalet işleriyle görevlendirmiş” olabileceğini düşünmektedir (Gömeç, 1999: 93). Sözcük üst düzey yöneticilerin alabildiği unvan adıdır.

Bu kelime Kazak Türkçesinde bulunmaz. Ancak aynı kökten gelen *jarǵı* sözcüğü “tüzük” anlamına gelmektedir (KTTTS, 2003:164). Bu kelime, Kazak Hanlığı döneminde ülke yasalarının birleştiği kanun olarak kullanıldı (KTTTS a, 2008:272).

yer “toprak, ülke, memleket”

Yer sözcüğü “toprak, arazi, unvan, rütbe, ülke ve memleket” anlamlarına gelmektedir. (ESTY IV, 1974: 192). Şirin, *yer* sözcüğünü “ülke ve memleket” anlamlarına geldiğini söylemektedir (Şirin, 2016: 385).

Kazak Türkçesinde *jer* “yer, dünya, memleket ve toprak” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 175).

yer; yer sub “ülke, vatan, toprak parçası”

Gömeç, *yer sub* sözcüğünü “yer-su ruhları” şeklinde çevrilmesini yanlış anlaşılma sonucunda oluştuğunu düşünmektedir. Yazıtlarda *yer* ve *yer-sub* deyiminin genellikle “ülke ve toprak parçası” anlamında kullanıldığını söylemiştir (Gömeç, 1999: 82). Şirin ise *yer sub* sözcüğünü “kutsal vatan toprağı” olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 386).

Kazak Türkçesinde *jer-suw* sözcüğü “orman, dağ, ırmak ve göl adı” olarak kullanıldığını söylemiştir (KTTTS, 2003: 176).

II. II. Sözcüklerden Oluşan Siyasî Terimler

biriki- “birleşik, toplanmış, bir arada” (<bir-i-k-i)

Şirin, *biriki* sözcüğünü *birik-* eyleminden vokal gerundiumu kalıplaşmasıyla oluşmuş ad oluşunu ve *birik-* sözcüğü bir sayı adına +k- isimden fiil yapma eklenmesiyle türemiş olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 49). Aydın, *biriki* sözcüğü “birleşik ve bir arada” anlamlarına gelmektedir (Aydın, 2012: 158).

Bu kelime Kazak Türkçesinde bulunmaz; ancak kelimenin kökü olan *birik-* fiil “birleşmek, karışmak, güçlerini birleştirmek ve ortak bir amaç doğrultusunda ilerlemek” anlamlarında varlığını sürdürmektedir (KETS IV, 2011: 181).

kör- “tâbi olmak” (<kö-r-)

Şirin, *körür* sözcüğünün “*kör-* eylem köküne geniş zaman 3. tekil kişi çekimli biçimi olduğunu söylemiştir. Sözcüğün özgün anlamının “görmek” olduğunu *kör-* eyleminin eski Türkçede “bağımlı olmak; itaat etmek; iltica etmek” metaforlaşmasıyla kullanıldığını ifade etmiştir (Şirin, 2015: 63). Tekin, *körür* sözcüğünü ilk anlamını “görmek” ikinci anlamını ise “tâbi olmak” olarak ifade eder (Tekin, 2016: 304). Gökçe, Kutadgu Bilig’de “*kör-* ‘görmek’ görmek> anlamak/idrâk etmek gelişiminin üzerinde” durmuştur. Sözcüğün dünya dillerinde “bilmek ve anlamak/idrâk etmek” olarak geliştiğini not etmiştir (Gökçe, 2015: 71).

Kazak Türkçesinde *kör-* sözcüğü “görmek, buluşmak, tecrübe etmek, suçlamak ve saymak” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 249). Runik harfli metinlerde karşımıza çıkan *kör-* “tâbi olmak” fiilinin Kazak Türkçesinde bu anlamını görme eylemiyle ilgili bir başka yani *qara-* fiiline aktarıldığını görüyoruz. Kazak Türkçesindeki *qara-* sözcüğü görmek anlamının yanında “tâbi olmak” anlamında kullanılmaktadır (KETS IX, 2011: 304). Biz bu durumu Türkiye Türkçesindeki *bak-* fiilinde de tespit etmekteyiz: *Bütün ev bana bakıyor*.

III. Unvan Niteleyiciler**apa** “ata”

Clauson, *apa* sözcüğünü Modern Türk lehçelerinde “ata, dede, baba, anne, abla ve büyük kız kardeş” anlamlarına gelmektedir. Eski Türkçede *apa* sözcüğü “ata”, Oğuzcada *ebe* ise “anne” anlamına gelmektedir (Clauson, 192: 5). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *aba* sözcüğünü “Tibetçe olduğunu ve baba” anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca açıklama yaparken de; “Bu kelime onlara Arapçadan kalmış olmalıdır, çünkü onlar Sâbit-oğullarındandır. Yemen’den bir adam Türk ülkesine kaçıp-gelmiş ve Tibetliler bu adamdan türemiştir” demektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 41). Türk akrabalık adları arasında çeşitli anlamlara gelen *apa* sözcüğü ayrıca bir unvan niteleyici olarak da kullanılmıştır. Donuk, “Tonyukuk’un unvanları arasında yer aldığını ve *Apa Tarkan* ile ilgili Çin belgesinde de bu unvanın başkumandan olarak yorumlanması gerektiğini” uygun görmektedir (Donuk, 1988: 2).

Kazak Türkçesinde *apa* sözcüğü ilk anlamı “abla” ikinci anlamı “anne” olarak geçmektedir (KTTTS, 2003: 47).

bilge “bilge kişi” (<bil-ge)

Clauson, *bilge* sözcüğünün için *bil-* eylem kökü Eski Türkçe “bilmek, bilgi ve irfan sahibi olmak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 340). Donuk, *bilge* unvan

niteleyicisi için “Asya Hunlarından beri mevcudiyetini bilinen bu unvan hükümdardan sonra gelen ya veliahta ya da hükümdarın en yakın akrabalarına verildiğini” söylemiştir (Donuk, 1988: 8). Şirin, *bilge* sözcüğü için eski Türkçede “bilge kişi”, “siyaset ve idarede hâkim, yetkin kişi” anlamlarında geldiği ifade etmiştir (Şirin, 2015: 34). Tekin, *bil-* eylem köküne, eylemden ad türeten {-gA} ekle sözcüğün izahını yapmıştır (Tekin, 2016: 87). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *bilge* sözcüğü “âlim, hakîm ve akıllı” anlamlarına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 185). Gömeç ise “en eski Türkçe belgelerde, kağan unvanlarının başında bir ‘bilge’ kelimesiyle karşılandığını ve Türk düşüncesinde kagan olmanın ilk şartlarından birisi *bilgelik* olduğunu” söylemiştir (Gömeç, 2010: 108).

Bu kelime de artık Kazak Türkçesinde bulunmaz. Ancak aynı kökten gelen *bilgir* “çok şeyi bilen, bilge, deha” kelimesi kullanılmaktadır (KTTSa, 2008: 164)

kutlug “şanslı, talihli” (<kut+lug)

Donuk, *kut* sözcüğü “M.Ö. Asya Hun imparatoru Mo-tun (M.Ö 209-174)’un unvanı” olduğunu söylemektedir. Eski Türklerin devlet anlayışında kağanlığın Tanrı tarafından verildiği düşüncesi önemli bir yere sahip olduğunu belirtir (Donuk, 1988: 77). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *kutlug* sözcüğünü “mübarek olan her şey” olduğunu söylemiştir. *Kut* sözcüğü ise “talih ve şans” anlamına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 34,140).

Kazak Türkçesinde *qut* sözcüğü “kut, servet, bereket ve uğur” anlamlarına gelmektedir (KTTS, 2003: 340). Öte yandan *kutlug* kelimesi *kutti* biçiminde ve “kutlu, bahtlı ve şanslı” anlamlarında yaşamaktadır (KETS XV, 2011: 457).

teŋri “tengri gibi”

Ağca, *teŋri* sözcüğünün “gök ve sema” anlamının yanı sıra “yaratıcı” anlamına geldiğini söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şöyle izah etmiştir: Eski Türkçede *teŋri* sözcüğünün “yaratma ve buyurma, lütfetme vasıflarının yanı sıra ülke bahşetmek (il bir-), talih vermek (kut bir-), bilgi vermek (bilig bir-) ve kagan vermek (kan bir-) gibi vasıfları da barındıran semavî bir gücü vardır (Ağca, 2015: 210). Yıldırım, *teŋri* unvanının “Juan-juan Kağanı Wu-ti (saltanatı 429-444) tahta çıktığı zaman *Teŋri* (Tengri gibi) unvanını almış” olduğunu belirtir (Yıldırım, 2015: 86). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *teŋri* sözcüğünü “yüce ve aziz Allah” anlamına geldiğini gelmektedir. Müslüman olmayan Türklerde ise “gözlerine büyük görünen; göge, büyük görünen dağ, ağaç gibi şeylere *teŋri* adını verdikleri ve bu gibi şeylere secde ettiklerini” söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 501). Şirin, *teŋri* sözcüğü için

“haşmetmeap, majeste” anlamında *kagan/kan* unvanlarının niteleyicisi olduğunu ifade eder (Şirin, 2016: 379).

Kelime, Kazak Türkçesinde *täjir* biçiminde ve “1) Tanrı ve Allah. 2) kudretli, güç sahibi, pîr ve üstad” anlamlarında varlığını sürdürmektedir (KTTT, 2003: 527).

ulug “ulu, yüce”

Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *ulug* sözcüğünü “her şeyin büyüğü” anlamına geldiğini söylemiştir; *uluglukug bulsa sen edgü kılın/bulğıl kişig begler katın yaxşı ülen* “Güç ve saltanat bulduğun zaman huyunu güzelleştirir. İnsanların işlerini beylere iyi bir şekilde getirerek hayırlı aracı ol” diye örneklendirmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 30). Şirin, *ulug* sözcüğünü yazıtlarda “soyut ve somut bağlamda büyük anlamında olduğunu ve ‘yaşça büyük ve ileri gelen kişilere saygıdan dolayı; muazzam, yüce ve yüksek’e semantik bir dizilim içinde” olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 249).

Kelime Kazak Türkçesinde *uli* “ulu, yüce, büyük, bilge ve düşünür” biçiminde varlığını sürdürmektedir (KTTTS, 2003: 585).

yegen “yeğen”

Clauson, *yegen* sözcüğünün “açık e’li şeklini verir ve kapalı é’li şeklini soru işareti ile karşılar” ve sözcüğün anlamını “küçük kız kardeşin ya da kız evladın oğlu” olarak anlamlandırır. *Yegen* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında özel ad olarak kullanıldığını düşünmektedir (Clauson, 1972: 912-913).

Kazak Türkçesinde *jiyen* “yeğen” şeklinde bulunmaktadır (KTTTS, 2003: 79).

yollug “şanslı, mutlu” (<yol+lug)

Şirin, *yollug* sözcüğünün “kökünü *yol* ‘yol’ olarak alır ve addan ad yapma eki {+IIg} ekinden oluştuğunu” söylemiştir. *Yol* sözcüğü “eski Türkçede “iyi yol, doğru yol; şans, talih” anlamlarının metaforlaştığı için *yollug* da “iyi yol: şanslı; mutlu” gibi anlamlarla özel ad” olarak kullanılmış olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 144). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *yöl* sözcüğünü “yol ve sefere de yol” dendiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 407).

Kelime, Kazak Türkçesinde *joldı* “yolu olan ve şanslı, başarılı olan kişi” biçiminde kullanılmaktadır (KTTS a, 2008: 307).

IV. Bulgular

Tablo I. Askerî Terimler

Unvan	Eski Türkçe	Kazak Türkçesi	Kazak Türkçesindeki karşılığı
<i>alp</i>	cesur, kahraman, zor	<i>alip</i>	“yiğit, kahraman, büyük, kocaman ve belli bir konuda uzmanlık sahibi kişi veya bilge kişi
<i>alpagut ~ alpagu</i>	kahramanlar	<i>alpavit</i>	çok büyük yiğit, kahraman ve büyük toprak sahibi
<i>atlıg</i>	süvari, atlı birlik	<i>attu</i>	atı olan, atı güzel kullanan kimse
<i>baş</i>	lider	<i>bas</i>	idareci ve başkan
<i>başlıg</i>	lider	<i>bastık</i>	öncü, bir araya getiren, lider ve komutan
<i>on başı</i>	on kişilik askerî birliğin başı	<i>onbası / onbasılık</i>	on askerin başı
<i>bıña başı</i>	bin askerden oluşan askerî birliğin başı	<i>mingbası / mungbegi</i>	ordudaki bin askerin başındaki komutan
<i>çerig</i>	asker	<i>ı. çerik</i> <i>ii. şeruw</i>	<i>ı.</i> kahraman, asker ve savaşçı <i>ii.</i> silahlı ağır asker, yürüyüş taburu

<i>er</i>	asker	<i>er</i>	1. kahraman, cesur, yiğit ve sorumluk alabilen kişi ii. erkek, oğlan
<i>eren</i>	askerler	<i>eren</i>	ön sırada savaşan asker
<i>tugçı</i>	sancaktar, bayrak taşıyıcı, kaganlık davulunu çalan kişi	<i>i. tuw</i> <i>ii. tuwşi</i>	1. bayrak ve sancak ii. askeri sancağı tutan kişi, savaş habercisi
<i>uruş</i>	savaş, savaşçı	<i>urıs</i>	savaş, harp, muharebe ve kavga
<i>yagı</i>	düşman	<i>jaw</i>	istilacı, düşman ve hasım
<i>yagiçı</i>	savaşçı	<i>i. jawşı</i> <i>ii. jawjandı</i>	1. savaştan haber getiren kişi, düşmandan öç almak için giden kişi ve elçi. ii. cesur, kahraman ve savaşçı
<i>yolagçı</i>	öncü birlik	<i>jolawşı</i>	yolcu
<i>yüz başı</i>	yüz kişiden oluşan askerî birliğin başı	<i>jüzbası / jüzbaşşı</i>	her yüz askerin başında duran komutan

Tablo II. Siyasî Terimler

II. I. Sözcük Hâlindeki Siyasî Terimler

Unvan	Eski Türkçe	Kazak Türkçesi	Kazak Türkçesindeki karşılığı
<i>beg</i>	boy lideri, asilzade, prens, memur	<i>ı. bek</i> <i>u. biy</i>	1. yönetici kesimin vekili, askeri unvan ve sert. çok güçlü, sağlam ve aşırı. 11. yargıç ve mahkeme. danışman, vezir, elçi ve ara bulucu
<i>begeç</i>	küçük bey	<i>bikeş</i>	evlenmemiş kıza verilen sıfat, saygınlığını ve kibarlığını göstermek için hitap etme ve yıldız. beyin eşine ve kızına verilen unvan.
<i>boy</i>	boy, kavim	<i>boy</i>	devlete ve aileye ait olan toprak parçası
<i>buyruk</i>	üst düzey memur	<i>buyruk</i>	devlet yöneticileri tarafından alt tabakadaki memurlara verilen resmi emir, devletin yayınladığı resmi haber. eski türklerde hükümetin başındaki yöneticilerin özel olarak verdiği gizli

			emirleri uygulayan kişi
<i>çor</i>	<i>kagan</i> 'dan daha az ve bir <i>beg</i> 'den daha fazlası, belki de küçük bir konfederasyonun başkanı	<i>şora</i>	aristokratlar, yönetici kesimdeki <i>beklere</i> verilen unvan ve keneş
<i>el</i>	birleşik devlet	<i>el</i>	halk, yurt, toplum ve memleket
<i>ellig</i>	devletli; boy, bodun	<i>eldi</i>	halkı olan, devlet sahibi ve toprak
<i>elçi</i>	büyükelçi; yabancı ülkelerdeki hükümetin temsilcisi	<i>elşi</i>	diplomat, bir ülkenin başka bir ülkeye gönderdiği vekil
<i>erkin</i>	batı kök türklerin sağ kanadını oluşturan her bir boyun lideri.	<i>erkin</i>	kendi kaderine kendisi karar veren, bağımsız
<i>iç</i>	has, hassa, kagana bağlı; siyasi merkez	<i>i.iş</i> <i>u.işki</i>	1. iç tarafı veya ortası 11. merkezi teşkilat, merkez ve görev noktası”

kagan	hakan, kagan, han, hükümdar	<i>kagan</i>	eski türk devletlerinde ve tayfalarında birleşik devlet başkanı
kan	hakan, han, hükümdar	<i>xan</i>	devletteki en büyük (rütbeli) kişi, lider ve yönetici insanlar
katun	kaganın annesi, kagandan sonraki büyük unvan	<i>qatın</i>	kadın, hanım; zevce
kara	kalabalık boy	<i>qara</i>	sıradan halk için söylenir: kara halk
taş	siyasî merkezin dışı	<i>ı.tıs</i> <i>ıı.tıskı</i>	ı. evin dışı, dış taraf ıı. dışardaki, uzaktaki ve uzak yerlerde bulunan yerleşkeler

törü	kanun, yasa	<i>töre</i>	yüksek makam, mevki sahibi, en iyi, kadı ve hâkim
yat	yabancı, düşman	<i>jat</i>	yabancı, ecnebi, düşman ve hasım
yargan	yargıç	<i>jarğı</i>	tüzük
yer	toprak, ülke, memleket	<i>jer</i>	yer, dünya, memleket ve toprak
yer sub	ülke, vatan, toprak parçası	<i>jer-suw</i>	orman, dağ, ırmak ve göl adı

II. II. Sözcüklerden Oluşan Siyasî Terimler

Unvan	Eski Türkçe	Kazak Türkçesi	Kazak Türkçesindeki Karşılığı
biriki -	birleşik, toplanmış, bir arada	<i>birik-</i>	birleşmek, karışmak, güçlerini birleştirmek ve ortak bir amaç doğrultusunda ilerlemek
kör -	tâbi olmak	<i>I.kör-</i> <i>II.kara-</i>	I. görmek, buluşmak, tecrübe etmek, suçlamak ve saymak. II. tâbi olmak

Tablo III. Unvan Niteleyiciler

Unvan	Eski Türkçe	Kazak Türkçesi	Kazak Türkçesindeki Karşılığı
apa	ata, önder	apa	abla ve anne
bilge	bilge kişi	<i>bilgir</i>	bilge
kutlug	şanslı, talihli	<i>ı.qut</i> <i>u.quttı</i>	1. kut, servet, bereket ve uğur 11. kutlu
teñri	tengri/tengri gibi	<i>täñir</i>	tanrı, allah.
ulug	ulu, yüce	<i>ulı</i>	ulu, yüce, büyük, bilge ve düşünür
yegen	yeğen	<i>jiyen</i>	yeğen
yollug	şanslı, mutlu	<i>joldı</i>	yolu olan ve şanslı, başarılı olan kişi

Sonuç

Eski Türk Runik harfli yazıtlarda yer alan askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin Kazak Türkçesinde ne ölçüde korundukları belirlenmeye çalışılmıştır. Uzun asırlar Çağatay Türkçesinin etkisinde kalan bu lehçe geç dönemde yazı dili haline gelmiştir. Bundan dolayı zaman zaman aynı kelimenin ikili kullanımı (*bek, biy*) veya arkaik (*bastık*) biçimlerinin dilde yer etmesine yol açmıştır. Kazak hanlıkları dönemine ait metinlerde Eski Türkçedeki makalemizin konusu olan kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte günümüz

Kazak Türkçesinde kimi kelimeler anlamlılık olarak varlığını korumuş (*eldi, elşi, qut gibi.*) kimi kelimeler ise anlam kaymasına uğramıştır (*jolawşı, apa gibi.*).

Kısaltmalar

Çev.	: Çeviren
DLT	: <i>Dîvânu Lugâti't Türk</i>
ESTY	: Этимологический словарь тюркских языков
ET	: Eski Türkçe
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Haz.	: Hazırlayan
KB	: Kutadgu Bilig
KETS	: Kazak Әдеби Тілінің Сөздігі
KTLS	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
KTS	: Kazak Türkçesi Sözlüğü (TDAV)
KTTS	: Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü
KT.	: Kazak Türkçesi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vs.	: Vesaire
KTTS a	: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (2008)
KTTS b	: Қазақ Тілінің Түсіндірме Сөздігі (2014)

Kaynakça

- Ağca, F. (2016). “Eski Türkçe Kö:K Teñri ve Kö:K Kalık İkilemeleri Üzerine”, *Türkbilig*, 30: 201-221.
- Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akartürk, K. (2014). Türkiye Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/2, s.13-28.

- Aksan, D. (2000). *Türkçenin Söz Varlığı I-III Cilt*, Ankara: Engin Yayınevi.
- Alimov, R. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- Aydemir, A. (2012). “Türkçede Bazı Sıhrî Akrabalık Terimleri Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 8, p. 125-142.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2016). “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, vol. 59/2, 5-26.
- Barthold, V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev. Râgıp Hulusi Özdem). Ankara: TTK Yayınları.
- Baskakov N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi*, (çev.: K. Koç; O. S. Karaca) İstanbul: Multilingual.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- Doerfer, G. (1965-1975). *Türkisch und mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*, Wiesbaden: Franz Steiner.
- Doğan, O. (2015). *Kazak Türkçesi Fonetigi*, İstanbul: İleri Yayınları
- Doğan, L. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, İstanbul: Kriter Yayınları
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimleri*, İstanbul: TDAV Yayınları.
- Durmuş, İ. (2012). *Bilge Kagan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eker, S. (2006). “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme,” *Türkbilig Dergisi*, 12: 104-133.
- Ercilasun, A., B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A., B. (2016). *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A., B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I, II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M. (1999). “Orhun Abideleri”, İstanbul: MEB.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Ankara: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- Golden, P., B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.
- Gökçe, F. (2015). “Kutadgu Bilig’de Kör- “görmek”: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme”, *Türkbilig*, 29: 59-76.
- Gömeç, S. (1997). “Kagan ve Katun”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Ankara.
- Gömeç, S. (1999). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. (2010a). “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, *History Stutes*, 2/2. Samsun.
- Gömeç, S. (2010b). “Terken Unvanı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17, 107-114.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II* (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kormuşin, İ., Mozioglu, E., Alimov, R. ve Yıldırım, F. (2016). *Yenisey-Altay Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDAV yayınları.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I-VIII Cilt*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şirin, H. (2010). “Böbögör yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 7 Güz, 62-73.

- Şirin, H. (2012). Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler, *BiligDergisi Kış Sayısı*, 60, 257-272.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK yayınları.
- Şuataman, Ö. (2008), “Kazak Türkçesiyle “Kırgız Halk Erteğileri”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi.
- Tekin, T. (2001). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi I.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Thomsen, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları.
- Turan, O. (2003). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türk Dünyası El Kitabı II Cilt*. (2002). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Yıldırım, K. (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Академия наук Севортян Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков (I-VII)*, Издательство, Наука Москва.
- Жанұзақов, Т. (2008). *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*, Алматы: Дайк-Пресс.
- Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі*. (2011). Қазақстан Республикасы Мәдениет Министурлігі Тіл Комитеті, Алматы.
- Қалиев, Б. (2014). *Қазақ Тілінің Түсіндірме Сөздігі*, Алматы: Мемлекеттік Тілді Дамыту Институты.

Extended Abstract

Old Turkic Runic inscriptions are the oldest language monuments on which all Turkic dialects are based except Chuvash and Yakut Turkic. Various Turkic peoples and unions, Oghuz, Uighur, Kyrgyz, Kipchak and others used the language of Runic monuments as a common writing language. When we look at the inscriptions of runic letters, the word Kipchak was first used between 759-760 in the Moghon Shine Usu Inscription which was built in honour of Tengrida Bolmish El Etmish Bilge Kagan as follows: *Türk Kıpçak elig yıl olurmuş*. This expression points to period of the Turkic Khaganate ruled between 682-745 (Ercilasun, 2016: 355). Kipchak Turks continued their existence until today.

The Kazakh Turkic is included in the Kipchak-Nogai subgroup of the Western Hun branch of Turkic dialects together with Karakalpak and Nogay language (Baskakov, 2006: 151-158). On the other hand, this dialect is evaluated within *the North-West Turkic dialects* group considering the fact that speakers of Kipchak Turkic are spread over wide geography (Doğan, 2015: 13). Today, the northwestern accent forms the basis of the written language in Kazakhstan (Doğan, 2007: 165).

1. Purpose - Method

In this study, the military and political terms in the old Turkic Runic texts and the title qualifiers were traced in terms of the phonetics and semantics in the Kazakh Turkic in the North-West Turkic dialects group. The terms related to the state administration in the old Turkic Runic texts have been divided into three classes as military terms, political terms and title qualifiers and listed in alphabetical order during the research process. The terms are evaluated in terms of *origin, sound, structure* and *meaning* and their presence in Kazakh Turkic is exhibited.

The research can be considered as an investigation from past to present. According to the obtained data, some comments were presented in order to determine the place of military and political terms and title qualifiers in Kazakh language.

2. Framework of the research

This research is framed by the military and political terms and title qualifiers in the Old Turkic Runic texts and their existence in the Kazakh Turkic is presented. Old Turkic Runic texts, the period of the second Gokturk and Otuken Uyghur Khaganate and the Yenisey

inscriptions are within the framework of this research. In addition to this, many Runic texts in Turkestan, Mongolia and Altai regions are examined.

3. Phonetics in the Kazakh language

In order to follow the traces of words in Old Turkic, determination of sound changes from Old Turkic to the Kazakh Turkic is of great importance in understanding the study. Therefore, in this section, some consonant changes in Kazakh Turkic will be given from the Old Turkic Runic texts. It is based on contemporary Kazakh Turkic. However, references will be made to Kazakh dialects in East Turkestan where it is necessary.

g) ET /ç/ > KT /ş/

iç > iş, aç- > aş-.

h) ET /ş/ > KT /s/

baş > bas, kişi > kışı.

i) ET /y-/ > KT /j-/

yüz > jüz, yaz > jaz, yaz- > jaz-.

j) ET /-ğ-/ , /-ğ/ > KT /-w-/ , /-w/

tug > tuw, sag > saw.

k) ET /-ğ-, -g-/ , /-ğ-, -g/ > KT /Ø/

sarıg > sarı, ulug > ulı.

l) ET /-ag/ > KT /aw/

yagı > jaw, küdegü > küyew.

As a result, the military and political terms in the inscriptions with Old Turkic Runic letters and the degree to which the title qualifiers were preserved in Kazakh Turkic were aimed to be determined. This dialect, which has been influenced by Chagatai Turkic for many centuries, has become a written language in the late period. Therefore, the dual use of the same word from time to time (*bek*, *biy*) or archaic (*bastık*) forms has led to be embedded in the language. It is seen that the words which are the subject of our article in Old Turkic are used in the texts of Kazakh khanates. However, in today's Kazakh Turkic, some words have remained meaningful (*such as eldi*, *elşi*, *qut*) and some words have shifted meaning (*such as jolawşı*, *apa*).

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 26-07-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 01-09-2019

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 241 - 253.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 241 - 253.

Kırgız Atasözlerinde Molla (Moldo) Karakteri

Hilal ÇAĞLAR¹

Özet

Atasözleri, insanların hayatlarında edindiği belirli tecrübeler neticesinde günümüze kadar ulaşan, söyleyeni belli olmayan, öğüt verici ve yol gösterici söz kalıplarıdır. Çoğunlukla bir veya iki cümleden kurulur ve bu çerçevede verilmek istenen öğüt mecazlı bir anlatımla sunulur. Atasözlerinde bazen bir olayın zıt iki durumu karşılaştırılır ve iyi olana vurgu yapılır bazen de yaşam içindeki sık ve sürekli kullanılan eşyalar üzerinden benzetmeler yapılarak konu özelleştirilir. Atasözlerinde söylenen sözler toplumun her kesimine hitap etmektedir. Konu olarak toplum içinde herkesin başından geçebilecek olan olaylar, belirgin karakterler ve doğa olaylarından edinilen tecrübeler işlenmiştir. Türk toplumunda geçmişten beri en baskın karakterlerden birisi de mollalar olmuştur. Molla; kadı, büyük bilgin anlamlarına gelmektedir. İlerleyen zamanlarda medrese öğrencilerine de bu şekilde hitap edilmeye başlanmıştır. Mecazi olarak ise dinî yönü ağır basan kişi olarak tanımlanmaktadır. Kırgızlarda bu anlamların yanı sıra okuma-yazma bilen kişiler için de bu ifade kullanılmaktadır. Molla sözü *mevlâ* kelimesinden değişerek molla şeklini almıştır. Mesela *Mevlâna Celâleddîn Rûmî* “Mollâ-yi Rûm” olarak da anılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise bu sözcük “moldo” şeklinde geçmektedir. Kırgız toplumunda mollalar çoğunlukla dinî yönü ağır basan kişiler, din adamları olarak bilinmektedir ve bu kişilere toplum içerisinde derin saygı duyulmaktadır. Kırgız atasözlerinde de mollalar bu şekilde tasvir edilmiştir. Ancak, atasözlerinde mollaların karakteri genel olarak uyanık, açgözlü, paraya düşkün, kendi çıkarı olmadan bir şey yapmayan kişiler olarak resmedilmiştir. Bu çalışmada mollalar hakkındaki Kırgız atasözleri ele alınacaktır ve mevcut atasözlerindeki mollaların karakter analizi yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, Kırgız Atasözleri, Molla karakteri.

Mullah Character In Kyrgyz Proverbs

Abstract

Proverbs are as a result of people's specific experiences reaching the present day, who says it is unclear, gives the advice and guiding slogans. Generally, consists of one or two sentences and it is presented with a figurative narration that gives advice. Proverbs are sometimes compare two contrasting states of an event and place emphasis on the good and sometimes the subject is customized by making parables on frequently used items. Proverbs are expressions that appeal to all segments of society. The events that can happen to anyone in society, important characters and experiences from natural events are the subjects that are handled. Mullahs have been one of the most dominant in the Turkish community since the past. Mullah; means kadi and great scholar. In later times, madrasah students were also addressed in this way. Figuratively, he is described as one who outweighs the religious aspect. In addition to these meanings, this expression is used for people who are illiterate. This word changed from the word Mawla and took the form of Mullah. For example, Mavlanâ

¹ Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi. E-posta: hilalcalar94@gmail.com.

Jalaluddin Rumi is also referred to as “Mollâ-yi Rûm”. In Kyrgyz Turkic this word is said "moldo". In Kyrgyz society, mullahs are mostly known as clerics, their religious feelings are strong, and these people are greatly respected by society. In Kyrgyz Proverbs, mullahs are also depicted in this way. But, in Proverbs, the character of mullahs is often portrayed as vigilant, greedy, money-loving people who do nothing without their own interests. In this study, Kyrgyz Proverbs related to Mullahs will be given and character analysis of mullahs will be done in the proverbs found.

Key words: Proverbs, Kyrgyz Proverbs, Mullah Character.

Giriş

Uygurlukların gelişiminde bilim, ekonomi, sanat, teknoloji ne kadar önemliyse dil de o derece önemlidir. İnsanlar yüzyıllar boyu edindiği hayat tecrübelerini, öğrenimlerini, fikirlerini diline, el işçiliğine, oyunlara vb. ürünlere işlemiştir. Halk tarafından oluşturulan sözlü edebiyat ürünleri; destanlar, efsaneler, hikâyeler, koşuklar, tekerlemeler, atasözleri, alkışlar, kargışlar, deyimler vs. yüzyıllar boyu miras olarak nesilden nesle korunarak gelmiştir. Bu miraslar, medeniyetimizin ve edebiyatımızın gelişmesinin temelini oluşturan etkenlerden biridir. Bunların içinden alkışlar, kargışlar, atasözleri ve deyimler söyleyiş bakımından kolay, kısa, anlamı derin, hayati faktörleri resmeden ve diğerlerine nazaran daha sık kullanılan sözlü edebiyat ürünleridir (Boobekova, 2013, s. 10).

Dilin sözvarlığı içerisinde olan atasözleri ait olduğu toplumun deneyimlerini ve hayat felsefelerini düşünce ya da öğüt niteliğine getiren, dilin anlatım gücünü yansıtan sözlerdir. (Aksan, 2004, s. 33). Atasözleri gelenek-görenek, töre ve inanışları içinde barındıran toplum tarafından benimsenmiş ve kalıplaşarak genç nesillere aktarılmıştır (Demirci & Kabahasanoğlu, 2008, s. 384). Atasözleri genellikle düz konuşma içerisinde belli vesileye bağlı olarak dile getirilir (Boratav, 1969, s. 129). Dilbiliminde *parémiologie* (atasözbilim) adlı alan bu sözleri incelemektedir (Aksan, 2005, s. 189). Her toplumun kendi kültürel birikimine ve yaşam biçimine bağlı olarak oluşan atasözleri bulunmaktadır (Aksoy, 2018, s. 2).

Zaman içerisinde toplumlarda meydana gelen değişim ve gelişimler dili ve dolayısıyla atasözlerini de etkilemektedir. Bu değişim ve gelişim süreçlerinin yaşanmasında ayrıca önemli bir yer tutan din faktörü ve ona bağlı olan dinî unsurlar da atasözlerine sık sık konu olmaktadır. Dinî unsurlar arasında; tanrı, peygamber, hoca, hacı, molla ve dinin nasıl yaşanması gerektiği gibi konular geçmişten beri atasözlerine işlenmiştir.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te molla sözü için; (Ar. *mevlâ* “*efendi*”den *mûla*>*molla*) *büyük kadı, âlim, hoca, medrese öğrencisi* açıklamaları verilmiştir (Ayverdi, 2010, s. 831). Kırgız Türkçesi için hazırlanmış Tüştürmô Sözdük'te kelime *moldo* şeklinde olup *şariat kurallarını bildiren, hastalanan kişileri okuyup üfleyen din adamı* anlamlarını taşımakla birlikte *Ekim Devrimi*'nden önce mektepte okuyan Arap harfleriyle yazı yazmayı bilen kişiye

de bu şekilde hitap edildiği belirtilmiştir. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarından itibaren okuma-yazma eğilimi artış göstermiş ve kendi şiirlerini kaleme alan ozanlar ortaya çıkmıştır. Bu kişilere de okuma-yazma bildikleri için *Togolok Moldo*, *Moldo Kılıç*, *Moldo Niyaz* vs. gibi isimler verilmiştir. Moldo kelimesinin Manas ve Semetey destanlarında da geçmekte olduğu yine aynı sözlükte verilmiştir (Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü, 2015, s. 221). Bunun yanında sessiz, sakin anlamı da vardır (Ekrem , Cıldız, & Selçuk, 2017, s. 1561). Alkollü içki için örtmece kelime olarak *ak moldo* ifadesi kullanılmaktadır: “*ak moldonu içeli* (içki içelim)” (Ekrem , Cıldız, & Selçuk, 2017, s. 54). Mollaların helal yeme-içmeyi savunmasına karşın haram olarak nitelendirilen alkollü içkiye molla adı verilmesi dikkat çekicidir.

Adından da anlaşılacağı gibi bu söz Türk dillerine İslamiyet’le birlikte dâhil olmuştur. İslam’ın devletçe benimsenmediği dönemlerde bu kişiler halk tabanından çevresindekilere dinî öğretileri aktarmıştır. Dinî yanları ağır bastığı için toplum içerisinde her zaman saygı gören kişiler olmuşlardır. Ancak, atasözlerinde mollaların bu görevlerini tam anlamıyla yerine getirmediği aksine kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği görülmektedir.

Mollalar, toplum içinde hem yönetenler hem de yönetilenler arasında güçlü söz hakkına sahiptir bu sebeple toplum tarafından buldukları konum itibariyle ilgi çekmektedirler. Onlar, hem saygı duyulan hem de güvenilmemesi gereken kişiler olarak toplum içerisinde sivrilmektedirler. Bu sebeple çalışmada molla karakteri üzerinde durulacaktır. Çalışmada, Muhamed İbragimov’a ait *Kırgız Makal-Ilakap*, *Uçkul Sөzdөрü* adlı sözlükte tespit edilen atasözleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

Kırgızlar Arasında İslam Dininin Yayılması

Bilindiği gibi Türkistan’da Türk halklarının İslam dinini benimseme süreçleri, kendi kültürleri ile birleştirmeleri farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde olmuştur. VIII. yüzyılda Araplar, Orta Asya’ya İslamiyet’i yaymak için gelmişler ve fetihlerle Kaşgar şehrine kadar ulaşmışlardır. Bu dönemde bölgedeki Türk halkları İslam dinini benimsemese de Müslümanlık ile tanışmışlardır (Soltonoyev, 2003, s. 109). VIII.-XIII. yüzyıllar arasında Türkistan’ın çeşitli bölgelerindeki Türk halkları, İslamlaşma sürecini büyük ölçüde tamamlamıştır (Erşahin, 1999). Ancak bu İslamlaşma süreci iki farklı sosyal yaşantı ve kültür temelinde gelişim göstermiştir. Bunlardan ilki yerleşik hayata geçen Türkler diğeri ise konar-göçer Türklerdir (Cihan, 2015). Konar-göçer Türkler, eski dinlerine ait bir takım inanç sistemi, gelenekler, düşünce yapısı ve kültürlerle karışık bir İslam anlayışı geliştirdikleri için diğerlerinden farklıdır (Cihan, 2015).

Türkistan'daki diğer Türk halkları gibi Kırgızlarda da Şamanizm inancı merkezde yer almaktaydı. Ancak zamanla Kırgız boylarından bazılarının Manihaizm, Budizm ve Nesturî Hristiyanlığını kabul ettikleri ileri sürülmektedir (Cihan, 2015). Konar-göçer yaşam tarzına sahip Kırgızların İslamlaşma konusu Türk-İslam tarihinde henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamış konulardan biridir. Bunun sebeplerinden en önemlisi Kırgızlara ait yazılı kaynakların yetersiz olması ve Hokand hanlığının Kırgız Tarihi ile ilgili arşiv belgelerinin henüz hepsinin ortaya çıkarılmamasıdır (Erşahin, 1999). Kırgızların İslamlaşması ile ilgili bilgiler, Çin kaynaklarından, Sovyet araştırmacılarından, bölgeyi dolaşan seyyahların notlarından, Manas Destanı başta olmak üzere destanlardan ve sözlü edebi ürünlerden edinilmektedir. Ancak, kimi araştırmacılar tarafından Sovyet döneminde yazıya geçirilip çoğaltılan Manas Destanı'nda dinî motiflerin tam olarak işlenmediği düşünülmektedir (Erşahin, 1999). Bu sebeple bu bilgilere yine dolaylı yollardan ulaşılmaktadır.

X. yüzyılda Buhara şehrinden Çin'e yolculuk eden seyyah Nebadulev; "*Müslüman olmayan Kırgızlar'ın kendi dininde dualar okuduğunu gördüm*" demiştir. Burada *Müslüman olmayan Kırgız* ifadesine bakıldığında bir kısım Kırgız'ın Müslüman olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca aynı dönemlerde Kırgızlar Arap Ticaret kervanlarını koruyup kollamışlardır, bu da İslamiyet ile tanıştıklarına dair bir delil olarak gösterilebilir. (Soltonoyev, 2003, s. 110). Kırgızlar X. yüzyıldan itibaren İslamiyet ile tanışmış ve bir kısmı Müslüman olsa da XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Şamanizm inançlarını sürdürmüşeler, bu sebeple de İslam dininin Kırgızlar üzerindeki etkisi oldukça zayıf kalmıştır (Erşahin, 1999). Çoğu yazılı kaynakta Kırgızların Müslüman olmadığı, ancak kâfir de olmadıkları yazılmıştır (Soltonoyev, 2003, s. 110). Bölgeyi ziyaret eden çeşitli seyyahlar, Kırgızların bir kısmının Müslüman olduklarını söylediğini, fakat İslam dinine uygun yaşamadığını, ibadetlerini yerine getirmediğini, buna karşılık Şamanist inançların izlerini taşıdığını kaleme almışlardır (Cihan, 2015). Kırgız şair ve sancıracı Talip Moldo kayıtlarında, bazı Kırgızlar "*dinim İslam*" der ama İslam'ın ne olduğunu bilmezler (Erşahin, 1999) şeklinde belirtmektedir.

Kırgızlar göçebe olarak yaşadıkları ve okuma-yazma bilmediklerinden dolayı İslam dinini diğer yerleşik hayata geçmiş Türkler gibi medreselerde belirli bir eğitimle veya yazılı kaynaklardan öğrenme imkânları olmamıştır (Soltonoyev, 2003, s. 110). Öyle ki seyyahların eserlerinde Kırgızlar arasında okuma-yazma bilenlerin olmadığı ve mollaların koyun karşılığı muska yazdıkları anlatılır (Cihan, 2015). Yine seyyahlar notlarında, mevcut mollaların halkın gösterdiği hürmetten hoşnut, ama çoğunun ileri derecede cahil olduklarını, dinî bilgisi zayıf

olması sebebiyle saf halkın inançlarını kullandıklarını, bunu yaparken de akrabalık bağları ve büyücülüğe başvurduklarını belirtirler (Cihan, 2015). Kırgızların kendi aralarında yetişen mollaları yoktu, bölgeye gelen mollaların çoğunun Tatar, Uygur Özbek ve Taciklerden oluştuğu ileri sürülmektedir (Erşahin, 1999).

Atasözlerinde Molla

Bu bölümde Muhamed İbragimov'a ait *Kırgız Makal-Ilakap, Uçkul Sözdörü* adlı sözlükten tespit edilen molla ile ilgili atasözleri verilmiştir. Tespit edilen atasözlerinin fazla olması sebebiyle mollaların tasvir edilen karakterleri başlıklandırılarak sıralanmıştır.

Açgözlü olarak nitelendirilenler:

- *Alakanday beyiştı moldo menen koco aldı* (İbragimov, 2005, s. 43).

Avuç içi kadar cenneti molla ile hoca aldı.

- *At azığını corgo, adam azığını moldo* (İbragimov, 2005, s. 63).

Atlara adanan yiyeceklerin iyisini yorga, insanlarınkini ise molla yer

- *Karışkırdın közü koydo, moldonun közü aş menen toydo* (İbragimov, 2005, s. 267).

Kurdun gözü koyunda, mollanın gözü aş (yemek) ile toyda (düğünde).

- *Moldo köp bolso, koy aram ölot* (İbragimov, 2005, s. 338).

Molla çok olursa koyunlar haram olur.

- *Moldonun Kuran okup Alla degeni, beçaranın bir ulagın aldap cegeni* (İbragimov, 2005, s. 340).

Molla'nın Kuran okuyup Allah demesi sırf bir zavallının tek oğlağını yemek adına yapılır.

- *Moldonu suktugunan bil, baatırdı kurçtugunan bil* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollayı açgözlülüğünden tanı, kahramanı gücünden tanı.

- *Mışık mayga cetpese sasık eken dep koyot, moldogo sasık may berseñ taza eken dep cep koyot* (İbragimov, 2005, s. 343).

Kedi yağa ulaşamadığında kötü kokmuş der, mollaya kötü kokmuş yağı versen tazeymiş diyerek yer.

- *Moldonun özü toyso da közü toyboyt* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollanın kendisi doysa bile gözü doymaz.

- *Semiz koy berem degenge, seldesin satkan moldo bar* (İbragimov, 2005, s. 383).

(Sana hediye olarak) besili bir koyun vereyim diyene molla bir de sarığını satmak ister.

- *Türköy kişinin napsisi bir, moldonuku eköo, acınıkı üçöö* (İbragimov, 2005, s. 416).

Cahil kişinin nefsi bir, mollanın iki, hacıninki ise üçtür

- *Uuru koydum debeyt, moldo toydum debeyt* (İbragimov, 2005, s. 437).

Hırsız (hırsızlığı) bıraktım demez, molla (yediklerine) doydum demez.

Cimri olarak nitelendirilenler:

- *Kamırdan kıl almak kıyın, moldodon pul almak kıyın* (İbragimov, 2005, s. 255).

Hamurdan kıl alması zor, molladan para alması zordur.

İnsanların zayıf yanlarından faydalanan kişiler olarak nitelendirilenler:

- *Cutalañ cılı it semiz, tumooluu cılı moldo semiz* (İbragimov, 2005, s. 225).

Hayvanların soğuktan telef olduğu yıl köpek şişmanlar, hastalığın çok olduğu yıl ise molla şişmanlar.

- *Ölöndüü cerde ögüz semiret, ölümdüü cerde moldo semiret* (İbragimov, 2005, s. 369).

Otlu yerde öküz semirir (şişmanlar), ölümlü yerde molla semirir (şişmanlar).

Paragöz olarak nitelendirilenler:

- *Akı tölöbösoñ moldo üyünö da kirbeyt* (İbragimov, 2005, s. 36).

Ücretini vermezsen molla evine bile girmez.

- *Bererge akçañ bolboso, moldo üyünö da kirbeyt* (İbragimov, 2005, s. 119).

Vermeye paran olmazsa molla evine bile girmez.

- *Moldo akça üçün itke Kuran tüşüröt* (İbragimov, 2005, s. 339).

Molla para için köpeğe bile hatim indirir.

- *Moldo köp bolso Kuranın satat* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollaların çok olduğu yerde molla elindeki Kuran'ı satar.

Tembel olarak nitelendirilenler:

- *Dıykan işte, moldo aştta* (İbragimov, 2005, s. 160).

Çiftçi işte, molla aşta (yemektedir).

- *Moldo aç kalsa bazar kıldırat, Söpu aç kalsa mazar kıldırat* (İbragimov, 2005, s. 339).

Molla aç kalırsa pazar gezer, Sofu aç kalırsa mezar gezer.

- *Moldo açka bolso, tezeğin ceýt* (İbragimov, 2005, s. 339).

Molla aç kaldığında kendi dışkısını yer.

- *Moldo işke kelse taş baka, aşka kelse aç karışkır* (İbragimov, 2005, s. 339).

Molla iş olduğunda kaplumbağa gibi, yemeğe gelince aç kurt gibi davranır.

- *Momundun mas bolgonu tekeberçilikten, moldonun mas bolgonu bekerçilikten* (İbragimov, 2005, s. 340).

Müminin sarhoş olması kibirden, mollanın sarhoş olması yapacağı bir işin olmamasından

Hilekâr olarak nitelendirilenler:

- *Akırın baskan moldodon saktan, ala çapan kocodon saktan* (İbragimov, 2005, s. 42).

Yavaş yürüyen molladan korun, ala kaftan giyen hocadan korun.

- *Börü cegenge maş, moldo aldaganga maş* (İbragimov, 2005, s. 138).

Kurt yemede usta, molla kandırmada ustadır.

- *Karışkır kartaysa itke külkü, moldo kartaysa mitaam tülkü* (İbragimov, 2005, s. 267).

Kurt kocayınca köpeğe maskara olur, molla kocayınca kurnaz tilki olur.

- *Moldo coldo bolso şaytan üyünö kiret* (İbragimov, 2005, s. 339).

Şeytan yolda mollayı görse utancından evine kaçır

- *Moldo uktap ketse, şaytan tüşünö kiret* (İbragimov, 2005, s. 339).

Molla uyuduğunda şeytan rüyasına girer.

Dinî vasıfları ve kişilik değerleri yetersiz olarak nitelendirilenler:

- *Adalsıngan moldonun üyünön altı kamandın başı çığıptır* (İbragimov, 2005, s. 12).

Yediklerinin helal olduğunu millete göstermeye çalışan mollanın evinden altı domuzun kafası bulunmuş.

- *Alkı buzuk moldonun, seldesine çok tüşöt* (İbragimov, 2005, s. 46).

Nefsi bozuk mollanın sarığına köz düşer.

- *Azansız moldo bolso da kazansız katın bolboyt* (İbragimov, 2005, s. 22).

Ezan okumayan molla olsa bile kazansız kadın olmaz.

- *Çala corgo col buzat, çala moldo el buzat* (İbragimov, 2005, s. 446).

Çala (kusurlu) yorga (at) yolu bozar, çala (yetersiz) molla halkı bozar.

- *Çala moldo din buzat* (İbragimov, 2005, s. 446).

Yetersiz molla din bozar.

- *Eki moldo bir kişi, bir moldo cartı kişi* (İbragimov, 2005, s. 467).

İki molla bir kişi, bir molla yarım kişi.

- *Karga körgönün çokuyt, moldo bilgenin okuyt* (İbragimov, 2005, s. 261)

Karga gördüğünü gagalar, molla (kendi) bildiğini okur.

- *Küyöösü moldo bolso, ayalı uşakçı* (İbragimov, 2005, s. 285).

Kocası molla olur ise karısı dedikoducu olur.

- *Moldonun aytkanın uk, kılğanın kılba* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollanın söylediğini yap, yaptığını yapma.

- *Moldonun aytkanın da kılğanın da kılba* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollanın söylediğini de yaptığını da yapma.

- *Moldo cokto moldosun, moldo barda coldosun* (İbragimov, 2005, s. 339).

Molla olmadığı yerde mollasın, molla olan yerde yoldasın.

- *Moldonun küçü tilinin tüşünüksüzdüğündö* (İbragimov, 2005, s. 340).

Mollanın gücü dilinin anlaşılmasında.

- *Seket üçün segiz som ıygarganıñ moldonun kızın septüü kılğanıñ* (İbragimov, 2005, s. 383).

Zekât için verdiği sekiz para, hocanın kızının çeyizine gider.

Kötü niyetli olarak nitelendirilenler:

- *Moldonun seldesi ak, cürögü kara* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollanın sarığı ak, kalbi kara.

Olumlu yönleriyle ifade edilenler:

- *Cakşıdan söz kalat, soodagerden böz kalat, ustalardan dat kalat, moldolardan kat kalat* (İbragimov, 2005, s. 177).

İyiden söz kalır, tacirden bez kalır, ustalardan pas kalır, mollalardan yazı kalır.

- *Mal baasın bazar çıgarat, can baasın moldo çıgarat* (İbragimov, 2005, s. 330).

Malın fiyatını pazar belirler, canın değerini molla belirler.

- *Moldonun cazgan katı ölböyt, cakşının sözü, atı ölböyt* (İbragimov, 2005, s. 339).

Mollanın yazdığı yazı ölmez(kaybolmaz), iyinin sözü, atı ölmez (kaybolmaz)

- *Moldo menen cürsöñ ıymanın ozor, araba menen cürsöñ ıymanıñ tozor* (İbragimov, 2005, s. 339)

Mollayla yürürsen imanın gelişir, arabayla yürürsen imanın tozar(kaybolur).

- *Usta barda koluñ ty, moldo barda tiliñ ty* (İbragimov, 2005, s. 433).

Usta varken (kendi) eline sahip ol, molla varken (kendi) diline sahip ol.

Değerlendirme ve Sonuç

Tespit edilen atasözlerinin çoğunluğuna bakıldığında mollaların, halk tarafından kötü karşılanan davranışlara sahip olması, halktan kendini soyutlayarak üstün görmesi veya görülmesi, insanların saf dinî inançlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanması halkın algısında belirli bir molla karakterinin oluşumuna sebep olmuştur. Oluşan algının olumsuzluğuna karşın yine de derin saygı duyulan kişiler olmaları, halkın inançlarının ve Allah'a bağlılıklarının gücü olarak görülebilir.

İyi yönleri değerlendirildiğinde mollaların okuma-yazma bilmelerine, sözlerinin gücüne ve de imanlarının güçlü olmasına vurgu yapılmıştır. Halk mollanın bu yönlerine saygı duymaktadır ve doğal olarak bu özellikleri ile mollalar halktan ayrılmaktadır. Buradan anlaşılıyor ki okuma-yazma oranı halk arasında çok yaygın değildir ve ayırt edici bir vasıftır. Ayrıca mollaların, sözlerinin güvenilir ve yaptırım gücünün yüksek olması, onların hem dinin savunucusu hem de devlet yönetiminde yer yer söz sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır denilebilir.

Mollalar, Kırgız toplumunda önyargı ile yaklaşılan insanlardır. Bunun sebebi, Kırgızların İslam dinini tam olarak bilmemeleri ve bu eksikliği bilen insanların durumu kendi lehlerine

kullanmasıdır. Kırgızların okuma- yazma bildikleri için molla olarak kabul ettiği bu insanlar, aslında kendi ülkelerinde sıradan insanlar yahut tacirlerdir. Bu da molla adı altında tasvir edilen kişilerin esasen bu insanları tanımladığını göstermektedir.

Moldonun küçü tilinin tüşünüksüzdügündö (mollanın gücü dilinin anlaşılmasında) atasözünden de anlaşıldığı gibi mollalara duyulan saygı onların dillerinin tam olarak anlaşılmasından kaynaklıdır. Fakat dilinin anlaşılır olmaması duyulan saygı yanında güvensizliği de beraberinde getirmiştir.

Tüm bu sebeplerin yanında diğer konar-göçer Türk halkları gibi Kırgızlar da toplu biçimde İslam dinine geçmemiş ve geçmiş olanlar da İslam dinine nazaran Şamanizm inancına daha derinden bağlı kalmıştır. Dolayısıyla İslam ile tanışma sürecinde edinilen olumsuz tecrübeler ve önceki inançlarındaki din adamlarıyla kıyaslanabileceği göz önünde bulundurulduğunda, halkın bu yeni dinin din adamlarına karşı önyargıyla yaklaşabilecekleri de düşünülmelidir.

Bugün çoğu Kırgız Sünnî mezhebinde Müslümanlığı yaşamaktadır. Bağımsızlık sonrası atılan adımlarla dinî yaşamdaki eksiklikler eskiye göre büyük ölçüde giderilmiş, İslâm dinî de sosyal ve kültürel hayatla büyük ölçüde bütünleşmiştir. Günümüzde mollalar medreselerde dinî eğitim görmektedir ve oldukça saygı duyulan kişilerdir. Böylece molla kelimesine yüklenen anlam tarihsel süreç içerisinde dönüşüme uğramış ve kötü anlamını yitirip büyük ölçüde iyi anlamını kazanmıştır denilebilir.

Kaynakça

Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözcükleri*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, D. (2005). *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aksoy, Ö. A. (2018). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınevi.

Boobekova, K. (2013). *İnsan Davranışlarıyla İlgili Türkçe-Kırgızca Deyimler*. Bişkek: Avrasya Yayınevi.

Boratav, P. N. (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Cihan, C. (2015). XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dinî Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 219-238.

Demirci, S., & Kabahasanoğlu, V. (2008). *Üniversitelerde Türk Dili*. İstanbul: Türkmen.

Ekrem , A., Cıldız, A., & Selçuk, B. K. (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük* (Cilt II). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi Yayınları.

Erşahin, S. (1999). Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 393-438.

İbragimov, M.(2005).Kırgız Makal-Ilakap, Uçkul Sözdörü. Karabalta: Salam Yayınevi

Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü. (2015). Bişkek: Avrasya Yayınevi.

Soltonoyev, B. (2003). *Kırgız Tarihi*. Bişkek: Arhi İnovatsiyalık Borboru .

Extended Abstract

Proverbs are the experience of the society to belong and the philosophies of life and the words that reflect the expressive power of language. Proverbs are formed depending on each society's own cultural background and way of life. Changes and developments in time societies affect language and hence Proverbs. Religious factors and religious elements that have an important place in this process of change and development are also often subject to Proverbs. Among the religious elements, topics such as God, Prophet, Hodja, Pilgrim, Mullah, and how religion should be lived have been addressed in Proverbs from the past.

Mullah; means kadi and great scholar. In later times, madrasah students were also addressed in this way. Figuratively, he is described as one who outweighs the religious aspect. In addition to these meanings, this expression is used for people who are illiterate. This word, changed from the word Mawla and took the form of Mullah. For example, Maulana Jalaluddin Rumi is also referred to as "Mullah-yi Rum". In Kyrgyz Turkish this word is said "moldo".

In Kyrgyz society, mullahs are mostly known as clerics, their religious feelings are strong, and these people are greatly respected by society. In Kyrgyz Proverbs, mullahs are also depicted in this way. But, in Proverbs, the character of mullahs is often portrayed as vigilant, greedy, money-loving people who do nothing without their own interests.

As the name suggests, this word has been incorporated into Turkish languages along with Islam. During periods when the religion of Islam was not accepted by the state, these people informed those around them about Islamic religion and its rules.

Mullahs are one of the great characters because they are known as bad people in society, but they are highly respected. Therefore, this work dealt with the Mullah character. In the study, assessments were made on proverbs identified in the dictionary "Kırgız Makal-Ilakap, Uçkul Sözdörü" belonging to Muhamed İbrahimov.

In Turkestan, it has been at different times and in different forms that Turkish peoples accept the religion of Islam and combine it with their own culture. The first is Turks in settled life, the other is nomadic Turks. Nomadic Turks differ from others in that they developed a mixed understanding of Islamic religion with various belief systems, traditions, thought structures and cults belonging to their ancient religion. Like other Turkic peoples in Turkestan, the most common belief among the Kyrgyz people is Tengrism. However, over time, some Kyrgyz

tribes have adopted other religions such as Manichaeism, Buddhism, and historical Christianity.

The issue of Islamization of nomadic Kyrgyz people is one of the issues that has not yet been fully clarified in Turkish-Islamic history. Information about the acceptance of Islam by the Kyrgyz people is derived from Chinese sources, Soviet researchers, notes of travelers traveling the region, epics, especially the epic of Manas, and oral literary products. Until the second half of the XIX. century, Islam's influence on the Kyrgyz remained quite weak.

Because the Kyrgyz lived as nomads and were illiterate, they could not learn the religion of Islam with a specific education or from written sources in madrasas like other Turks. Travelers who came to the area noted that mullahs wrote amulets in exchange for sheep. Again, travelers wrote in notes that many of the existing mullahs were extremely ignorant, people with insufficient religious knowledge. They use the beliefs of people with very little religious knowledge, and in doing so they use kinship ties and witchcraft. The Kyrgyz did not have mullahs among themselves, the mullahs who came to that region are said to belong to Tatar, Uighur, Uzbek and Tajik people. These people, whom the Kyrgyz saw as mullahs, were in fact ordinary people or traffickers who could read and write in their own country. In fact, it could be these people who are in the proverbs.

As can be understood from the proverb " Moldonun küçü tilinin tüşünüksüzdügündö (the power of the mullah is that his words are meaningless.)", the respect shown to the mullahs is due to the lack of a full understanding of their language. His lack of understanding of his language created distrust for people.

Today most Kyrgyz live in Islam in the Sunni sect. Deficiencies in religious life were largely eliminated by steps taken after independence. Today, Kyrgyz mullahs are cultivated and respected individuals within their culture. Thus, the meaning of the word Mullah has lost its bad meaning in the historical process and has largely gained its good meaning.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 19-07-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 02-09-2019

Araştırma Makalesi / Research Article

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 254 - 268.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 254 - 268.

Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Geçen Dinî Terimlerin Karşılaştırılması¹

Tuğçe Burcu DEMİR²

Özet

Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi Türk dilinin Güney-Batı lehçelerini oluştururlar. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagauz Türkçesi Batı Oğuz Türkçesi kolunu; Türkmen Türkçesi, Horasan Türkçesi ise Doğu Oğuz Türkçesi kolunu oluşturur. Türkmen Türkçesi bulunduğu konum ve etnik yapıya bağlı olarak Oğuz lehçelerinin özellikleri ile Kuzey-Doğu (Kıpçak) lehçelerinin bazı özelliklerini de taşır. Türkler yüzyıllar içinde farklı coğrafi bölgelere yayılmışlardır. Bu sebeple birbirlerinden habersiz bir şekilde müşterek edebî ürünler meydana getirmişlerdir. Edebî ürünler içinde sözlü edebiyat geleneğinin önemli ürünlerinden birisi de atasözleridir. Atasözleri bir milletin ortak değerleridir. Bazı atasözlerinde benzerliklerin olmasının sebebi ortak duygu ve düşünceye sahip olunmasından kaynaklanmaktadır. Her milletin kendine özgü atasözleri vardır. Atasözleri sosyoloji, psikoloji, tarih, halk bilimi gibi birçok alanı ilgilendirmektedir. Din ise sosyal hayatı ilgilendiren bir kurumdur. Toplumsal hayata yön veren din ile ilgili atasözlerinin kapsamı da çok geniştir. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi atasözlerinde bulunan dinî terimler karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Türkçedeki dinî terimleri içeren atasözlerinin hem Türk lehçelerinde hem de başka dillerdeki dinî terimleri içeren atasözleri ile yapılabilecek olan araştırmalara bir katkıda bulunmak hedeflenmiştir. Tespit edilecek ortak atasözleri ile Türk ve Türkmen toplumunun dine bakış açılarındaki benzerlikler ile farklı coğrafyalarda olsalar dahi din olgusunun değişmediği ortaya konulmak istenmiştir. Belirlenecek olan farklı atasözlerinde ise yaşanan coğrafyada diğer toplumlarla etkileşim sonucunda atasözlerinde nasıl değişimler olduğu belirlenerek Türkmen toplumunun daha yakından tanınacağı öngörülmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, Türkmen Atasözleri, Dinî terimler.

The Comparison of Religious Terms in Turkmen Turkish and Turkish of Turkey Proverbs

Abstract

Turkey Turkish and Turkmen Turkish, the Turkish language form the South-West dialects. Turkey Turkish, Azerbaijani and Turkish Gagauz Turkish West Oğuz Turkish lever; Turkmen Turkish, Horasan Turkish East Oghuz Turkish branch forms. Turkmen Turkish has the characteristics of Oghuz dialects and some features of

¹ Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Genç Türkologlar Yaz Semineri'nde Sunulmuş Bildiridir. 27-28 Haziran 2019.

² Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, tugceburcudemir@gmail.com

North-East (Kipchak) dialects depending on the location and ethnicity. Turks have spread to different geographical regions over the centuries. For this reason, they have created common literary products unaware of each other. Proverbs are one of the important products of oral literary tradition among literary products. Proverbs are common values of a nation. Some proverbs have similarities because they have common feelings and thoughts. Every nation has its own proverbs. Proverbs concern many fields such as sociology, psychology, history, folklore. Religion is an institution that concerns social life. The scope of the proverbs about religion that directs social life is also very wide. Religious terms found in Turkey Turkish and Turkmen Turkish proverbs in this study, in a comparative way. It is aimed to contribute to the researches which can be done with the proverbs which contain religious terms in Turkish both in Turkish dialects and with proverbs that contain religious terms in other languages. With the common proverbs to be determined and the similarities in Turkish and Turkmen society's perspectives on religion, it was aimed to reveal that the fact of religion did not change even if they were in different geographies. In the different proverbs to be determined, the changes in proverbs as a result of the interaction with other societies in the geography of the living were determined and it was tried to predict the recognition of the Turkmen society more closely.

Key Words: Proverbs, Turkmen Proverbs, Religious terms.

Giriş

1. Türkmenler ve Türkmen Türkçesi

1.1. Türkmenler

Türkmen adı ilk defa 11. yüzyılda yazılan *Divânu Lugâti't-Türk'te* geçer. *Bazı tarihçiler Türkmen adının çok daha eski olduğunu ileri sürmüşlerdir* (Korkmaz 2013, s. 199). Kaşgarlı Mahmut, Büyük İskender'e atfedilen bir hikâyede, Büyük İskender Türk diyarına yöneldiği bir zamanda 24 kişi ile karşılaşır ve bunlara "*Türk mânend*" der yani "Bunlar Türklere benziyorlar." anlamındadır. *Türk sözcüğüne Farsça mânend "benzer" sözünün eklenmesiyle bu sözcüğün oluştuğunu aktarır* (Ercilasun; Akkoyunlu 2018, s. 520). *Türkmen adı Reşidüddin'in Camiü't Tevarih ve Ebülğazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime adlı eserinin içinde yer almıştır* (Korkmaz 2013,s. 199). Türkmen adının birçok Türkolog tarafından açıklaması yapılmıştır. Türkmen adı için *Hüseyn Hüsamettin Türkmen "büyük Türk", Necip Asım Türk+man "Türk eri", Vambery Türk+men "Türklük, Türkler", J. Deny Türkmen "koyu Türk, halis kan Türk"* şeklinde ifade ederler (Çakmak 2015,s. 179). Korkmaz'a göre en tutarlı açıklamayı yapan J. Deny'dir. Deny' ye göre *Türkmen adı, Türk sözüne "büyüklik, üstünlük, fazlalık" anlamları katan +man abartma ekinin eklenmesinden oluşmuştur. Yani Türkmen "koyu Türk, saf kan Türk"* anlamındadır. Bu görüşü G. Németh, V. Minorsky, İ. Kafesoğlu gibi Türkologlar tarafından da benimsenmiştir (Korkmaz 2013,s. 199)

11. yüzyılın ortalarında Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Türk boyuna Oğuz ismi yanında *Türkmen adı da verilmiştir* (Çakmak 2015, s.179). *11. yüzyılda Selçuklular Batt'ya göç edince geride bırakmış oldukları Türk boyu, Türkmenlerdir* (Korkmaz 2013, s. 198). Daha sonraki zamanlarda Moğol İstilasası yüzünden oldukça zayıflamışlardır. Oğuzların-Türkmenlerin tarih sahnesine çıktığı dönemlerde bazı Oğuz kabileleri İslamiyet'i kabul etmişlerdir. İslamiyet'i

kabul eden Müslüman Oğuzları, Selçuk Bey himaye etmiştir. Oğuzlar tarafından kurulan Yabgu Devleti'nin yıkılmasından sonra Oğuzların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyinden batıya göç etmiştir. Diğerleri ise Cend, Horasan ve Anadolu topraklarına göç ederler (Çakmak 2015,s. 180). Göç etmeyip buldukları yerlerde kalan Oğuzlar ise Mangışlak ve Seyhun boylarında yerleşmişlerdir (Çakmak 2015, s.180). Bugün Orta Asya'da yaşayan Türkmenler bu oğuzların soyundan gelenlerdir. Türkmenler tarafından *ata vatan* olarak adlandırılan Türkmenistan, 13. yüzyıldan itibaren önce Moğol hâkimiyeti daha sonra Timurluların hâkimiyeti altına girmiştir. 19. yüzyılda ise Rus egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1917 yılında da Sovyet Birliği içerisinde yer alırlar. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Korkmaz 2013, s.198).

1.2. Türkmenistan

Türkmenler, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlıklarını ilan ederek Türkmenistan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır (Korkmaz 2013, s. 198). Türkmenistan Hazar Denizi'nin doğusunda yer alır. Güneyde İran, güneydoğusunda Özbekistan, kuzeydoğusunda Karakalpaklar ile komşu olan bir Orta Asya ülkesidir. Başkenti Aşkabat'tır. Türkmenler yoğun bir biçimde Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yaşar. Geri kalan Türkmenler ise Özbek ve Karakalpak gibi Türk illerine dağılmışlardır. Afganistan, Çin, İran ve Türkiye'de de yaşamaktadırlar (Bozkurt 2012,s. 320). Türkmenistan'da Türkmenler dışında Azerbaycan Türkleri, Kazaklar, Karakalpaklar, Ermeniler Ruslar, Tatarlar ve Özbekler de yaşamaktadır (Çakmak 2015, s. 182).

Türkmenler pek çok boydan ve aileden oluşmaktadır. Bu boylar Çavdar, İmrili, Yomut, Göklen, Teke, Sarık, Salur ve Ersarı boylarıdır. Bu boylarda kendi içinde oymaklara ayrılır (Bozkurt 2012,s. 321).

1.3. Türkmen Türkçesi

Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi Türk dilinin Güney-Batı lehçelerini oluştururlar. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagauz Türkçesi Batı Oğuz Türkçesi kolunu; Türkmen Türkçesi, Horasan Türkçesi ise Doğu Oğuz Türkçesi kolunu oluşturur. Türkmen Türkçesi bulunduğu konum ve etnik yapıya bağlı olarak Oğuz lehçelerinin özellikleri ile Kuzey-Doğu (Kıpçak) lehçelerinin bazı özelliklerini de taşır (Altinel 2003, s.1). Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi gibi bazı lehçelerin etkisinde kalsa da Oğuzca Türkçesine özgü eski özellikleri de en iyi şekilde korumuştur (Korkmaz 2013, s. 199).

Türkmen yazını 13. yüzyılda başlar. Türkmenler dağınık bir şekilde olmalarından dolayı uzun süre yazı dilleri olmamış ve Türkmen dilinin birçok ağızı bulunmaktadır. Türkmen yazı dili eski Türkmençe içerisinde doğar ve yazının gelişmesi ile yaygınlaşır. Türkmen yazı dili her şeyden önce sözlü destan geleneğine bağlıdır. Oğuz göçleri ile Türklerin çevresini oluşturma bozkır hayatı yoğun kültür etkisine kapalıdır. Bu sebepten dolayı Türkmenlerde halk tipi destan geleneği gelişmiştir (Bozkurt 2010, s. 321).

Türkmen Türkleri, klasik edebiyatlarını Hoca Ahmet Yesevi ile başlatırlar. Kıssa-i Yusuf ve 12. yüzyıldan kalan Yesevi' nin Divân-ı Hikmet'ini Eski Türkmençe sayarlar (Bozkurt 2010, s. 321). Klasik Türkmen yazı dili 18. yüzyılda oluşur. Mahtıngulı, Seydî, Azadî, Gurbandurdı Zelibî, Mollanepes, Talibî, Miskin Kılıç gibi şair ve yazarlar bu dili işler ve geliştirirler (Buran; Alkaya 2017, s.121). Türkmen edebî dili Türkmen-Yomut ağızlarına dayanmaktadır (Çakmak 2015, s. 182).

Türkmen Türkleri, yazılı edebiyatlarının başlangıcından (18.yy) 1928'e kadar Arap alfabesini, 1928-1940 yılları arasında Lâtin alfabesini, 1940 yılından sonrada Kiril alfabesini kullanmışlardır. Türkmenistan Meclisi, 1993 yılında adlığı bir kararla Lâtin alfabesini esas alan yeni Türkmen alfabesine geçmeyi kabul etmiştir. Sovyet döneminde, edebî dil için Yomut ve Teke ağızları esas alınmıştır. Zamanla diğer ağızlarında yazı dilinde kullanılması ile Türkmen Türkçesi bugünkü hâlini almıştır (Kara 2007, s.229).

2. Türkmen Atasözleri

Atasözleri her dilde vardır. Atasözleri, halkın zekâsının inceliklerini ve kıvraklığını dolaylı yoldan benzetmeler ile ifade eden, öğretici ve yön gösterici sözlerdir. Bir toplumun töre, dünya görüşünü ve yaşam koşullarını yansıtan halk kültürünün, halk biliminin en önemli türlerindedir (Doğan 1997, s. 68). Ömer Asım atasözlerini şu şekilde ifade eder: “*Sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih, ahlak, folklor gibi birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer olan ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından çok önemli dil yapılarıdır.*” **Divânu Lugâti't-Türk'te** atasözleri **Arapça mesel, Türkçe sav** sözcükleri ile anılmıştır. **Klasik Türk Edebiyatı** döneminde bu kavram için **mesel veya darbimesel de kullanılmıştır** (Aksoy 1988, s. 131). Bugün ise **atasözleri** veya **atasözü** ifadesi kullanılmaktadır. Uzun bir dönem Rusların egemenliği altında yaşayan Türkmenistan'da her alanda olduğu gibi edebiyatta da Rus etkisi olmuştur. Ruslar atasözlerini oluşum şekillerinden hareketle *poslovitsa* ve *pogovorka* olmak üzere iki kısma ayırırlar. Bu etki sonucunda Türkmenler de atasözlerini **atalar sözi** veya **nakıl** olarak ikiye ayırmışlardır (Özdemir 2014, s.31). *Atalar sözi* veya *nakıl* eş anlamlı kelimelerdir (Annaberdiyev 2012, s.12). Atasözleri

kalıp sözlerdir. Bir toplumun yaşayışını, inaniş, hayata bakış açısını yani maddi-manevi bütün değerlerini ortaya koyar. Her milletin kuşaktan kuşağa aktarılan birçok atasözü bulunmaktadır (Alkayış 2009, s. 287). Atasözleri insanları genellikle düşündürür, öğüt ya da uyarı yoluyla bilgilendirir veya güldürür.

Türkmen halkının hayatını, kültürel özelliklerini kendilerine has bir şekilde yansıtan atasözleri bulunmaktadır. Bu durum genel olarak Türk atasözlerinden farklı değildir. Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi atasözlerinde görülen ortak temaların fazlalığı dikkat çekmektedir (Sis 2005, s.258). Atasözlerindeki temalara dikkat edilirse yiğitlik, vatan sevgisi, komşu haklarının önemi, akıl ve edebin önemi, kadının toplumdaki yeri gibi konuların işlendiği görülür (Çakmak 2015, s. 185).

Sosyal olaylar, doğa olayları, din ve felsefe, gelenek ve göreneklerin atasözlerine çok fazla konu olduğu görülür. İslam dinine bağlı oluşan atasözleri Türklerde oldukça fazladır. Çünkü Türkler, İslâmiyet'i benimseyince yeni bir kültür ve bakış açısı ile karşılaştılar. Bu dinin kurallarını öğrenmek için dinî terimleri atasözlerinde kullanmaya başladılar. Din, din adamı, dinin öğretileri veya kuralları ile ilgili kavramlar için kullanılan kelimeler dinî terimler başlığı altında sınıflandırılmaktadır. Din sosyal hayatı ilgilendiren bir kurumdur. Toplumsal hayata yön veren din ile ilgili atasözlerinin kapsamı da çok geniştir.

Bu çalışmada Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi atasözlerindeki dinî terimlerin karşılaştırılması yapılmıştır. Karşılaştırma iki başlık hâlinde incelenmiştir : “*Tam benzerlik gösteren atasözleri, Birden fazla sözcüğü değişik olan atasözleri*” başlıkları hâlinde incelenmiştir. Bu çalışmada Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan *Karşılaştırmalı Türkmen Atasözleri kitabı* ve Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler* adlı eserinden yararlanılmıştır. Bununla birlikte Türkmen Türkçesi atasözlerinde anlamı bilinmeyen bazı kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılığı verilmiştir.

2.1. Tam Benzerlik Gösteren Atasözleri

TrmT. Adam adamyň şeytany (KTA, s.14)

TT. İnsan insanın şeytanıdır (ADS, s. 239)

TrmT. Ajal geldi jahana, baş agyry --- bahana (KTA, s. 20)

TT. Ecel geldi cihane, baş ağrısı bahane (ADS, s. 298)

TrmT. Alla daga görä gar ýagdyrar (KTA, s. 27)

“Allah dağa göre kar yağdırır.”

TT. Allah dağına göre kar verir (ADS, s. 98)

TrmT. Alladan gorkmaýandan gork (KTA, s. 27)

TT. Kork Allah’tan korkmayandan (ADS, s. 270)

TrmT. Arayan tapar möwlasyny—da belasyny—da (KTA, s. 31)

TT. Arayan Mevlası’nı da bulur, belasını da (ADS, s. 106)

TrmT. Bir dinsiziň hakyndan bir imansyz geler (KTA, s. 74)

TT. Dinsizin hakkından imansız gelir (ADS, s. 176)

TrmT. Goňşy haky—Taňry haky (KTA, s. 155)

TT. Komşu hakkı Tanrı hakkıdır (ADS, s. 269)

TrmT. Gyssag işe şeytan garyşar (KTA, s. 131)

TT. Acele işe şeytan karışır (ADS, s. 74)

TrmT. Namaza meýli bolmadygyň gulagy azanda bolmaz (KTA, s. 232)

“Namaza meyli olmayanın kulağı ezanda olmaz.”

TT. Namazda gözü olmayanın ezanda kulağı olmaz (ADS, s. 289)

TrmT. Ölümi gören gyzzyrma razy bolar (KTA, s. 247)

“Ölümü gören sıtmaya razı olur.”

TT. Ölümü gören hastalığa razı olur (ADS, s. 298)

TrmT. Öleni ýer beğensin, galany il (KTA, s. 245)

“Öleni yer beğensin, kalanı el.”

TT. Ölürse yer beğensin, kalırsa el beğensin (ADS, s. 299)

TrmT. Ölüsü bolan üç gün ağlar, dälisi bolan ölinçä (KTA, s. 247)

“Ölüsü olan üç gün ağlar, delisi olan ölünceye(kadar).”

TT. Ölüsü olan bir gün ağlar, delisi olan her gün (ADS, s. 299)

TrmT. Öleýin diýip ölüp bolmaz, galaýyn diýip galyp bolmaz (KTA, s. 246)

TT. Öleyim demekle ölünmez, kalayım demekle kalınmaz (ADS, s. 293)

TrmT. Sabyr aýy bolsa – da, soňy süýji (datly) (KTA, s. 263)

“Sabır acı olsa da, meyvesi tatlıdır.”

TT. Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır (ADS, s. 305)

TrmT. Sabyr eden salamat bolar (KTA, s. 263)

“Sabredenini sonu selamettir.”

TT. Sabrın sonu selamettir (ADS, s. 305)

TrmT. Şeytanyň dostlugy dar agajyna çenli (KTA, s. 280)

TT. Şeytanın dostluğu darağacına kadardır (ADS, s. 321)

TrmT. Taýak jennetden çykypmyş (KTA, s. 16)

TT. Dayak cennetten çıkmıştır (ADS, s. 165)

TrmT. Ýagşylaryň ýagşylyk her kişinin işidir, ýamanlyga ýagşylyk är kişinin işidir (KTA, s.310)

TT. İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârıdır (ADS, s. 246)

TrmT. Ýalançynyň öýi ýandy, hiç kim ynanmady (KTA, s. 314)

TT. Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış (ADS, s. 338)

TrmT. Ýarym lukma jandan eder, ýarym molla dinden (KTA, s. 321)

TT. Yarım doktor candan eder, yarım hoca dinden eder (ADS, s. 341)

2.2. Birden Fazla Sözcüğü Değişik Olan Atasözleri

TrmT. Ajaly ýeten syçan pişigiň guýrugyny dişlär.(KTA, s. 20)

“Eceli gelen sıçan, kedinin kuyruğunu ısırırmiş.”

TT. Eceli gelen köpek cami duvarına işer (ADS, s. 186)

TrmT. Bermese Biribar, neylesin maldar (KTA, s. 70)

“Vermezse Allah, neylesin hayvancı(kul).”

TT. Vermeyince Mabut, neylesin Sultan Mahmut (ADS, s. 337)

TrmT. Borçly ölmez, burjuly öler (KTA, s. 81)

“Borçlu ölmez, sancılı ölür.”

TT. Borçlu ölmez, benzi sararır (ADS, s. 146)

TrmT. Däli дәlini söyер, molla--- ölini (KTA, s. 98)

“Deli deliyi sever, molla ölüyü.”

TT. Deli deliden hoşlanır, imam ölüden (ADS, s. 167)

TrmT. Dawagäriň kazy bolsa, dadyňa Alla yetişsin (KTA, s. 94)

“Kavga ettiğin kişi kadıysa yardımına Allah yetişsin.”

TT. Davacın kadı olursa yardımcın Allah olsun (ADS, s. 67)

TrmT. Eşek Mekgä gider, hajy bolmaz (KTA, s. 124)

“Eşek Mekke’ye gitse de hacı olmaz.”

TT. Deve Kâbe’ye gitmekle hacı olmaz (ADS, s. 173)

TrmT. Haramdan gelen harama akar (KTA, s. 200)

TT. Haramın temeli olmaz (ADS, s. 220)

TrmT. Hudaý uranyňy pygamber hasasy bilen dürtermiş (KTA, s. 187)

“Hüda’nın vurduğunu, peygamber asasıyla dürtermiş.”

TT. Allah’ın ondurmadığını, peygamber sopa ile kovar (ADS, s. 98)

TrmT. Jennetiň gapysyny eneler açarlar (KTA, s. 206)

“Cennetin kapısını anneler açarlar.”

TT. Cennetin kapısını cömertler açar (ADS, s. 153)

TrmT. Kör leglegiň höwürtgisini Alla gurar (KTA, s. 218)

“Kör leyleğin yuvasını Allah kurar.”

TT. Kör kuşun yuvasını Allah yapar (ADS, s. 205)

TrmT. Şeriagatyň kesen barmagy ganamaz (KTA, s. 280)

“Şeriatın kestiği parmak kanamaz.”

TT. Şeriatın kestiği parmak acımaz (ADS, s. 321)

TrmT. Ululyk Hudaýa ýagşy (KTA, s. 20)

“*Büýüklük Hüda’ya yakışır.*”

TT. Büyüklük Allah’a mahsus (ADS, s. 164)

TrmT. Uýatsyza günde bayram, günde toy (KTA, s. 298)

“*Utanmayana her gün bayram, her gün düğün.*”

TT. Deliye her gün bayram (ADS, s. 168)

Değerlendirme

Din, bir toplumdaki bütün bireylerin hayata bakış açısını, dünyayı yorumlayışını, yaşama biçimini ve toplumsal ilişkilerini etkiler. Bu yüzden dinî terimler toplumdaki genel işlevleri sebebiyle atasözlerinde büyük oranda yer almıştır. İncelenen atasözlerinde rastlanılan dinî terimler genellikle “ *Allah, Mevla, Tanrı, Hüda, ezan, ecel, namaz, imam, hoca, Mekke, peygamber, haram, cennet, yalan, iyilik-kötülük, şeytan, sabır, dinsiz- imansız*” gibi kelimelerle oluşturulmuştur. Bu terimlerin her birisi içerisinde bulunduğu cümleye farklı bir anlam yüklemiştir. Örneğin, Allah kelimesi ile birlikte Tanrı, Mevla, Hüda terimleri de kullanılmıştır. Atasözlerinde geçen Allah; güç, büyüklük, adalet, doğruluk anlamlarını bünyesinde toplayarak, bir temsil niteliği kazanmıştır. Türkmen Türkçesi atasözlerinde geçen *Hüda* yerine Türkiye Türkçesinde *Allah* adı kullanılmıştır.

Atasözleri hayatın ve toplumun gerçeklerini bazen öğüt verici bir üslupla daha ılımlı bir şekilde ifade ederken bazen de çok sert bir şekilde dile getirir. Örneğin, “*TrmT. Sabyr ajy bolsa – da, soňy süýji (datly)*” “*Sabır acı olsa da, meyvesi tatlıdır.*”, “*TT. Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır.*” atasözünde daha ılımlı bir yaklaşım varken; “*TrmT. Haramdan gelen harama akar.*”, “*TT. Haramın temeli olmaz.*” atasözünde daha kesin bir ifade vardır.

Türkmen Türkçesi atasözlerinde geçen *molla* terimi Türkiye Türkçesi atasözlerinde *hoca* veya *imam* kelimeleri ile karşılanmıştır. Örneğin, “*TrmT. Däli дәlini söýer, molla--- ölini*” “*Deli deliyi sever, molla ölüyü.*”, “*TT. Deli deliden hoşlanır, imam ölüden*” ; “*TrmT. Ýarym lukma jandan eder, ýarym molla dinden*” , “*TT. Yarım doktor candan eder, yarım hoca dinden eder.*”

Dinî içerikli atasözlerinde dünya hayatının bir sonu olduğu, ahiret yolculuğunu ifade eden ölüm teriminde ise ölümden kaçışın olmadığı, ölüm yerine insanların yaşamak için her şeye

razı olacağı anlatılır. Örneğin, “TrmT. Ölümü gören gyzzyrma razy bolar, “Ölümü gören sıtmaya razy olur.”, TT. Ölümü gören hastalığa razy olur.” ; “TrmT. Öleyin diyip ölüp bolmaz, galaýyn diyip galyp bolmaz.” , “TT. Öleyim demekle ölümez, kalayım demekle kalınmaz.”

Sonuç

Atasözleri belirli tecrübeler sonucunda elde edilen sözlerdir. Halkın düşünce yapısının inceliklerini dolaylı yollardan benzetmeler yaparak gözler önüne serer. Atasözleri, anlam bakımından bütün insanlara hitap edecek tarzdadır. Türkler, İslamiyet ile tanışınca sözlü kültürün bir parçası olan atasözlerine dinî terimlerin yansımaları gayet tabidir. Çünkü din, insan ve toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Dinin insanlar arasında yayılmasında, nesilden nesile dindeki emir ve yasakların kolay bir şekilde öğretilmesinde atasözlerinin önemi büyüktür.

Atalarımız, aynı coğrafyada uzun yıllar beraber yaşamışlardır. Ana yurtlarından ayrılıp başka yerlere yerleşirken kültürel değerlerini korumuş ve beraberlerinde getirmişlerdir. Atasözlerinde dinî terimlerin karşılaştırılması sonucunda farklı coğrafyada yaşamış olan Türkiye Türkleri ve Türkmenistan Türkleri toplumunun aslında hayata bakış açıları ve dine bakış açılarının aynı olduğu gözlenmiştir. Her ne kadar *tam benzerlik gösteren atasözleri, birden fazla sözcüğü değişik olan atasözleri* başlıkları hâlinde incelenmiş olsa da verilen mesaj, anlatılmak istenen duygu aynıdır.

Kısaltmalar

ADS: Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü

KTA: Karşılaştırmalı Türkmen Atasözleri

TrmT: Türkmen Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri, Deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 131-166.
- Alkayış, F. (2009). Dini İçerikli Atasözleri Üzerine. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 287-292.
- Annaberdiyev, D. (2012). *Türkmen Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım Doktora Tezi*. İzmir.
- Bozkurt, F. (2012). *Türklerin Dili*. Konya: Eğitim Yayınevi.

- Buran, Ahmet ; Alkaya, Ercan. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*.Ankara: Akçağ Yayınları
- Çakmak, C. (2015). Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Bulunan Benzer Atasözleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 177-189.
- Doğan, Levent. (1997). Türkmenistan Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*.68-87.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't- Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Geldiyev, G., & Karayunusoğlu, Y. (2017). *Karşılaştırmalı Türkmen Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kara, Mehmet, (2007). Türkmen Türkçesi, 231-290. In: *Türk Lehçeleri Grameri* (Eds: Ahmet Bican Ercilasun) Akçağ Yayınları.Ankara.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özdemir, A. (2014). Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki At İle İlgili Atasözleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sis, N. (2005). Türkmen Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 257-266.

Extended Abstract

Login

1. Turkmen and Turkmen Turkish

1.1. Turkmen

The first name of the Turkmen was written in the 11th century. Bazı tarihçiler Türkmen adının çok daha eski olduğunu ileri sürmüşlerdir (Korkmaz 2013, s. 199). Mahmut in Kaşgar, in a story attributed to Alexander the Great; When Alexander the Great turned to the Turkish land, he met 24 people and called them "Turkish manend", meaning "they look like Turks". Turkish word in the Persian mânend "similar" is formed by addition of said transfers this word (Ercilasun; Akkoyunlu 2018, p. 520).

In the middle of the 11th century, the Turkish tribe that established the Great Seljuk State was given the name of Oghuz as well as the Turkmen (Çakmak 2015, p.179). When the Seljuks migrated to the West in the 11th century, the Turkish tribes they left behind were Turkmens (Korkmaz 2013, p. 198). In the period when the Oghuz-Turkmens appeared on the stage of history, some Oghuz tribes accepted Islam. After the fall of Yabgu State founded by the Oghuzes, some of the Oghuzes migrated from the north of the Black Sea to the west. Others migrate to Cend, Horasan and Anatolia (Çakmak 2015, p. 180). The Oguzs who did not migrate and remained in their places were settled in Mangışlak and Seyhun tribes (Çakmak 2015, p.180). Today, Turkmens living in Central Asia are descendants of these Oghuzes.

1.2. Turkmenistan

The Turkmens declared their independence on 27 October 1991 after the collapse of the Soviet Union in 1991 and established the Republic of Turkmenistan (Korkmaz 2013, p. 198). Its capital is Ashgabat. Turkmens live intensively in the Republic of Turkmenistan. Apart from Turkmen, Azerbaijanis, Kazakhs, Karakalpaks, Armenians, Russians, Tatars and Uzbeks also live in Turkmenistan (Çakmak 2015, p. 182).

1.3. Turkmen Turkish

Turkmen Turkish, depending on the location and ethnic structure of the features of Oguz dialects and North-East (Kipchak) dialects also have some features (Altinel 2003, p.1). Although it has been influenced by some dialects such as Chagatai Turkish and Kipchak Turkish, it has preserved the old characteristics of Oguz Turkish in the best way (Korkmaz 2013, p. 199). Turkmen literature starts in the 13th century. Since the Turkmens are scattered,

they have not had written languages for a long time and the Turkmen language has many mouths. Turkmen literary language is based on Turkmen-Yomut dialects (Çakmak 2015, p. 182).

2. Turkmen Proverbs

Proverbs are in every language. Proverbs in *Divan-ü Lügat-it Türk* have been mentioned with the Arabic parable and Turkish arguments. Divan literature and Ottoman Turkish period for this concept was used in the parable or *darbimesel* (Aksoy 1988, p. 131). Today, proverbs or *darbimesel* are used. Turkmenistan, which lived under the sovereignty of the Russians for a long time, had a Russian influence in literature as in all other fields. The Russians divide the proverbs into two parts: *poslovitsa* and *pogovorka*. As a result of this effect, Turkmenians have also divided proverbs into two proverbs (Özdemir 2014, p.31). Every nation has many proverbs that are transmitted from generation to generation (Alkayis 2009, p. 287). Proverbs usually make people think, inform or warn or laugh.

There are proverbs that reflect the life and cultural characteristics of the Turkmen people in their own way. This situation is generally no different from Turkish proverbs. Turkmen Turkish and Turkey is remarkable abundance of common themes seen in Turkish proverbs (Sis 2005, s.258). If we pay attention to the themes in proverbs, it is seen that subjects such as importance of work, valor, love of homeland, importance of neighboring rights, reason and literary importance, women's place in society (Çakmak 2015, p. 185).

In this study, Turkish and Turkmen in Turkey Turkish proverbs comparison has been made of the religious term. The comparison was made under two headings. Proverbs, which show full similarity, are examined in the form of proverbs titles that have more than one word. In this study, the book of *Comparative Turkmen Proverbs* published by Turkish Language Association and Ömer Asım Aksoy's *Proverbs and Idioms* are used. However, the Turkmen are given meaning in Turkish proverbs Turkey Turkish equivalent of some unknown words.

The Result

Proverbs are words obtained as a result of a life. It makes it possible for people to see the subtleties of their intelligence indirectly. The proverbs reflecting the cultural characteristics of the Turkmen people were expressed in a sincere and understandable way. There is no difference between Turkish and Turkish proverbs in terms of structure and sentence organization. In terms of meaning, it is appealing to all people. When the Turks meet Islam, it is quite clear that the religious terms are a reflection of their proverbs, which are part of the

oral culture. Because religion has an important place in human and community life. In the spread of religion among the people, the proverb is of great importance in teaching descendants and prohibitions in the generation.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 05-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 25-08-2019

Aktarma / Translation

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 269 - 276.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 269 - 276.

Kodeks Kumanikus'ta Dinî Söz Varlığı

İmanyar GULİYEV¹

Akt. Hilal ÇAĞLAR²

Özet

Kodeks Kumanikus'un Alman bölümünün büyük kısmını Tevrat ve İncil'den Kıpçak Türkçesine tercüme oluşturur bunlardan 118 tanesi ilahi ve 47 tanesi bilmecedir. Eserin özellikle Alman bölümünün dinî söz varlığının incelenmesi Kıpçakların dünya görüşü ve inançlarının dile yansımaları ve dilde dinî izleri tespit etmek açısından önemlidir. Bu makalede dinî metinlerin Kıpçak Türkçesine tercüme edilme zamanı orijinaline uygun yazılan dinî içerikli sözler, terimler, hem tercüme zamanı yeni anlam yüklenen yerli ve yabancı sözcükler hem de İslam ve Musevilik dinine ait kelimeler ve kadim inançların dildeki izleri araştırılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kodeks Kumanikus, dinî, Hristiyanlık, İslam, Kıpçak, Musevilik.

The religious vocabulary in «Codex Cumanicus»

Abstract

The translations into Kipchak language from Torah and the Bible, 118 religious songs and 47 riddles occupies most of the German section of «Codex Cumanicus». In particular, the investigation religious vocabulary of German section is important the defining the traces and expression of outlook and belief in kipchak language. In this article has investigated the religious words, terms which written to the original during the translating of the religious texts into Kipchak, as well as national and foreign words which are loaded on new meaning during translation, the words which belong to religion of Islam and Judaism and the traces of ancient beliefs in Kipchak language.

Key words: Christianity, Judaism, Islam, Kipchak, Codex Cumanicus, religious.

Giriş

Kodeks Kumanikus tahminen XIII. yüzyılın sonları, XIV. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kıpçak şehirlerinin birinde yazılmıştır. Kodeks Kumanikus'un birinci bölümünün (1-55) İtalyan tüccarlar, ikinci bölümünün (56-82) ise Alman misyonerler

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Doktora Öğrencisi. İletişim: irbdu@yahoo.com.

² Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: hilalcglar94@gmail.com.

tarafından düzenlenmiş olduğu muhtemeldir. İtalyan bölümü İtalyanca-Farsça - Kıpçakça sözlükten, Alman bölümü ise asıl olarak Almanca - Kıpçakça sözlükten, İncil ve Tevrat'tan yapılan tercümelere, ilahilerden, Kıpçak folkloruna ait bilmecelerden oluşmaktadır. İtalyan, özellikle de Alman bölümünün dinî söz varlığı hem Kıpçakların dinî inanç çeşitliliğinin hem de din-dil ilişkilerinin araştırılması bakımından önemlidir. Aşağıda Kodeks Kumanikus'a yansıyan dinî söz varlığı verilmiş ve ait olduğu inançlara göre sınıflandırılmıştır.

1. Hristiyanlığa ait söz varlığı

Bildiğimiz gibi Hristiyan misyonerlerin Doğu ülkelerinde, özellikle de Türk halklarının yaşadığı bölgelerdeki faaliyeti Ortaçağ'da fark edilir derecede artmıştır. Genellikle eski Türk dönemlerinde (VI-XI yüzyıllar) Manihaizm'e ait "Huastanift", Budizm'e ait "Altun Yaruk" ve Hristiyanlığa ait "Sehrkarların Sitayişi" adlı eserler Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir. Kodeks Kumanikus'un Alman bölümü de Hristiyan misyonerlerin dini yayma faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre Kodeks Kumanikus'ta Hristiyanlığa ait çok sayıda özgün kelime, terim ve şahıs adları vardır. Ancak, tercüme zamanı Kıpçak dilinin içinde bulunduğu imkânlarından, eski ve o devrin inançlarında dinî anlam taşıyan sözlerden de faydalanılmıştır. Mesela, *tanrı* sözü Türkçedir ve Türklerin eski tek tanrılı inanç sisteminde başlıca yer tutmuştur. Fakat dinî metinlerin tercümesi sırasında, *tanrı* sözüne Hristiyanlığa ait anlamlar ilave edilmiş ve bu kelimeler yeni anlamlarında kullanılmıştır. Teğerin yarıklığı yarattı alarnı - "Onları tanrının nuru yarattı" [61v].

Özel İsimler

Teğri [69r] / Teğiri [62r] / Teğeri [62r] / Teğir [62r] / Teğer [61v] / Teğri ata [73r] "Tanrı, Yaradan". Teğeri söz "İlahî kelim, İncil" [61r]; sizge yakşı söz Teğeri söz aytkaymen [61r]; Kristus [63v] / Hristoz [75r] / Hristoz [75r] / Hristus [63v]; Yesus [72v] / Yesus Kristus "İsa peygamber" [63v]; Hristusunun tanığı bardır "İsa'nın şahidi vardır"[62r]; Misiha "Mesih, İsa peygamber" [69v]; Mariam katun [61r] / Mariam [76r] / Maria [69r] "Meryem, İsa peygamberin annesi". Ave Maria canıñnı yarıtıta Ata nurı "Ave (selam olsun), Meryem, canını nurlandırdı Ata nuru"[69r].

Tanrı sözünün, İsa peygamberin ve annesi Meryem'in adının farklı fonetik varyantlarda yazılması bu sözlerin ve Hristiyan dininin Kıpçak toplumunda tam olarak oturmaması ayrıca derleyenlerin Kıpçak dilini iyi bilmemesi ile açıklanabilir.

Adam "Âdem, ilk insan ve peygamber" [73r]; Adam yazuhu için ölümlüh bolduh "Âdem'in günahı yüzünden ölümlü olduk" [73r]; Lukas "Dört İncil nüshasından birini yazan, Luka"; Arı

Lukas aytır Evangelim içinde “Mukaddes Luka İncil’de diyor”[61v]; Paulus “İsa peygamberin havarisi Pavel”[62v]; Petrus “İsa peygamberin havarisi Peter” [61r]; Gabriel “Cebrail”; Gabriel frişte ıdırdı, Mariamka sövünçledi “Cebrail melek gönderdi, Meryem’e müjde verdi” [76r]; Pater noster “Göklerde olan atamız” [61r]. Bu söz KK’de olduğu gibi verilmiştir. Ancak günümüzdeki tercümelere “Göklerde olan atamız” olarak çevrilir [11]. Evangelim “İncil” [61v]; Gregor “Hristiyan din hadimi Grigor” [62r]; Yeronimis “Hristiyan ilahiyatçı, İyeronim” [62v]; Yüsüp “Yusif Neccar” [76r]; Annas “İsa peygamberi yargılayan hâkimlerden biri, Hanna” [63v]; Stefan “Taşlanarak öldürülen ilk Hristian, Stefan”. Biz okurbiz arı Stefandan kim köp tözdi Teñri için... “Biz Tanrı için çok (eziyetlere) katlanan ulu Stefan’dan okuruz” [61v]; Yohannes “havari Yohannes” [62v]; Yudas “havari Yudas” [63v] vs.

1.1. Hristiyanlığa özgü dinî terimler

Profet < lat. prophet “peygamber, elçi” [76r]; kristian “Hristian” [63r]; Aytır haçdan barça kristianlarga “Çarmihtan bütün Hristianlara diyor” [63r]; k(i)lisia “kilise” [72v]; katolik klisea “Katolik kilisesi” [74v]; apostolik klisea “Apostol kilisesi” [74v]; balsaman “kutsal yağ, balzam” [66r]; bapstima “vaftiz etmek, ad koymak” [74v]; pap [61r; 63r] / bapas [35v] / papas [62v] / papaz [71v] “Hristiyan din adamı, keşiş, rahip”; timeam “tütsü, dinî ayinlerde yakılan kokulu reçine” [62v]; ave “selam olsun, aziz, muhterem”; ave bahtlı [71v]; Ave, Maria annemiz “Selam (sana), Meryem ana!” [69v]. CC ’de 77 dinî ilahi bu sözle başlar.

Miron [62v; 71r] “kutsal vücut yağı, Mesih yağı”. Hristiyanlaşmış Türkler olan Gagavuzların dilinde *miru, miru silmee* şeklinde “takdis ayini icra etmek”, “kilise ayini” manalarında kullanılır (Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü., s. 178). Altar “Hristiyan mabetlerinde kurban kesilen, dinî ayinler icra edilen taş masa” [70r] Gagavuz Türkçesinde aynı fonetik biçimde “kilisede ibadet merkezi” olarak anlamını korur (Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü., s. 12). Apostol [71v] “havari”; manna [72v] “kudret helvası”. Manna sözü Tevrat ve Kuran’da manna/menne şeklinde ve aynı anlamda geçmektedir.

1.2. Hristiyan dinine özgü anlam yüklenmiş sözler

Bu alt başlıkta verilen kelimeler Hristiyanlığa ait dinî metinlerin tercümesinde kullanılsa da ya diğer kadim dinî inançlarla ilişkilidir ya da tercüme ile dinî anlam kazanmıştır. Bu kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçe kökenlidir

Ulu kün “kutsal gün, pazar günü, Hristiyanlarda ibadet günü”; Ulu künni avurlagıl “Kutsal günü ibadet et” [66v]; soyurgal “lütuf, ihsan”; Ave kimge yamkurleyin soyurkal yavdı

Teñridin “Selam, kime yağış gibi lütuf yağdı Tanrı’dan” [72r]; sövünçle- “müjde vermek, mutlu haber getirmek”; Mariamga sövünçledi “Meryem’e müjde verdi” [76r]; tabun- “ibadet etmek, tapınmak”. Anlar anar kim tabunsun “Onlar ona tapınsın/ibadet etsin” [74r]; tañlançih [73r] / tañış [76r] / tañ [61v] “mucize”. Barçaga tañlançih boldı arı kız Mariamdan “Herkes için mucize oldu kutsal bakire Meryem’dan” [73r]. Tın “can, ruh” [48v]; tın aş “manevi gıda” [70v]; tügenmes “ebedi, sonsuz”; bizim tügenmes tirilik “bizim ebedi hayatımız” [63r]. Yulovçı “kurtarıcı, Mesih” [82r]; yulugma “kurtarıcı”; Yesus bizim yulugmamız “İsa bizim kurtarıcımızdır” [72v]; yuvuk tut- “günah çıkarmak” [63r]; üçöv [73r] / üç tendeş [76r] / üçlük [59r] “üç uknum, Teslis, ata-oğul-kutsal ruh”.

Yete al- [63r] / tüm al- [63r] “Yevharistiya ayini. Hristiyanlıkta ekmek-şarap ayini zamanı ekmek ve şaraptan yemek, İsa peygamberle manen birleşmek”. Barça kişi borçlutur oruçta yazuhun aytma dağı tüm alma “Herkes (Paskalya) orucunda tüm almaya (günahlarını itiraf etmeye ve ekmek-şarap ayinine katılarak İsa’nın bedeni olan ekmekten yemeye ve kanı olan şaraptan içmeye) borçludur” [63r]. Yete sözü, büyük ihtimal, “ulaşmak, yetmek” manalarına gelen yet(mek) sözü ile aynı köktendir.

Kök ötmek “İsa’nın bedenini temsil eden, gökten inen ve yiyenlerin ölümsüz olacağı, İncil’de bildirilen ekmek”. Andan bizge sen yavdırdıñ kök ötmekin hem tatırdıñ “Ordan bize sen yağdırdın, gökyüzü ekmeğini de sen tattırdın” [70v]. Eski Türkler göğe, semaya yücelmeyi manevi saflığın sembolü olarak görürlerdi. Hatta Gök Tanrı ifadesi de bu inanca bağlıdır. Demek ki, gök sözü eski Türk inancının taşıyıcısı, ötmek sözü de ekmek “ekmek” sözünün eski şeklidir. Belirtmek gerekir ki, Türkiye Türkçesinin Safranbolu (Zonguldak) ağzında ötmek sözü “ekmek” anlamında kullanılmaktadır [14]. Yani her iki söz de Türkçedir. Ancak birleşerek Hristiyan dinine ait bir terimi ifade etmiştir.

Yarıh 1. “ışık, nur”; Künniñ yarıhı karardı “Güneşin ışığı karardı” [71v], 2. “İsa peygamber” Yarıh Yarıhtan “Nur (İsa) Nurdan (Tanrıdan)” [74v]; yazuk “günah”; Arınmas yazukı çıkmayınca “Temizlenmez, günah çıkmayınca” [62v]; yazuklu “günahkâr” [62v]; yazuhsuz [63r] “günahsız”; yihöv “kilise” [71r]; ata “Tanrı” [69r].

Çın “hakiki, asıl, doğru, gerçek”; Alley oh Teñrige inanganımız kim kensi çın Teñri bizni üvretti “Tanrıya inancımız gerçek Tanrının bize öğrettiği gibidir” [80r]; yaratkan [8v] «Yaradan, Tanrı»; bitik “İncil”; ol nişan taparbiz bitik içinde [62r]; alkışlı «aziz, kutsal, mukaddes» ol alkışlı kişi “o mukaddes insan» [62v]; alkışla- “methetmek, mukaddes saymak, övmek, yüceltmek” [71r]; Teñri öz kensi alkışlar “Tanrı özü mukaddes sayar” [71r]; arıt- “günahlardan arınmak” [62v]; bahasız “mukaddes, değerli, paha biçilmez»; Bahasız kanını

kim Hristoz töktü “değerli kanını ki, İsa döktü” [75r]; bey “ yüce, mukaddes, kutsal” Bey Teñeri “Yüce Tanrı” [61r]; boşak [61r] “günah çıkarma, gūnahtan kurtuluş”; boşat- “bağışlamak”; Yazuklarımızı bizge boşatkıl “Gūnahlarımızı bize bağışla” [63v]; boşov “kurtuluş”; ol ölgende boşov teydi tutkunlarga “O öldüğünde kurtuluş geldi kardeşlerine/yakınlarına” [71v]; ovul [74v] / oğul [61v] “İsa peygamber”.

Meñi [69v] / meñgü [75v] “ebedi, sonsuz”; meñilük “ebedîlik” [69v]; meñilükke kovalalım. “ebediliğe sevinelim” [73r]; meñü Teñri “ebedi Tanrı” [76r]; meñü han “ebedi Tanrı” [71r]; meñü tirilik “ebedi hayat” [74v]; oñ “selamettik, huzur, kurtuluş, mutluluk”; meñülük oñ “ebedi mutluluk” [71r]; haç < far. “haç, çarmıh” [35v]; kutkardaçı “kurtarıcı” [61v]; Yesus Kristus bitik tilinçe, Tatarça kutkardaçı “İncil dilinde İsus Hristos, Tatar Türkçesinde kurtarıcı” [61v].

2. Museviliğe ait söz varlığı

Tevrat Yahudilerin, İncil ise Hristiyanların semavi kitabı olarak bilinmektedir. Her iki dinin ortaya çıktığı coğrafi yer aynıdır. Dolayısıyla Musevilik ve Hristiyanlık için birçok konu ortak sayılır. Musevilikteki yer ve kişi adlarının birçoğuna Hristiyanlıkta rastlansa da Museviliğin daha eski bir din olduğu göz önünde bulundurularak, ortak dinî içerikli kelimeler “Hristiyanlığa ait sözvarlığı” başlığı altında değil; burada verilmiştir

Amen “âmin” [70r]; Daud “Davud peygamber” [74r]; Aaron “Musa peygamberin kardeşi Harun” [71v]; İsrabel “Yakup peygamber” [71v]; Solomon “Süleyman peygamber”; Tetik Solomon alay aytır “Bilge Süleyman böyle diyor” [62v]; Psalmos “Mezmurlar [Allaha hamdler] kitabı, Zebur’un bir bölümü” [69r]; Yerusalem “Yeruşalim, Kudüs” [62r]; Yohan “Yahya peygamber” [76r]; Sion “Kudüs yakınlarında bir dağ, Musevilikte ve Hristiyanlıkta kutsal yer” [71v]; Yesse “Davud peygamberin babası, Yişay” [70r]; şabat < ibr. şabbat “Yahudilerin istirahat günü, cumartesi” [36v]; kopsagan “ilahi, mezmur” [74r]. CC ‘de kopsa-sözü de var ve “ilahi söylemek” anlamındadır [71r]. Büyük ihtimal gopuz/kopuz sözü ile aynı köke dayanmaktadır.

3. İslam dinine ait söz varlığı

Bazı kelimeler İslam dini ile bağlantılı olsa da yani Arapça kökenli olmasına rağmen İncil tercümelerinde kullanılmıştır

Sadaka <arp. sadaka “sadaka” [61r]; yemese sadakaasından bizge berse “Yemeyip sadakasından bize verse” [61r]; sabur “nefse hakim olma, haddini bilmek” [62r]; curum <arp. cürm “günah, suç” [6v]; curumladum “günahlandırdım” [6v]; haram “haram” [66r]; şaytan

“şeytan” [71r]; kurban bayram ay “zilhicce ayı, hac ayı” [36r]; aşur ay “muharrem ayı” [36v]; toba ay < arp. tevbe “tövbe ayı” [36v]; nur <Arp. nur “nur, ışık” [76r]; toba <arp. tövbe “tövbe” [82v]; şükür <arp. şukr “şükür” [61v] vs.

4. Diğer inançlara ait izler

Kam “şaman, cadı, kâhin” [4v]. Kam katun kişi “cadı kadın” [4v]; kamlık “kehanet, cadılık”; kamlık etermen “fal bakıyorum” [4v]; bügü “şaman, cadı, kâhin” [74v]. ESTY-de kam sözünün Altay halklarında geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve aslında beş anlamda kullanıldığı belirtilmiştir: “şaman, cadı, kâhin, hekim, özel ad” (Левитская, Дыбо, & Рассадин, 1997, s. 240-241). Bügü sözü “müdrük, kâhin, sihirbaz, cadı, şaman” (Севортян, 1978, s. 293-294) anlamlarını karşılamıştır. “Cadı”, “efsun” anlamında Türkiye Türkçesinde *büyü*; Kazak Türkçesinde *buyıv* [13] şeklinde kullanılmaktadır. R. Toparlı bu sözü “bilge, hâkim” (Kırçak Türkçesi Sözlüğü, 2007, s. 39) olarak tercüme etmiştir. Kelimenin farklı anlamlarının olması bu mesleğin farklı alanları içine almasından ve yeni dinlerle tanışılması ile ilgili olarak mesleğe karşı tutumun değişmesinden ileri gelir. Görüldüğü gibi, her iki kelime de Şamanizm inancı ile bağlantılıdır.

Yek “şeytan”; tuşman yekni, sen sürgül sen bizni yarılkağil “Düşman şeytanı sen kov, sen bizi başışla” [73v]. Soğdak dilinden Uygur Türkçesine tercüme edilmiş “Huastuanift” eserinde *yek* sözü aynı anlamda çok sık kullanılmıştır: “Anığ kılınçlığ Şmnuluğ, biş türlü yeklerlükün söngüşdi - “kötü işler şeytanı Şmnu, beş tür şeytana karşı savaştı” (Caferov, 2004, s. 284). Yek sözcüğü Sanskritçe’deki “yaksa” kelimesinden gelir (Clouston, s. 910) ve Manihaizm’in veya Budizm’in izi olarak dilde kalmıştır.

Lahan <far. lagan, lat. karşı. baptisterium “vaftiz leğeni” (63r); oruç <far. oroça “oruç” [63r]; paykambar <far. payğambar “peygamber, elçi” [63v]; Neçik paygamber aytır [63v]; tamu [72v] / tamuh <şgd. *tam* [81v] “cehennem”; tamu kabakını buzup “cehennem kapılarını kırıp” [72v]. Uygur metinlerinde de kullanılmıştır. Uçmak < soğd uştmak “cennet”; uçmak yolun bizge açtıñ [70r]; uçmaklı “cennette yaşayan, cennetlik” [72v]. Soğdakça kökenli bunlara benzer sözler Türk dillerine, Manihaizm’in yayılması ile bu inanca ait kitapların Uygur Türkçesine tercümesi ile geçmiştir.

Liban “su perisi” [70r]; ave, üniñ organanı, körkiñ yeñiptir Libanı “Selam olsun, (Meryem) senin sesin organı (daha çok kilisede kullanılan çalgı aleti), güzelliğin Liban’ı geçmiştir” [70r]. İrlanda mitolojisinde aynı isimde su perisi vardır (Briggs, 1976, s. 266-267). V.

yüzyılda İrlanda'ya Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Böylece İrlandalılar ilerleyen zamanlarda Liban'ın da vaftiz edildiğine, yani Hristiyan olduğuna inanmışlardır.

A.B. Ercilasun; “Kodeks Kumanikus o dönemki Kıpçakların konuşma dilini, diyalektlerini yansıtır” (Ercilasun, s. 386) demiştir. Bu fikir İtalyan bölümü için doğru olsa da, bunu Alman bölümünde, özellikle Kıpçak Türkçesindeki dinî metinler için söylemek zordur. Çünkü bu metinler tercümeden sonra, belki de on yıl boyunca kullanılıp geliştirilmiş metinleri anımsatır. Bunlar halk dilinden derlenen rivayetleri değil birçok defa kullanılmış metin etkisi gösterir. Kodeks Kumanikus'ta tercüme edilmiş dinî metinler Deştî-Kıpçakların yazılı edebiyatının ilk örnekleri olarak sayılabilir. Ayrıca Kodeks Kumanikus'taki dinî terminoloji Kıpçakların inanç dünyasının, dinî gelenek ve göreneklerinin geçmişini ve zenginliğini gösterir. Dinî içerikli sözler Kıpçak Türklerinin batıya göçünden önceki din-dil ilişkilerini de ortaya koymaktadır. Öyle ki, Uygur metinlerinde kullanılan İran (Soğdak) kökenli; *yek*, *tamu*, *uçmak* gibi sözcükler Kodeks Kumanikus'ta de vardır.

Kodeks Kumanikus'ta Şamanizm'in izleri de; *bügü*, *kam*, *kam hatın* gibi kelimelerde görülmektedir, bu sözlerin kökeni Kıpçakların ana vatanlarına uzanır. Diğer taraftan İslam dinine ait; *sadaka*, *sabur*, *haram*, *şeytan*, *kurban bayram ay*, *aşur ay*, *toba ay* gibi kelimelerin kullanılması Kıpçakların İslamiyet ile tanıştığını gösterir.

Uçmaklı, *curumladum* gibi alıntı kelimelerin düzenindeki milli şekiller bu sözlerin Kıpçak Türkçesinde yeni olmadığını gösterir.

Dilin olanaklarından yararlanmaya örnek olarak aşağıdaki sözleri belirtmek yerinde olacaktır: 69. sayfada “ilahi, mezmur” anlamına gelen *psalmos* sözü orijinalindeki gibi verilmiştir. Ancak, 74. Sayfada aynı anlamda *kopsagan* sözü kullanılmıştır. Bu da *kopsa* sözüden geliştirilmiş öz Türkçe sözcüktür. Aynı şekilde *pap*, *bapas* (rahip, keşiş) kelimesine eş olarak kullanılan tın *ata* [61r] ifadesi de örnek gösterilebilir

Kodeks Kumanikus'ta kullanılan dinî kelimeler hem köken, hem de inanç bakımından çeşitli olması o devirdeki ve daha önceki ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kısaltmalar

r: KK'deki sayfaların ön yüzü

v: KK'deki sayfaların arka yüzü

arp: Arapça

far: Farsça

Çağlar, H.

---

yun: Yunanca

karş: karşılık

ESTY: Этимологический словарь тюркских языков.

Kaynakça

Briggs, K. (1976). *An Encyclopaedia of Fairies: Hobgoblins, Brownies, Bogies and other.* New York: Pantheon Books.

Cəfərov, N. (2004). *Qədim Türk ədəbiyyatı.* Bakı: AzAtaM.

Clauson, G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish.* Oxford: Clarendon.

Ercilasun, A. (2004). *Başlangıçdan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Gagauz Türkçesinin Sözlüğü. (tarih yok). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Semih Ofset.

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Öncü Basımevi, 2007

Левитская, Л., Дыбо, А., & Рассадин, В. (1997). *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на.* Москва: Языки Русской Культуры.

Севортян, Э. (1978). *Этимологический словарь тюркских языков.* Москва: Наука.

İnternet Kaynakları

<http://quran.az/2/57/t2>

<https://yeniheyat.com/incil/matta/>

<https://yeniheyat.com/tovrat/cixis/>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58f230b5c40d81.30950591

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=160189

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 26-07-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 05-08-2019

Kitap İncelemesi / Book Review

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 277 - 284.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 277 - 284.

Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi

Beytullah KOCABAŞ¹

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih & GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız & ERSOY, Feyzi & DOĞAN, Talip (2018). Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi, Ankara: Akçağ Yayınları, 272 s. ISBN: 978-605-342-465-9.

Kendilerine Çavaş, ülke topraklarına ise Çavaşyen “Çuvaş ülkesi” adını veren Çuvaşlar’ın etnik oluşumlarını üç dönem hâlinde açıklayabiliriz: İlk dönem, III. yüzyılda Türkistan

¹ Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili A.B.D. Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, El-mek: beyt67461@gmail.com.

coğrafyasından Kuzey Kafkasya coğrafyasına gelen, bir kısmı İdil-Ural bölgesine göç etmiş olan Suvar Türkleri ve X. yüzyılda İdil Bulgar Devletini kurmuş olan Bulgar Türklerinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. İkinci dönemi oluşturan olay XIII. ve XV. yüzyıllar arasında bölgede hüküm sürmüş olan Altınordu Devletinin resmî dilinin Kıpçak Türkçesi olması, İslam dini de bölgede yaşayan halkların ortak dini hâline gelmesidir. Kırsal kesimlerde yaşayan Çuvaş halkının esas kitlesini oluşturan Bulgar-Suvar unsurları Kıpçak Türkçesinin ve İslam dininin etkisi altına girmemişler, bu sebeple Fin-Ugor kavimleri ile kaynaşarak Çuvaş kimliğinin ikinci devresini oluşturmuşlardır. Günümüz Çuvaş kimliğinin üçüncü dönemi 1552 yılında Kazan Hanlığının Rus hâkimiyeti altına girmesiyle meydana gelmiştir. Çuvaşlar Türk-Tatar kimliğinden uzaklaşmak düşüncesiyle Ruslarla iyi ilişkiler içerisinde olmuşlar. Bu durum XVIII. yüzyıldan itibaren değişmiştir. Ruslar diğer Türk topluluklarına uyguladığı gibi Çuvaşlar'ı da zorla Hristiyanlaştırma politikasını uygulamıştır (Özkan, 2014: 217). Çuvaşlar, Yukarı Çuvaşlar ve Aşağı Çuvaşlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Yukarı Çuvaşlar, Çuvaşistan'ın kuzeybatı bölgesinde yer alan Kozmodem'yansk, Çeboksarı, Yadrin, Kurmuş ve Tsivil'sk topraklarında Fin kavimleri ile bir arada yaşayanların bölgesidir. Aşağı Çuvaşlar ise ülkenin güney bölgesinde yer alan Tsivil'sk bölgesinin güneyinden başlayarak Tetyuşi bölgesinden Ulyanovsk iline kadar olan bölgelerde yer alır (Özkan, 2014: 218). Çuvaş nüfusunun 1.771.047'si Rusya'da, 915.614'ü ise Çuvaşistan'da, 118.509'u Başkurdistan'da, 134.221'i Tataristan'da, 22.000'i Ukrayna'da ve 22.201'i Kazakistan'da yaşamaktadır (Yüce, 1994: 207). Çuvaşistan önceki dönemlerde Kazan ve Ulyanovsk eyaletlerine bağlı iken, 1920 yılında Sovyet Birliği içerisinde Çuvaş Muhtar Bölgesi, 1925 yılında ise Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti hâline getirilmiştir. 24 Ekim 1990 yılında egemenliklerini ilan etmiş olmalarına rağmen Rus egemenliği altında olmaktan kurtulamamışlardır. İlk başkanlık seçimleri 1993 yılında yapılmıştır (Ersoy, 2007: 1288).

Saha Türkleri için kullanılan Yakut ve Saha ismi aynı anlama gelen iki sözcüğün farklı fonetik biçimlerde ifade edilmesidir. İsmi kökeni Türkçe'de kıyı anlamına gelen “yaka” kelimesidir. Bu kelime, Tunguzlarda “Yako” biçiminde; Buryatlarda ise +t çokluk ekinin kullanımıyla “Yakut” biçiminde kullanılmıştır. Genel Türkçedeki y- ünsüzünün Saha Türkçesi'nde s- ve iç seslerde bulunan k- ünsüzünün x(h) hâline gelmesiyle Genel Türkçedeki Yaka kelimesi Saha/Yakut Türkçesi'nde Saxa/Saha şekline dönüşmüştür (Kirişcioğlu, 2002: 228). Saha Türklerinin etnik oluşumunun Eski Türk, Kurikan, Moğol, Eski Saha ve Geç Saha dönemi olmak üzere beş safhada gerçekleştiği düşüncesi ön plandadır. Saha Özerk

Cumhuriyeti 1992 yılında kurulmuş olup, Sovyetlerin dağılmasıyla ve millî direniş hareketlerinin etkisiyle 27 Eylül 1990'da Saha Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na karşı egemenliğini ilan etmiştir. Bundan sonra Yakut adı yerine Saha ismini benimsemişler ve Yakutistan ismini de Saha Sire (Saha Yeri) olarak değiştirmişlerdir (Özkan, 2014: 248). 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Saha Türklerinin nüfusunun 382.555 olduğu ve bu nüfusun 365.236'sının Saha Cumhuriyeti'nde yaşadığı tespit edilmiştir. Saha Cumhuriyeti'nde Saha Türklerinden başka Ruslar, Ukraynlar, Tatar Türk'ü ve diğer Türk topluluklarından insanlar yaşamaktaydı (Özkan, 2014: 249).

Tahran'ın güney bölgesinde Kom ve Arak şehirleri arasında yaklaşık 3000 km² alanda yaşayan Halaç Türkleri, XX. yüzyılın başlarında Minorski'nin Halaç Türkçesi'nden yapmış olduğu derlemeler ile tanınmıştır. Halaçların geçmişi hakkında bilgiler ise X. ve XI. yüzyıldan itibaren tarihî destanlarda isimleri geçtiğini göstermektedir; ancak araştırmacıların yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Halaçların İran coğrafyasına ne zaman ve ne şekilde geldikleri hakkında net bir şey söyleyemiyoruz. Mezhep olarak Şîî olan Halaçların günümüzdeki nüfuslarının 28 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Marquart haricinde tüm Avrupa ve İslam bilim adamları Halaçların Türk oldukları fikrinde birleşmiş durumdadırlar (Özkan, 2014: 90).

Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi adlı eser Elazığ Fırat Üniversitesinde öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Buran editörlüğünde meydana getirilmiştir. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Fatih Kirişçioğlu, Kırıkkale Üniversitesinde öğretim üyesi Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde öğretim üyesi Prof. Dr. Feyzi Ersoy ve Konya Necmettin Erbakan Üniversitesinde öğretim üyesi Doç. Dr. Talip Doğan'ın hazırlamış oldukları bir çalışmadır.

Eser daha önce yayımlanmış olan *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1, 2, 3, 4* adlı kitaplarının devamı niteliğinde hazırlanmıştır.

Eserde ele alınan lehçelerin ve bu lehçeleri konuşan topluluğun adı, bu toplulukların tarihi, edebiyatları ve coğrafi konumları değerlendirilmiştir. Aynı zamanda incelenen lehçelerin gramerleri, alfabeleri ve edebî metinlerinden örnekler ele alınmıştır.

Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi adlı eser *Ön Söz, Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi* ve *Halaç Türkçesi* bölümü olmak üzere toplam dört bölümden oluşur.

Çalışmanın *Ön Söz* bölümü (ss. 7-8) kitabın editörü Prof. Dr. Ahmet Buran tarafından yazılmıştır. Türk dili için lehçe ve şive kavramının ne ifade ettiğini, lehçeler konusunda birçok Türkolog tarafından farklı şekillerde tasnifler yapıldığını dile getirilmiştir. Çuvaş Türkçesinin ve Saha/Yakut Türkçesinin Türkçenin uzak lehçeleri olduğu konusunda Türkologlar arasında görüş birliği varken, Halaç Türkçesinin bazı Türkologlar tarafından Oğuz Grubu Türk lehçelerinde değerlendirildiğini; ancak bazı Türkologlar tarafından da uzak lehçeler kategorisinde ele alındığı belirtilmiştir. Türk Dilinin yakın lehçelerinin Güneybatı/Oğuz grubu, Güneydoğu/Karlık grubu, Kuzeybatı/Kıpçak grubu ve Kuzeybatı/Sibirya grubu olmak üzere dört alt gruba ayrıldığını ifade edilmiştir. Kitabın hangi amaçlarla yazıldığı, hangi okur kitlesine hitap ettiği dile getirilmiştir.

Çalışmanın 11-110. sayfaları arasında *Çuvaş Türkçesi* bölümü ele alınmıştır. Bu bölüm Prof. Dr. Feyzi Ersoy tarafından kaleme alınmış ve dört kısımdan meydana getirilmiştir:

Birinci kısım (ss. 11-19) Çuvaş adının kökeni, Çuvaş Türklerinin tarihi, Çuvaş Türkçesi, Çuvaş Edebiyatı ve Çuvaşistan kısımlarından oluşturulmuştur. Çuvaşların kökenine ilişkin araştırmacıların değerlendirmeleri ve Çuvaş isminin nereden geldiği farklı bilim adamlarının görüşlerini ortaya konularak değerlendirilmiştir. Çuvaş Türklerinin tarihi incelendiği zaman Çuvaşların atalarının eski Bulgar Devleti olduğu ileri sürülmüştür. Bulgarların ismine 482 yılında Bizans kaynaklarında rastlandığı ifade edilmiş, bu sebeple Çuvaş Türklerine, Bulgarlar'ın tarihi incelenirken dikkat çekilmektedir. Günümüzdeki Çuvaşların ataları olarak ise İdil Bulgarları kabul edilmiştir. Önce Altın-Ordu, daha sonra ise Kazan Hanlığı içerisinde yer alan Çuvaşistan 1552 yılından sonra Rus hâkimiyeti altına girmiştir. 1920'de kurulan Çuvaş Muhtar Bölgesi, 1925'te Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. 24 Ekim 1990'da egemenliklerini ilan eden Çuvaş Türkleri Rusya Federasyonu'na bağlı olmaktan kurtulamamıştır. Çuvaş Türkçesinin İdil Bulgarcasının devamı olduğu uzun süre tartışılmıştır. Ercilasun, Golden, Zimonyi, Tekin ve Ölmez çalışmalarında İdil Bulgarları ile Çuvaş Türkleri arasındaki ilişkiyi dile getirmiştir. İdil Bulgarları zamanından kalan mezar kitabelerinin önemi vurgulanmıştır. Çuvaşçanın 18. yüzyıldan kalma söz varlığının Oğuzhan Durmuş (2014) tarafından incelendiği dile getirilmiştir. Schott, Radloff, Castren, Ramstedt, Benzing, Németh, Samoyloviç, Ligeti ve Baskakov gibi yabancı Türkologların Çuvaş Türkçesini nasıl tasnif ettiklerine değinilmiştir. Çuvaş Türkçesinin Oğuz Türkçesi ile ilişkisinin varlığına dikkat çekerek, bu konu üzerinde yapılan bazı çalışmalara değinilmiştir. Çuvaş edebiyatı hakkında en eski verinin neler olduğu, bu veriler üzerine hangi Türkologların araştırma yaptığı incelenmiştir. Çuvaş edebiyatının önemli bir kısmını halk edebiyatı ürünleri oluşturur. Bu

halk edebiyatı ürünlerinin yanında Çarlık Döneminde Çuvaş nesir edebiyatının da önem kazandığı belirtilmiştir. Çuvaş edebiyatının önemli şahsiyetleri ve önemli eserleri ele alınmıştır. Bu eserler ve yazarlar hakkında Türkiye’de yapılmış olan çalışmalardan bahsedilmiştir. Çuvaşistan topraklarının çevresinde neler olduğu, nüfusu, yerleşim merkezleri, iklimi hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci kısım (ss. 21-92) Çuvaş Türkçesi gramerinden meydana getirilmiştir. Ses Bilgisi kısmında; ünlüler ve özellikleri, ünlü uyumları, ünsüzler ve özellikleri ele alınmıştır.

Şekil Bilgisi kısmında isim çekim ekleri (çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri), fiil çekim ekleri (şahıs ekleri, olumsuzluk eki, soru eki, zaman ve şekil ekleri [Bildirme kipleri, Tasarlama kipleri, Fiillerin Birleşik çekimleri], yapım ekleri [isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler, fiilden fiil yapan ekler], sıfat-fiiller, zarf-fiiller, hareket adları/isim-fiiller) irdelenmiştir.

Kelime türleri kısmında zamirler (kişi zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, belirsizlik zamirleri ve soru zamirleri), sıfatlar (niteleme ve belirtme sıfatı [işaret, sayı, belirsizlik ve soru sıfatları], zarflar (zaman zarfları, yer-yön zarfları, nitelik zarfları, miktar zarfları, soru zarfları), edatlar (ünlemler [duygu, seslenme, sorma, gösterme ve cevap ünlemi], bağlaçlar [sıralama bağlaçları, denkleştirme bağlaçları, karşılaştırma bağlaçları, cümle başı bağlaçları], son çekim edatları [eksiz isimlere bağlanan, şahıs zamirlerinin ilgi hâli eki almış şekillerine bağlanan, yönelme-yükleme, çıkma ve vasıta hâli eki isteyen edatlar] olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Üçüncü kısım (ss. 93-105) alfabe ve metin örneklerinden meydana getirilmiştir. Günümüzde kullanılmakta olan Çuvaş alfabesinin transkripsiyonlu şekli verilmiştir. Metinler bölümünde yedi metin ve bilmece örnekleri verilmiştir. Bu metinler hem Kiril alfabesi ile hem de Latin alfabesi ile yazılmıştır.

Dördüncü kısım (ss. 107-110) yararlanılan ve başvurulabilecek kaynaklardan meydana getirilmiştir.

Çalışmanın 113-190. sayfaları arasında *Saha/Yakut Türkçesi* Bölümü ele alınmıştır. Bu bölüm Prof. Dr. Mehmet Fatih Kirişçioğlu tarafından kaleme alınmış ve dört kısımdan meydana getirilmiştir.

Birinci kısımda (ss. 113-119) Saha/Yakut isminin kökeni konusundaki görüşler, Saha/Yakut Türklerinin M.Ö. 20-10 bin yıllarından Sovyet dönemi ve sonrasına kadar olan gelişmeler, Saha/Yakut Türkçesinin Türk lehçeleri arasındaki yeri, dillerinde ne gibi unsurlar

barındırdığı, Türkologların Saha/Yakut Türkçesini nasıl tasnif ettiği ana hatlarıyla incelenmiştir. Saha/Yakut Edebiyatının zengin bir folklor malzemesine sahip olduğu, folklor malzemelerin hangi türlerde yazılmış olduğu, halk edebiyatı alanında Saha/Yakut Türklerinin önde gelen isimleri ve eserleri kaleme alınmıştır. Günümüzde ülke sınırları içerisinde yer alan kültür merkezleri, üniversiteler, teknik okullar, müzeler vb. gibi yapıların sayısal verileri değerlendirilmiştir. Saha/Yakut Cumhuriyetinin coğrafi konumu ve bölgede yer alan şehirler, bölgenin kırsal ve şehirde yaşayan toplam nüfusu, bölgede yaşayan Saha/Yakut Türklerinin temel geçim kaynağı hakkında bilgi verilmiştir. Yakutistan Cumhuriyetinin göller, nehirler ve orman bakımından çok zengin olduğu ifade edilmiş, ülkede yer alan nehirlerin isimleri hakkında bilgi verilmiştir. Bölgenin iklimi hakkında değerlendirme yapılmış, kış aylarının sert ve uzun, ilkbahar, sonbahar ve yaz aylarının kısa sürdüğü dile getirilmiştir. Saha/Yakut Cumhuriyetinin yönetim biçimi hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci kısım (ss. 121-170) Saha/Yakut Türkçesi gramerinden meydana getirilmiştir. Ses Bilgisi kısmında ünlüler, uzun ve ikiz ünlüler, ünlü uyumları, ünsüzler ve özellikleri ele alınmıştır.

Şekil Bilgisi kısmında eklerin, eklendikleri kelimenin son ünlü veya ünsüze göre şekil aldığı bu sebeple çok farklı şekillilik gösterdiği ifade edilerek gösterilmiştir. İsim çekim ekleri; çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri (yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, üstünlük, vasıta ve ortaklık hâli), soru eki/edatı şeklinde tasnif edilmiştir. Fiil çekim ekleri (şahıs ekleri, olumsuzluk eki, soru eki/edatı, zaman ve şekil ekleri [Bildirme kipleri, tasarlama kipleri, fiillerin birleşik kipli çekimi], yapım ekleri [isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler, fiilden fiil yapan ekler], sıfat-fiiller, zarf-fiiller, hareket adları/isim-fiiller) irdelenmiştir.

Kelime türleri kısmında zamirler (kişi, dönüşlülük, işaret, belirsizlik ve soru zamirleri), sıfatlar (niteleme ve belirtme sıfatı) [işaret, sayı, belirsizlik ve soru sıfatları], zarflar (zaman, yer, tarz ve miktar zarfları), edatlar (ünlemler [duygu, seslenme, gösterme, sorma ve cevap ünlemi], bağlaçlar [sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, cümle başı bağlaçları] olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Üçüncü kısım (ss. 171-188) alfabe ve metin örneklerinden meydana getirilmiştir. Günümüzde kullanılmakta olan Saha Türkçesi Kiril alfabesinin transkripsiyonlu şekli verilmiştir. Metinler bölümünde yedi metin, bilmece örnekleri, atasözü örnekleri, inanışlarla ilgili sözler ve dualar-beddualara yer verilmiştir. Metinler Saha Türkçesi, Kiril alfabesi ve Türkiye Türkçesi şeklinde meydana getirilmiştir.

Dördüncü kısım (ss. 189-190) yararlanılan ve başvurulabilecek kaynaklardan oluşturulmuştur. Çalışmanın 193-272. sayfaları arasında *Halaç Türkçesi* Bölümü ele alınmıştır. Bu bölüm Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ ve Doç. Dr. Talip Doğan tarafından kaleme alınmış ve dört kısımdan meydana getirilmiştir.

Birinci kısımda (ss. 193-200) *Halaç* isminin adı üzerinde değerlendirmeler ele alınmış. Tarihî ve destanî eserlerden hareketle menkıbeler anlatılmıştır. Kaşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinden ve Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın kaleme aldığı *Şecere-i Terakime*'den *Halaçlar* ile ilgili alıntılara yer verilmiştir. *Halaç Türkleri* tarihinin ilk olarak hangi coğrafyada başladığı, *Halaçların* bu coğrafyalardan hangi topraklara ulaştıkları ele alınmıştır. Etnik yapılarına bakılarak hangi topluluklar ile kaynaşarak asimile olduğu, hangi coğrafyadakilerin kültürlerini devam ettirdiği kaleme alınmıştır. *Halaçların* hangi bölgede yaşadıkları, *Halaç dil* sahasının geniş bir coğrafyayı içerisine aldığı dile getirilmiştir. *Halaçların* yaşadıkları bu coğrafyadaki köylerin çoğunluğunda *Halaç Türklerinin* yaşam sürdüğü, bu köy isimlerinin sayısını bir şairin şiirinden hareketle elli civarında olduğu ileri sürülmüştür. *Halaç Türkleri* üzerine daha önce inceleme yapmış olan araştırmacıların, çalışmalarında yer verdiği etnik yapıya dayalı olan nüfus ve köy isimleri ele alınmıştır. UNESCO'nun yapmış olduğu nüfus sayımı göz önüne alındığında *Halaçça* konuşan nüfus sayısı ile ilgili veriler aktarılmıştır. *Halaç Türkçesinin* ağızları hakkında bilgi verilmiş ve bu dilin diğer Türk lehçeleri gibi tehlike altında olduğu dile getirilmiştir. Bölgenin dil açısından değerlendirmesini yapan Sonel Bosnalı'nın incelemeleri ele alınmıştır. *Halaç Türkçesi* üzerine araştırma yapmış olan Türkologların *Halaç-Argu* paralelliği hakkında görüşleri, *Halaç Türkçesi* üzerine günümüze kadar yapılmış olan önemli çalışmalar ve çalışmayı yapan araştırmacıların kim olduğu ana hatlarıyla ifade edilmiştir. *Halaç edebiyatının* Arap alfabesiyle yazılmış olan kitap ve dergilerde mahallî söyleyişlerle yazıldığı dile getirilmiştir. *Halaç Türkçesinin* ilk yazılı ürünlerinin son zamanlarda yayımlandığı, bu yayımlanan eserlerin isimleri ve kim tarafından hazırlanmış oldukları belirtilmiştir.

İkinci kısım (ss. 201-238) *Halaç Türkçesi* gramerinden meydana getirilmiştir. Ses Bilgisi kısmında ünlüler, ünlü uyumları, ünlüler ile ilgili özellikler, ünsüzler ve özellikleri ele alınmıştır.

Şekil Bilgisi kısmından isim çekim ekleri; çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri (yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasita ve eşitlik hâli), aitlik eki ve soru eki şeklinde tasnif edilmiştir. Fiil çekim ekleri (şahıs ekleri, olumsuzluk eki, zaman ve şekil ekleri [Bildirme kipleri, tasarlama kipleri, fiillerin birleşik çekimi, ek-fiil, ek-fiil olumsuzu], yapım

ekleri [isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler, fiilden fiil yapan ekler], sıfat-fiiller, zarf-fiiller, hareket adları/isim-fiiller) irdelenmiştir.

Kelime türleri kısmında zamirler (kişi, dönüşlülük, işaret, belirsizlik ve soru zamirleri), sıfatlar (niteleme ve belirtme sıfatı) [işaret, sayı, belirsizlik ve soru sıfatları], zarflar (zaman, yer-yön, nitelik, miktar ve soru zarfları), edatlar (ünlemler [duygu, seslenme, sorma, gösterme ve cevap ünlemi]), bağlaçlar [sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, cümle başı ve sona gelen bağlaçlar], son çekim edatları (yalın hâl, yönelme hâli ve ayrılma hâli ile birleşenler) olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Üçüncü kısım (ss. 239-266) alfabe ve metin örneklerinden meydana getirilmiştir. Günümüzde kullanılmakta olan Halaç Türkçesinin Arap harfli transkripsiyonlu şekli verilmiştir. Metinler bölümünde altı metne yer verilmiştir. Metinler Halaç Türkçesi ve Türkiye Türkçesi şeklinde meydana getirilmiştir.

Dördüncü kısım (ss. 267-272) çeviri yazıdaki işaretler, diğer işaretler, kısaltmalar, yararlanılan ve başvurulabilecek kaynaklardan oluşturulmuştur.

Daha önce yayımlanmış olan Güneybatı/Oğuz grubu, Güneydoğu/Karlık grubu, Kuzeybatı/Kıpçak grubu ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri eserlerinden sonra eldeki çalışmaların devamı niteliğinde hazırlanmış olan bu çalışmayı Türkoloji camiasına kazandırdıkları için hocalarımıza teşekkür ederiz.

Kaynakça

- ERSOY, Feyzi (2007). Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), ss. 1285-1340, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih (2002). Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi, Türkler Ansiklopedisi, C. XX., ss. 228-241, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat (2014). Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yayınları, Ankara.
- YÜCE, Nuri (1994). “Coğrafya, Tarih, Halk Bilgisi, Dil ve Edebiyat Bakımından Çuvaşlar”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, ss. 205-229, 1996, Ankara.